

PRISELJEVANJE IN DRUŠTVENO DELOVANJE SLOVENCEV V DRUGIH DELIH JUGOSLOVANSKEGA PROSTORA

uredila
Janja Žitnik Serafin

PRISELJEVANJE IN DRUŠTVENO DELOVANJE SLOVENCEV
V DRUGIH DELIH JUGOSLOVANSKEGA PROSTORA

Zgodovinski oris in sedanjost

**PRISELJEVANJE
IN DRUŠTVENO DELOVANJE
SLOVENCEV V DRUGIH DELIH
JUGOSLOVANSKEGA PROSTORA**

ZGODOVINSKI ORIS IN SEDANJOST

Uredila

Janja Žitnik Serafin

PRISELJEVANJE IN DRUŠTVENO DELOVANJE SLOVENCEV V DRUGIH
DELIH JUGOSLOVANSKEGA PROSTORA

ZGODOVINSKI ORIS IN SEDANJOST

Uredila Janja Žitnik Serafin

Recenzenta: Zdenko Čepič in Andrej Vovko

Oblikovanje in prelom: Brane Vidmar

Jezikovni pregled: Janja Žitnik Serafin (slovenski jezik), Ana Jelnicar (angleški jezik)

Izdajatelj: Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Ljubljana

Za izdajatelja: Marina Lukšič Hacin

Založila: Založba ZRC, ZRC SAZU

Za založbo: Oto Luthar

Glavni urednik: Aleš Pogačnik

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.1=163.6)«1880/2012»(o.034.2)
314.151.3-054.72(497.1=163.6)(091)(o.034.2)

PRISELJEVANJE in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora [Elektronski vir] : zgodovinski oris in sedanjost / [uredila Janja Žitnik Serafin]. - El. knjiga. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2014

Način dostopa (URL): <http://zalozba.zrc-sazu.si/p/Io1>

<https://doi.org/10.3986/9789612546687>

ISBN 978-961-254-668-7 (pdf)

1. Žitnik Serafin, Janja
271576320

© 2014, Založba ZRC, ZRC SAZU. Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic (copyrighta).

VSEBINA

PREDGOVOR (Janja Žitnik Serafin)	7
ZGODOVINSKI ORIS	
KLJUČNA VOZLIŠČA POLITIČNE ZGODOVINE OBRAVNAVANEGA OBMOČJA (Urška Strle in Damir Josipovič)	13
SLOVENCİ NA BALKANU SKOZI MODERNE POPISE PREBIVALSTVA 1880–2012 (Damir Josipovič)	67
POKLICNE MIGRACIJE SLOVENCEV V JUGOSLOVANSKEM PROSTORU MED SVETOVNIMA VOJNAMA (Marjan Drnovšek in Aleksej Kalc)	91
PRESELJEVANJE SLOVENCEV MED JUGOSLOVANSKIMI REPUBLIKAMI IN POSELITVENI VZOREC PO LETU 1945 (Damir Josipovič)	119
PREREZ ZGODOVINE SLOVENSkih KULTURNIH DRUŠTEV V JUGOSLOVANSKEM PROSTORU (Janja Žitnik Serafin)	137
MED PRETEKLOSTJO IN SEDANJOSTJO	
TISTI, KI SO ODŠLI, TISTI, KI SO OSTALI, SLOVESA: SLOVENCİ V SARAJEVU IN RAZPAD JUGOSLAVIJE (Marko Klavora)	183
PREGLED AKTUALNEGA STANJA	
SEDANJE RAZMERJE MED POPISNIMI STATISTIKAMI IN DRUŠTVENIM ORGANIZIRANJEM SLOVENCEV (Damir Josipovič)	215
SLOVENSKI JEZİK MED SLOVENCİ V PROSTORU NEKDANJE JUGOSLAVIJE (Metka Lokar)	227
AKTUALNO DELOVANJE SLOVENSkih KULTURNIH DRUŠTEV NA OBRAVNAVANEM OBMOČJU (Janja Žitnik Serafin)	241
IZVLEČEK	261
ABSTRACT	263

PREDGOVOR

Preseljevanje Slovencev na območju nekdanje Jugoslavije, njihova samoorganiziranost in predstavitev delovanja najvidnejših Slovencev v tem prostoru so v novejšem času teme nekaterih doslej že objavljenih člankov in monografij. Pričujoča knjiga se omejuje na prva dva od omenjenih treh tematskih sklopov, ki so najpogostejši predmet obravnave v tovrstnih študijah. Knjiga je zaključni rezultat humanističnega tematskega sklopa projekta *Poklicne migracije Slovencev v prostor nekdanje Jugoslavije: Od naseljencev do transmigrantov* (šifra J5-4200), ki ga je v letih 2011–2014 sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, in delni rezultat projekta *Ohranjanje slovenstva med mladimi člani slovenske skupnosti v jugoslovanskem prostoru*, ki ga je v letu 2013 sofinanciral Urad Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu. Projekta je izvedla skupina raziskovalcev z Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU v sodelovanju z Inštitutom za narodnostna vprašanja in zunanji sodelavci.

Avtorji pričujoče knjige so torej predstavniki humanističnih ved v obeh projektnih skupinah, in sicer zgodovinar dr. Marjan Drnovšek, filologinji mag. Metka Lokar in dr. Janja Žitnik Serafin ter izr. prof. Aleksej Kalc, doktor zgodovinske antropologije (vsi z Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU), poleg teh pa še družbeni geograf dr. Damir Josipovič z Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani ter zunanji sodelavec pri obeh projektih, zgodovinar dr. Marko Klavora. Uvodni pregled politične zgodovine obravnavanega prostora sta prispevala zgodovinarica dr. Urška Strle, ki je zaključila doktorski študij kot mlada raziskovalka na Inštitutu za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, in dr. Damir Josipovič. Vsem se iskreno zahvaljujem za dosledno upoštevanje vsebinskih in metodoloških smernic, ki smo jih sprejeli ob načrtovanju monografije in njene zgradbe. Še posebej pa se zahvaljujem za sodelovanje v zaključni fazi

priprave publikacije obema recenzentoma, dr. Andreju Vovku, strokovnjaku za zgodovino slovenskega izseljenstva, in dr. Zdenku Čepiču, strokovnjaku za novejšo politično zgodovino jugoslovanskega prostora, ki mi je z nasveti pomagal razrešiti tudi nekatere uredniške dileme.

Knjiga je razdeljena v tri kronološko zasnovane dele: Zgodovinski oris, Med preteklostjo in sedanjostjo ter Pregled aktualnega stanja. Prvi del prinaša pregleden povzetek rezultatov dosedanjih raziskav, dopolnjen z lastno arhivsko in statistično raziskavo. Uvodno poglavje je časovno in geografsko mnogo širše zastavljeno od naslovnega fokusa knjige, pa vendar smo presodili, da je njegova vključitev smiselna, saj predstavlja splošnozgodovinsko ozadje, ki prispeva k razumevanju etnične dinamike in migracijskih procesov na tem območju nekoč in danes. Knjiga namreč ni namenjena samo zgodovinarjem, ki so natanko seznanjeni s politično zgodovino Balkana, ampak raziskovalcem in študentom s področja vseh humanističnih disciplin v okviru migracijskih študij, navsezadnje pa tudi širšemu bralstvu.

Neke vrste prelom med zgodovinskim orisom v prvem delu knjige in pregledom aktualnega stanja v zadnjem delu knjige predstavlja drugi del, ki je rezultat avtorjeve terenske raziskave (intervjujev z dvanajstimi pričevalci) in s tem dobrodošlo dopolnilo dosedanjim prispevkom na temo evakuacije Slovencev iz Sarajeva leta 1992. Tretji del je prav tako rezultat terenske raziskave (ankete, informativno-strateških posvetov in intervjujev), pri čemer so bili nekateri anketni izsledki, navedeni v zadnjem poglavju te knjige, deloma že predhodno objavljeni v reviji *Dve domovini / Two Homelands* 37 (2012), predzadnje poglavje pa je bilo skoraj v celoti predhodno objavljeno v 38. številki iste revije (2012). Vsi trije deli knjige upoštevajo dosedanje raziskovalne rezultate drugih avtorjev, ki so se v preteklosti že ukvarjali z raziskovanjem Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora, migracijskih procesov na tem območju, delovanja tamkajšnjih slovenskih društev nekoč in danes ter njihovega ohranjanja slovenskega jezika in kulturnih tradicij. Ob tem naj posebej poudarim neprecenljivi prispevek dr. Vere Kržišnik - Bukić in nekaterih drugih raziskovalcev z ljubljanskega Inštituta za narodnostna vprašanja, ki imajo – poleg drugih ključnih avtorjev iz Slovenije in ostalih delov nekdanje Jugoslavije – zasluge za glavnino predhodno opravljenega dela na tem področju. Četudi njihovih imen na tem mestu ne navajam, se del njihovega temeljnega prispevka kaže v seznamih uporabljene literature pri posameznih poglavjih.

Podatki in raziskovalna spoznanja preteklih raziskav pa so v tej knjigi dopolnjeni, nadgrajeni in korigirani na osnovi rezultatov obsežne raziskave arhivskih

in statističnih virov ter kompleksne terenske raziskave (slednja med drugim vključuje anketo, polstrukturirane intervjuje, strokovne ter informativno-strateške posvete, neformalne pogovore in opazovanje z udeležbo), ki so jo avtorji pričujoče knjige opravili v okviru omenjenih projektov. V zvezi z obravnavano tematiko je, kot rečeno, na voljo že precej dragocenih rezultatov znanstvenega in strokovnega dela – in tudi ta knjiga ne bo zadnji plod tovrstnih prizadevanj. Vsekakor pa avtorji upamo, da s sistematično obravnavo celotnega tukaj obravnavanega prostora, kritično primerjavo predhodnih raziskovalnih rezultatov in dopolnitvijo dosedanjega vedenja na tem področju z izsledki lastne arhivske, statistične in terenske raziskave ponujamo raziskovalcem in tudi širši javnosti koristen prispevek k obravnavi slovenske prisotnosti in organiziranosti v vseh drugih delih nekdanje Jugoslavije, ki sta v okviru uvodoma omenjene tematske zamejitve v tej knjigi prvič na pregleden način celoviteje predstavljeni.

Urednica

ZGODOVINSKI ORIS

KLJUČNA VOZLIŠČA POLITIČNE ZGODOVINE OBRAVNAVANEGA PROSTORA

Urška Strle in Damir Josipovič

BALKAN ALI BALKANI?

Mnogoterost pomenov pojma Balkan ne omogoča enotne definicije. V njem se največkrat združujejo geografski, zgodovinski, kulturni, antropološki in socialno-politični elementi, ki so pogosto problematični in dvoumni. V našem primeru se bomo naslonili na historično-geografsko distinkcijo, ki območje Balkana definira kot del jugovzhodne Evrope, ki je bila pod oblastjo Otomanskega imperija. Ker so se meje Otomanskega imperija na tem območju intenzivno spreminjale vse od 14. stoletja dalje, vzemimo za merilo meje Otomanskega imperija iz prve polovice 19. stoletja, ko se je že pričelo nacionalistično vrenje v Evropi. V grobem lahko tedanje meje Balkana označimo po rekah Donavi, od izliva v Črno morje, Savi, Uni in okvirno po reki Cetini do izliva v Jadransko morje (npr. Melik 1958: 7). Po tej geografski zamejitvi bi z današnjega zornega kota na Balkanu ležala ozemlja Bosne in Hercegovine, Črne gore, Kosova¹, Albanije, Makedonije, Grčije, Bolgarije, ožje Srbije, Dobrudže (Romunija), jugovzhodne Dalmacije (Hrvaška) in vzhodne Trakije (Turčija). V politično-geografskem smislu pa kot »balkanske« pogosto vsaj deloma štejemo tudi dele Madžarske, Vojvodino, Romunijo, Moldovo, Hrvaško, deloma pa tudi Slovenijo (prav tam). Ta prevladujoča in hkrati groba geografska

¹ Kosovo tukaj obravnavamo kot posebno območje pod soupravo EULEX, ki je razglasilo samostojnost in neodvisnost leta 2008 in ki ga kot samostojno in suvereno državo priznava večina držav članic EU ter skoraj polovica članic OZN, vendar samo statusa polnopravne članice OZN še nima. Pogajanja med Srbijo in Kosovim, organizirana s strani mednarodne skupnosti, so pripeljala do »zgodovinskega« kompromisa, po katerem bo za pretežno s Srbi poseljeni severni del Kosova obveljal status omejene avtonomije, Srbija pa v zameno za normalizacijo odnosov ne bo ovirala Kosova v približevanju EU (prim. Vasović in Pawlak 2013).

razmejitev ozemlja, ki mu za severno ločnico določajo reki Savo in Donavo, za zahodno Jadransko morje, za vzhodno Črno morje in za jugozahodno Egejsko morje (Hupchick 2002: 1–2), pa ni brez dilem niti se ne sklada z morebitno osamitvijo zgodovinskih procesov v regiji (prim. Anderson 1992: 390). Sicer obstaja vrsta geografskih in drugih prostorskih definicij Balkana, saj nam že bežen oris balkanskega območja zmore prepričljivo prikazati, da so družbeno-politične silnice strateško pomembnega balkanskega območja obojestransko delovale daleč naokrog (npr. Golubović 2009; prim. Todorova 2001: 60–64). Enako pa so vplivi iz neposredne in posredne okolice sooblikovali družbeni, kulturni, ideološki in politični razvoj dežel in prebivalcev na Balkanu (prav tam).

Dileme se pojavijo že v izhodišču – pri imenu. Balkan je turško ime za gorsko sleme v današnji Bolgariji, ki je bilo nekdanj poimenovano s klasičnim nazivom Haemus (strgr. Haimos); turški izraz *balkan* dejansko pomeni gorsko verigo, pokrito z gozdom. To približno 560 km dolgo in razmeroma ozko pogorje se kot podaljšek južnih Karpatov razteza od skrajne vzhodne Srbije do Črnega morja, tako da Bolgarijo enakomerno deli na dva dela. Šele na prehodu v 19. stoletje se je pod vplivom popotnikov in geografov ime gorstva začelo nanašati na celoten polotok. Za razliko od poimenovanja po mejnem ali prevladujočem gorstvu, kot to denimo velja za Pirenejski ali Apeninski polotok, pa je gorovje Balkan pravzaprav obrobnege pomena in kaže na slabo raziskanost te regije še globoko v 19. stoletje. V manj kot pol stoletja se je za to področje v javni rabi spričo intenzivnega diplomatskega, vojaškega in političnega dogajanja namesto izraza Turčija v Evropi ali Evropska Turčija prijel izraz Balkan (Mazower 2008: 4).

Politična in zgodovinska oznaka Balkana sta še veliko bolj nestalni in dinamični kot geografska, močno sta odvisni od vsakokratnih političnih razmer. Izraz *balkan* v sebi nosi negativne pomene, ki se navezujejo na politično nestabilnost, neciviliziranost, zaostalost, surovost, konfliktnost in predvsem politično razcepljenost. »Zdelo se mi je, da bi morala vsa civilizacija vstati in balkanskemu Slovanu in njegovemu nemirnemu krščanstvu preprečiti nove surovosti,« se spominja Mary Edith Durham, ki je kot humanitarna delavka pomagala ljudem prebroditi posledice balkanskih vojn in ki je o svojih opažanjih leta 1920 izdala knjigo *Dvajset let balkanskega klobčiča* (Todorova 2001: 29, 289). »Nasilje je bilo pravzaprav vse, kar sem vedela o Balkanu, vse, kar sem vedela o južnih Slovanih,« je zapisala Rebecca West v svoji popotni knjigi *Črno jagnje in sivi sokol*, potem ko je konec tridesetih let 20. stoletja nekaj tednov potovala po ozemlju Kraljevine Jugoslavije (Mazower 2008: 5). Kljub temu, da so takšni predsodki o Balkanu temeljili na pomanjkljivem poznavanju realnosti, se je negativen prizvok izraza *balkan*

in z njim povezanih skovank (balkanizacija, balkanstvo, balkanci) skozi zadnje stoletje še utrdil. Zaradi tega se za celoten polotok oziroma politično-geografsko regijo večkrat uporablja izraz Jugovzhodna Evropa, ki pa prav tako nosi zaradi »nemško-nacističnega izvora, zgodovinsko gledano, prav tako močno politično obeležje« (Vodopivec 2001: 397).

Razlogi za negativne prizvoke v besedi Balkan so v prepletu različnih dejavnikov, med katerimi imajo poglavitno vlogo politično-ekonomski interesi. Etnično, versko in kulturno pisano področje Balkana še vedno velja za »sod smodnika«, ki ogroža ravnovesje sil v Evropi in svetu. S to oznako so velesile pogosto skušale prikriti svojo vlogo in odgovornost za netenje vojn in konfliktov. Bolj temeljito poznavanje zgodovine razkrije bistveno manj črno-belo podobo Balkana. Še več, privede do sklepa, da so bolj kot sama balkanska regija balkanizirane predvsem reprezentacije tega vsestransko bogatega področja (Todorova 2001: 207–208).

Eden od razlogov za pripisano zaostalost in tujost je nedvomno določena stopnja »neusklajenosti« s historično periodizacijo (Hupchick 2002: 13), kot se je razvila v zahodni Evropi (srednji vek, renesansa, reformacija in protireformacija), v prostoru, ki je z avantgardnim razvojem historiografije tudi najbolj vplival na interpretacijo evropske (in svetovne) preteklosti. Večji del Balkana je kljub skupni grško-rimski dediščini razvojno vezan predvsem na bizantinsko in otomansko zapuščino. Posledično zgodovinske izkušnje Balkana ne sovpadajo povsem s tistimi v zahodni Evropi (znanstvena revolucija in razsvetljenstvo v 17. in 18. stoletju), čeprav je zlasti v moderni dobi nemogoče prezreti zahodno in srednjeevropske vplive (vzpon nacionalizmov in konceptov nacionalnih držav v 19. in 20. stoletju) (Hupchick 2002: 13). A srž nesporazumov in nerazumevanja v zvezi z balkanskim prostorom ima korenine že v predmodernih časih: v konfliktih za politični in duhovni primat od delitve pravoslavne in katoliškega sveta v 11. stoletju, še bolj pa od 15. stoletja dalje, ko je prostor prišel pod islamski Otomanski imperij in s svojimi »barbarskimi in nomadskimi vojskami« zavojeval zibelko evropske civilizacije (Mazower 2008: 6–11).

O številnih zgodovinskih epizodah in konceptualizacijah balkanskega prostora balkanologi ne morejo najti skupnega jezika. Različne stroke in stališča vplivajo na oblikovanje in zamejevanje različnih Balkanov, denimo »Balkan geografov, Balkan politikov, Balkan ideologov civilizacijskega trka, Balkan politologov in antropologov« (Baskar 2008: 162). Ni odveč poudariti, da so izrazita odstopanja tudi znotraj različnih strok; balkanologi so osebno zaznamovani z lastnim etničnim izvorom, veroizpovedjo in ideološkimi prepričanji ter s krajem

in časom oblikovanja pogledov, ki vplivajo na interpretacije pogosto zelo kontroverznih potez balkanske realnosti.

V nadaljevanju bo obravnava osredotočena na območje t. i. zahodnega Balkana – od naseljevanja Slovanov oziroma slovanizacije, ki sta regiji dali odločilen pečat, do zatona Titove Jugoslavije. Naziv zahodni Balkan, kar je v grobem pomenu besede ekvivalent Iliriku iz klasične antične dobe (npr. Vidović 2012: 249), izhaja iz definicije Evropske unije, ki vanj umešča države izven EU: Albanijo, Bosno in Hercegovino, Hrvaško, Makedonijo, Srbijo, Kosovo in Črno goro. Gre torej za ozemlje nekdanje Jugoslavije brez Slovenije, vendar z Albanijo, ki skupaj obsega 264.000 km². Od leta 2013, po vključitvi Hrvaške v Evropsko zvezo, se »zahodni Balkan« začne šele na bosensko-hercegovskih mejah. Danes »zahodni Balkan« (za razliko od »vzhodnega«) velja za območje kriznih žarišč, v katera je usmerjena pozornost mednarodne skupnosti in za razumevanje katerih je pomembno upoštevati posebnosti zgodovinskega razvoja. Kulturne in politične povezave, ki so se med južnimi Slovani izoblikovale v 19. stoletju, še bolj izrazito pa v 20. stoletju, niso posledica naključij, ampak rezultat stoletnih procesov. Izrazito prehodni slovenski prostor se idejno in kulturno ni orientiral le na sever ali zahod, temveč tudi na vzhod in jug, zlasti od sredine 19. stoletja dalje (npr. Rokkan 2000: 192, 273).

Kulturno-geografsko pestrost tega razmeroma majhnega prostora je pojevala izredna raznolikost naravnih danostih, kot so relief, klima, vegetacija, rudnine, kvaliteta obdelovalne zemlje, morje, velik vodni potencial (Melik 1958: 14–15; Hupchick 2002: 2–3). Zlasti je bila kulturna raznolikost izrazita v rudarskih območjih, v mestih in ob trgovskih poteh, skratka tam, kjer je bila fluktuacija ljudi največja. Ob slovansko govorečem prebivalstvu so na območju zahodnega Balkanu živeli pripadniki raznih trako-ilirskih, proto-albansko in proto-grško ter romansko govorečih skupin, ki se v srednjem veku niso docela jezikovno zlile s slovansko večino. Med njimi so ob neromaniziranih Albancih najpomembnejši iliro-romanski Vlahi (z raznolikimi regionalnimi poimenovanji Aromuni, Cincarji, Morlaki, Mavrovlahi, Karavlahi, Rumeni itd.), ki so v otočkih naseljevali obsežen dinarski prostor od Krasa in Ćićarije vse do šarsko-pindskega pogorja Egejske Makedonije (prim. Voje 1994: 34–35). Poleg teh od konca 9. stoletja v Panonski nižini beležimo madžarsko govoreče skupine prebivalcev, nato pa postopno povečanje romskih skupin, Judov (najprej sefardskih, nato aškenaziških), pa nemško govorečih naseljencev (zlasti so bili poznani rudarji iz Saške, o

čemer pričajo krajevna imena, kot so Sasina, Sase, Saska, Bensaska, Cazin [Sasin]² ipd.), italijansko govorečih naseljencev (zlasti s Tridentinskega) ter priseljencev iz drugih delov Evrope ter celotnega Osmanskega imperija. Ta je na višku svoje moči poleg evropskega ozemlja obsegal še Malo Azijo, Bližnji vzhod in večino severne Afrike. Tako je nastal mozaik zapletene socialno-ekonomske strukture, ki sta ga zlasti oba regionalno dominantna imperija (otomanski in habsburški) spretno izrabljala.

Prav zaradi pestre sestave prebivalstva je ideja, da bi ob propadanju osmanske oblasti na območju celotnega Balkana nastale enonacionalne države, že napovedovala kasnejše krvave konflikte. Podrobnejši pogledi v ozadja teh nacionalno obeleženih konfliktov kažejo, da so se za njimi pogosto skrile težnje določenih političnih elit po oblasti, ki so v imenu nacionalnih idej izkoristile splošno nezadovoljstvo ljudstva. Hkrati je potrebno upoštevati ne le zahodnjaške vplive, kot je denimo vzpon nacionalizma, temveč tudi politična razmerja evropskih in svetovnih interesov, ki so odločilno vplivala na dogajanje v regiji. Prva svetovna vojna je denimo izbruhnila – kot je prelomni atentat na Franza Ferdinanda slikovito opisal popularni ameriški novinar John Gunther – v »neki blatni, primitivni vasi, v Sarajevu« (Glenny 1999: 7), vendar – kot je dobro razvidno iz daljše časovne perspektive – se ni začela zaradi verskih ali etničnih konfliktov na regionalnem nivoju, pa čeprav se je bojevala v njihovem imenu.

Ideologije protonacionalnih centrov so rdeča nit številnih zgodovinskih publikacij o Balkanu v 20. stoletju. Te ideologije so utemeljevale razloge in nujnosti ustanovitve prav določenih državnih tvorb. Z izjemo območja Bosne in Hercegovine ter deloma Bolgarije in Makedonije je na Balkanu prevladal sistem etničnih čistk in nasilnih ali planskih preseljevanj prebivalstva za doseg absolutnega primata posamezne osrednje etničnosti v protonacionalni regiji. Posledica takega razvoja so tudi skrajno neverjetno potekajoče meje na ozemlju, ki mu ne rečemo brez razloga »balkanizirano«, saj je termin nastal prav zaradi meja na tem območju (po Cohen 2003).

Politična zgodovina Balkana 19. stoletja je pravzaprav zgodovina prevratniških ambicij, ki so sistematično uporabljale socialno stisko prevladujočega kmetkega prebivalstva. Vstaja v Beograjskem pašaluku iz leta 1804, ki je kasneje privzela podobo boja srbskega naroda za neodvisnost od Osmanskega imperija, se je razvila iz kmečkega upora proti samovoljnim janičarjem, ob boku srbskih kmetov pa so se nekaj mesecev proti janičarjem borili tudi regularni sultanovi

² Ime Cazin v SZ Bosni je Matija Cigale na svojem zemljevidu Avstrije iz leta 1869 zapisal kot Sasin (Cigale 1877).

vojaki (npr. Slipičević 1962: 77–78). Tudi pok »nevesinjske puške« leta 1875, ki se je nazadnje končal z avstrijsko okupacijo Bosne, je imel pomembne vzvode prav v socialnem nezadovoljstvu kmečkega prebivalstva (Slipičević 1962: 156–157). Razlogi za vojne so bili nedvomno večplastni in zapleteni, vendar je socialna plat konfliktov v luči aktualnih nacionalističnih pogledov na dogodke pogosto povsem zbledela.

Pričujoči prispevek črpa predvsem iz širših sintez raziskovalcev zgodovine Balkana z namenom, da uvodoma prikaže celostne zgodovinske procese in bistvene zgodovinske prelomnice, upoštevajoč pri tem kontroverzne in pogosto tendenciozne ali parcialnim slikanjem naklonjene nacionalne historiografije. Zato je še toliko bolj pomembno »vprašanje o tem, kako vrednotimo, razmejujemo in delimo svet okoli sebe, kako vidimo sebe in druge, kako hierarhiziramo in ocenjujemo različne zgodovinske izkušnje, družbe, tradicije, narode in rase« (Vodopivec 2001: 384).

BALKAN DO PRIHODA OSMANOV

Serije navzkrižnih vojn, ki so sledile zatonu Rimskega cesarstva in množičnemu preseljevanju celotnih skupin prebivalstva s severa in vzhoda, so tudi sicer relativno maloštevilno in redko poseljeno prebivalstvo Balkanskega polotoka izčrpavale. Preko Panonske nižine, dolin večjih rek, kraških polj pa tudi čez gorato in gozdnato ozemlje so se pomikali Vizigoti, Ostrogoti, Huni, Bolgari, Langobardi, Gepidi, Vandali in druga ljudstva, tam pa so že bivale razne skupine prebivalstva, imenovane z različnimi imeni (Iliri, Liburni, Tračani, Dačani, Grki itd.). Seveda je treba vedeti, da iz redkih poznoantičnih in zgodnj srednjeveških virov ne moremo izvedeti, kakšne jezike so govorile številne skupine, označevane s posebnimi imeni (prim. Peroche 2008: 25–27). V času slovanizacije Balkana v začetku 6. stoletja je večina ozemlja spadala pod Bizantinsko cesarstvo. Bizanc je zaradi vedno srditejših bojev s Slovani in Avari izgubljal neposredno oblast na Balkanu, čeprav je prevladujoč kulturni vpliv ohranil globoko v novi vek. Bizantinska država, ki je bila sredi 6. stoletja ena najmočnejših evropskih velesil, v 7. stoletju ni zmogla uspešno braniti notranjih balkanskih ozemelj, predvsem zaradi hkratnih vojn s perzijskimi, turškimi in arabskimi vojskami na območju Male Azije in Levanta (Stanojević 2001: 17–20). Upadanje moči bizantinske države so izkoristili Slovani, ki so prodrli globoko na jugovzhod polotoka in se ob začetnem upadu avarske vojaške moči začeli množično naseljevati. Postopoma so se

ustalili, se zlili s staroselci in od njih prevzeli lokalne oblike kmetijstva, zlasti redno obdelavo polj (Kos 1933: 93).

V teku 8. stoletja so Slovani osvojili in poselili ali poslovanili večino balkanskih predelov, do izraza je prišla njihova razdrobljenost v številne skupine, ki so med seboj tvorile zavezništva in se tudi medsebojno spopadala. Zavezniške povezave z močnimi silami, ki so jim bili Slovani podrejeni (Franki, Avari in Bolgari), so včasih povzročile medsebojne spopade in koristoljubje. Eden takih je bil tudi zahrbtni umor Ljudevita Posavskega, ki je dvignil »Slovince« skupaj s Karantanci v upor proti Frankom. Zahrbtni uboj je verjetno po naročilu Frankov zagrešil Ljudemisl, ujec hrvaškega kneza Borne, ki mu je po porazu ponudil zatočišče (Kos 1933: 70).

Ljudstva so bila mobilna, meje med ozemlji pa spremenljive in mnogokrat nejasne; največkrat so bila ozemlja le pod nominalno oblastjo določenega vladarja, ki celotnega ozemlja ni zmožal nadzirati. Vse omenjene skupnosti, ki so se imenovalle *po geografskem nazivu* za določeno področje, so bile pogosto večetnične in večslojne skupnosti.

Po porazu Avarov leta 796 so se razmerja moči na Balkanu in v Panonski nižini precej spremenila (Kos 1933: 64). Sredi 9. stoletja je med Karpate in Dnjeper z območja vzhodno od Volge prišlo nekaj deset tisoč madžarskih nomadov, ki so ob koncu stoletja zavzeli Panonsko nižino in prevzeli nekdanjo obrsko vlogo vrhnjega dominantnega sloja nad približno 200.000 tamkajšnjimi Slovani (npr. Pohl 2002: 244, 248).

Še pred prihodom Madžarov v Panonsko nižino je pod kanom Borisom I. (852–889) nastal *Bolgarski imperij*, ki je z Bizantinskim cesarstvom tekmoval za prevlado na Balkanu. Obsegal je velik del Panonske nižine (do Srema), današnjo južno Romunijo, Bolgarijo, pretežni del današnje Srbije in Makedonije. V njegovem času se je Bolgarija pokristjanila in tudi pospešeno poslovanila. Največji obseg je dosegla za časa kralja Simeona I. Velikega (893–927), ko se je imperij raztegnil čez večji del jugovzhodne Evrope (Voje 1994: 66–68).

Manjša tvorba je bila kneževina *Hrvaška*, ki se je vzpostavljala postopoma, od kontroverznega prihoda Hrvatov na območje Like sredi 7. stoletja (Peroche 2008: 27). Jezikovni izvor zgodnjerednjeveških Hrvatov ni povsem dorečen (razvile so se gotska, antska in iransko-kavkaška teorija), vendar je splošno sprejeto, da so Hrvati po tistem, ko so obvladali lokalno slovansko in slovanizirano prebivalstvo, še sami prevzeli slovanski jezik, čeprav je v njem po nekaterih prepričanjih še cela vrsta perzijskih izrazov (npr. Vidović 2012: 262). V 10. stoletju si je Hrvaška pod kraljem Tomislavom I. (910–928) iz dinastije Trpimirovičev

priključila »Slovinje« oziroma Panonsko kneževino med Savo in Dravo (Josipović 2012). Slednja je tedaj igrala pomembno politično in vojaško vlogo ter je imela z Bolgari izmenično močan vpliv na večino današnje Bosne. Hrvaška se je obdržala kot samostojna kraljevina do madžarske ekspanzije na jug v 12. stoletju (Voje 1994: 46–65; Šesták idr. 1998: 23–41).

V 10. stoletju so politične razmere botrovale nastanku velike državne tvorbe na tleh *Makedonije*. Leta 976 so se lokalni klani uprli bizantinskim oblastem in štiri desetletja uspeli širiti svoja ozemlja na račun bizantinske države. To slovansko državo je vodil Samuel, glavno mesto pa je bil Ohrid. Razprostirala se je od Donave in Save do Korintskega zaliva in Jadranskega morja. Leta 1014 je Samuelovo vojsko porazila vojska bizantinskega cesarja Vasilija II. (976–1025), kar je štiri leta kasneje zaznamovalo konec Samuelove države (Stanojević 2001: 67). Po krvavem koncu neprestanih vojn je bila na ozemlju Makedonije zopet uvedena trdna bizantinska uprava, pokrajina se je kulturno in versko grecizirala, številne slovanske plemiče pa so razselili v Malo Azijo (Voje 1994: 69–77). Medtem ko je bil Samuel I. v jugoslovanski (tudi slovenski) historiografiji predstavljan kot Samuel Makedonski, je drugod poznan predvsem kot Samuel Bolgarski (Voje 1994: 74).

Do neke mere samostojen položaj je pridobila županija *Raška* (po kraju Ras v jugozahodni Srbiji), ki jo srbsko zgodovinopisje šteje kot prvo svobodno, vendar takrat še pogansko srbsko srednjeveško državo (Stanojević 2001: 57), ki je nastala v obdobju med leti 820 in 830 (prav tam). Proti koncu 9. stoletja je morala Vlastimirova Raška pod Mutimirom priznati vazalni odnos do Bizantinцев (Stanojević 2001: 59). Razprostirala se je na območju današnjega Sandžaka v gornjem toku rek Ibar/Iber, Tara, Piva in Lim (prav tam).

Štefan Nemanja (1166–1199), utemeljitelj dinastije Nemanjićev, je leta 1166 postal Veliki knez, nekaj let pred smrtjo pa se je pomenišil in prevzel ime sveti Simeon. Iz njegove dinastije je dve stoletji kasneje izšel car Dušan I. Silni (1331–1355), katerega država je postala najpomembnejše kraljestvo na Balkanskem polotoku. Razprostirala se je od reke Donave na severu do jadranske obale in Epira na zahodu in jugozahodu ter do Korintskega zaliva, Peloponeza in Egejskega morja na jugu (Voje 1994: 79–80, 92–117; Šesták idr. 1998: 41–70). Dušan Silni pa se je okronal za carja »Sklavinij, Srblja in Grkov« ter se zaradi slabitve Bizantinцев proti Arabcem in Turkom v Anatoliji pričel približevati rimskemu papežu, vendar je kmalu zatem nenadoma umrl (Stanojević 2001: 75–77).

Duklja (teritorialni približek današnje Črne gore) se je začela omenjati v 9. stoletju kot vazalna država Bizantinцев. Leta 1042 je pod kraljem Vojislavom I. (1018–1043), utemeljiteljem dinastije Vojislavljevićev, pridobila neodvisnost.

Največji obseg je Duklja dosegla v času 2. polovice 11. stoletja, v času Vojislavovega sina Mihajla (1050–1073) in Mihajlovega sina Bodina (1080–1101). Od 11. stoletja se je za Dukljo začelo uporabljati ime Zeta in se je postopoma spojila z Raško (Voje 1994: 81–84; Šesták idr. 1998: 47–49).

Bosna se je kot »horion Bosona« prvič pojavila v Porfirogenetovih spisih, izrecno pa sta bila v njej omenjena kraja Katera in Desnek. Obsegala je razmeroma majhno ozemlje sedmih žup v gornjem toku reke Bosne med današnjim Sarajevom in Zenico (Bosna-Visoka, Lepenica, Brod, Vrhbosna, Lašva, Vidogošča in Trstivnica) s središčem v Visoki/Visokem (Šehić in Tepić 2002: 16). Nadzor nad bosenskim ozemljem so si izmenjavale male plemenske državnice v neposredni soseski, občasno pa oba sosednja imperija, Bizantinsko cesarstvo in Ogrska kraljevina. Po porazu Hrvaške in vstopu v hrvaško-ogrsko personalno unijo se je Bosna prvič osamosvojila pod banom Kulinom (1180–1204), ki je utrdil svojo državo zlasti z dobrimi diplomatskimi in ekonomskimi odnosi z Beneško republiko in Dubrovnikom. V njegovem času je začela dobivati vpliv bogomilska vera, reformna krščanska ločina patarenov, sorodna katarom, ki se je širila iz Bolgarije. V Bosno je vseskozi skušala ponovno prodreti Ogrska. Leta 1322 se je iz dinastije Kotromaničev vzpel Stjepan II. (1322–1353). V drugi polovici 14. stoletja je Bosna dosegla največji vzpon. Stjepanov nečak Tvrtko I. (1353–1391) se je leta 1377 okronal za kralja »Srbov in Bosne«, njegovo ozemlje pa je zajemalo Dalmacijo, osrednjo Hrvaško, Bosno in osrednjo Srbijo (Raško) (Voje 1994: 144–156; Šesták idr. 1998: 96–101; Klaić 1994). Kljub temu da obstajajo zelo dinamične debate o tem, ali je bila Bosna hrvaška ali srbska, ni odveč pripomniti, da je bil v 13. stoletju na njenem relativno majhnem ozemlju govorjeni jezik zelo blizu slovenščini. Npr. »Jaz Matej Ninoslav po milosti bože veliki ban bosenski« je bil naslov ene od uredb katoliškega bana Mateja Ninoslava iz leta 1240, v kateri daje Dubrovčanom določena pooblastila (Klaić 1994: 94).

Ozemlje, ki je danes v okviru *albanske države*, je bilo do 12. stoletja nominalno del bizantinske države, razen v dobi, ko je pripadalo bolgarskemu cesarstvu in kratkotrajnim oblikam nadoblasti drugih slovanskih držav. Izjema je bila kratek čas v 12. stoletju polsuverena Arberija, ki je obsegala manjše območje na današnjem severu Albanije (Klemenčič 1997: 284–288). Specifične geografske danosti (izjemna goratost in nedostopnost) in patriarhalna klanska socialna ureitev so v bizantinskih upravnih enotah omogočile vzpon nekaterih rodbin in klanov, ki so na ozemlju uspeli pridobiti določene stopnje neodvisnosti. Med vodilnimi rodbinami oziroma klani so bili Thopia, Balsha, Shpata, Muzaka, Mirditi, Dukagjini in Kastrati, ki so se na razne načine soočali s sosedami in evropskimi

osvajalci (Normani, dinastija Anžujcev, Beneška republika), ki so skušali pridobiti nadzor nad njihovim ozemljem (Hradečný in Hladký 2008: 51–86). O Albancih (kakor tudi o Vlahih) zgodovinski viri vse do 11. stoletja sploh ne pišejo, zato ni znano, ali so se z goratih predelov spustili med slovanizirano prebivalstvo nižin in dolin, ali pa so se v gorato območje naselili z vzhoda (prim. Peroche 2008: 108). Konstantin Porfirogenet po drugi strani za območje Albanije, Črne gore in Bosne v 10. stoletju uporablja kontroverzno pokrajinsko ime »Rdeča Hrvatska« (Peroche 2008: 43).

Porajajoče se in izginjajoče srednjeveške države, ki so bolj kot na moči in sorodnosti ljudstva temeljile na moči in vizijah njihovih vodij, so postale pomembne zgodovinske reference v vzponu nacionalnih idej v 19. stoletju. Tedaj so nastajali raznoliki velikonacionalni politični načrti, ki so v svojo ideološko podstat vpletali mitologijo iz srednjega veka. Vzpostavljajoče se nacionalne države so si privajale ozemlja, ki so pogosto imela malo skupnega z etnično, jezikovno in demografsko strukturo teh ozemelj v srednjem veku. Na preseku nacionalno obeleženih političnih interesov so se izoblikovala območja, ki so konfliktna še danes – Bosna in Hercegovina, Makedonija, Kosovo, v konflikte pa so od prvih znakov propadanja Osmanskega imperija vključene tudi evropske velesile.

V ZNAMENJU POLMESECA

Ozemlje Balkana je postopoma padalo pod osmansko oblast v 14. in 15. stoletju; v tem času se je temeljito spremenilo ravnotežje moči in vpliva. Srednjeevropske in južnoevropske vojaške sile (Beneška republika, Sveta stolica, Celjani, na Ogrskem pa med drugim tudi mogočni dinastiji Anžujcev in Luksemburžanov), ki so do tedaj odločilno posegale na balkanskem področju v višjih političnih sferah, so si morale področje vpliva razdeliti z močno velesilo z Orienta, ki je brez večjih težav pometla z nekdanjimi Bizantinskim carstvom. Pomembno zmago osmanske vojske je pomenila bitka pri reki Marici (v današnji Bolgariji) leta 1371, po kateri so Osmani pridobili večji del Makedonije in Grčije. Srbsko središče, ki je bilo v času Dušana Silnega v Skopju, se je moralo premakniti proti severu, v Kruševac. Omenjena bitka je pomenila začetek konca srbske prevlade na ozemlju, saj je osmanska vojska z osvojenimi ozemlji pridobila zaledje za osvajanje evropskih teritorijev in vpadala tudi na območja, ki so jih obvladovali dediči srbskega carja Dušana Silnega. Ko je ta leta 1355 nenadejano umrl, je pustil kraljestvo brez močne, karizmatične osebnosti, ki bi zmogla ohraniti enotnost ozemlja. Notranje razmere

v državi so postale precej anarhične, posest se je drobila, za prevlado nad ozemlji so se med sabo bojevali lokalni fevdalci. Rivalski odnosi med njimi so se zrcalili in imeli posledice tudi v poteku kosovske bitke.³

Kosovska bitka in njen pomen (1389)

O kosovski bitki, ki se je odvijala na Vidov dan leta 1389, je malo znanega. Kljub temu je iz bitke zrasel cel mit, s tem pa je nastal tudi povod za zelo različne interpretacije poteka in izida bitke ter njenih posledic (prim. Ćorović 2010; Stanojević 2001; Voje 1994; Raukar 2007; Slipičević 1962). Poleg tega, da se pričevanja med seboj razlikujejo, so različna tudi poročila glede zmagovalca bitke, v kateri sta si stali nasproti krščanska (vojaške enote iz Srbije, Bosne in celo Hrvaške, vključno z vlaškimi in albanskimi četami) in muslimanska stran. Splošno sprejeta razlaga je, da se je krvavi spopad dolgoročno zaključil z zmago osmanske vojske, čeprav so se osmanski vojaki umaknili, sama bitka pa je ostala brez zmagovalca. V bitki je umrl velik del srbskega plemstva in mnogo pomembnih osmanskih osebnosti. Ker je osmanska vojska izgube lažje nadomestila kot srbska, je na dolgi rok izšla kot zmagovalka. Po tej bitki je osmanska vojska za več kot osem desetletij ustavila prodiranje globlje na Balkan ter se usmerila proti severovzhodnemu Balkanu in na vzhod (bitka pri Nikopolju leta 1396, poraz v bitki pri Angori z mongolsko vojsko leta 1402). Srbija, ki je ostala brez »cara« Lazara, je leta 1390 sklenila mir s Turki in postala osmanska vazalna država; obvezala se je, da bo plačevala letni tribut (posebna dajatev, običajno naložena premagani državi) in nudila vojaško pomoč. Srbski plemiči v nastopih do osmanskih oblasti niso bili enotni, sklepali so nestanovitna politična zavezništva s silami, ki so imele največje interese na Balkanu, zlasti z Ogrsko kraljevino, Osmanskim cesarstvom in Beneško republiko. Kosovo je bilo tedaj osrednja srbska pokrajina, tam so se nahajali pomembni rudniki, trgovska središča, prometne poti, utrdbe ter kulturno in versko središče; v Peći pa je bil od leta 1346 sedež srbske pravoslavne cerkve in mavzolej za srbske svečenike. Na območju Kosova in Metohije so bili številni samostani in »zadužbine« srbskih vladarjev; zadužbine so posesti in zgradbe, ki so jih – tedaj pretežno v verske namene – za občo rabo vzpostavili vplivni in bogati posamezniki.

V 19. stoletju je ob izbruhu nacionalističnih gibanj bitka postala temelj srbske narodotvorne mitologije; kot predmet opevanja v številnih ljudskih pesmih,

³ Več v delih Mazower (2008), Voje (1992, 1994, 2005), Stoianovich (1997), Hupchick (2002), Castellan (1992), Grafenauer (1991) idr.

legendah, je vzbujala patriotizem in želje po neodvisnosti. Bitka ima za Srbe poseben pomen predvsem zaradi dveh dogodkov: srbski plemič Miloš Obilić je med bitko uspel ubiti sultana Murata I. (1359–1389), knez Lazar, eden od dedičev Dušana Silnega, pa je po bitki umrl mučeniške smrti in bil razglašen za svetnika ter s tako imenovano »Lazarjevo kletvijo« zavezal kasnejše rodove srbstva. Legend je več, med nekaterimi nacionalisti pa je še živo prepričanje, da so Srbi *nebeski narod*. Ko obravnavamo kosovsko bitko, ne smemo pozabiti, da to ni bil le srbski, temveč boj evropskega krščanstva proti islamu. Namreč, ob srbski vojski so se borile tudi močne bosenske enote in odredi hrvaških vitezov ivanovcev, ki so pod vodstvom Vlatka Vukovića in Ivana Paližne prisilile celotno krilo turške vojske v umik. O zmagi so sli poročali bosenskemu kralju Tvrtku, ki je o tem obvestil Benečane in Ogre, ti pa so mu že pošiljali čestitke, preden se je izkazal katastrofalen konec bitke (Ćorović 2010: 252–253).⁴

Kosovska bitka je postala sinonim za konec srbske neodvisnosti in je hkrati beležila simbolično izhodišče želje po osvoboditvi »izpod Turkov«. Mit o kosovski bitki se je krepil preko samostanov srbske pravoslavne cerkve, kjer so delovali menihi, med katerimi je stoletja mogoče najti večino srbskih intelektualcev. Pomembno vlogo pa so pri tem imeli tudi ciklusi epskih narodnih pesmi (Kneževa večera, Kosovka devojka, Smrt majke Jugovića ipd.).⁵

Takratni srbski teritorij je pod osmansko oblast prihajal postopoma in je

⁴ O kosovski bitki pa obstajajo tudi drugačna mnenja. Rajić (2013) npr. meni, da je prišlo do neodločenega izida in umika turške vojske, ki ga je ukazal Bajazit, sin umrlega Murata. Ta je zato, da bi prevzel vrhovno oblast, takoj dal umoriti svojega brata Jakuba, ki je vodil zahodno krilo turške vojske na Gazimestanu. Problem pa predstavlja smrt Murata. Po turški verziji, ki jo je kasneje prevzela tudi srbska stran, naj bi Murata zahrbtno ubil Miloš Kobilić (tudi Kopilić), in sicer po tistem, ko naj bi Muratu Miloš, ranjen v boju, v znak podločnosti poljubil roko, ob tem pa izvlekel zastrupljeno bodalo in ga zabodel (prav tam). Srbska stran je resda Miloša kovala med zvezde, vendar je pristala na inačico, da naj bi Miloš vdrl v Muratov šotor s še nekaj pajdaši pod nekakšno pretvezo. Obe verziji sta malo verjetni s taktično-strateškega vidika izvedb tedanjih bitk in razmer na terenu. Viri namreč ne poročajo, da bi bil pred bitko Miloš Obilić kaka znamenitejša osebnost, zato je bolj verjetno, da je del enot v bosensko-hrvaškem krilu Vlatka Vukovića in Ivana Paližne, ki jih je vodil nek poganski vitez (kasneje pogansko poimenovan Miloš, s strani Turkov pa »Zahrbtni« (tur. *kahpe*) ali tudi »Fačuk« – Kopile [Pankrt; iz turškega: *kahpe oğlu*; zahrbtni otrok, nezakonski otrok]), vnesel zmedo v »centru« turške vojske, presenetil zaščitnico in zajel Murata. Muratu naj bi ponudili možnost samomora ali pa, da mu odrobijo glavo, odločil pa naj bi se za častni samomor. To je spodbudilo takojšnje maščevanje turške strani, ki je s protinapadom na osrednji del srbskih enot prodrla do kneza Lazarja in ga zajela ter ubila (prim. Rajić 2013).

⁵ Bolj podrobno o kosovski bitki glej Ćorović (2010: 250–255).

kot celota postal del Osmanskega cesarstva šele po padcu Smedereva leta 1439. Po kosovski bitki se je srbska prestolnica prestavila na sever, leta 1403 v Beograd in leta 1430 v Smederevo, v pomembno strateško trdnjavo ob reki Donavi. Ob zavzetju smederevske trdnjave je bil ustanovljen tudi Smederevski sandžak, ki je tvoril osrednji del današnje Srbije.

Bosna je po smrti kralja Tvrtka zapadla v ostre boje za oblast. Preden je pod Stjepanom Tomaševićem (1461–1463) padla pod Turke tako rekoč brez boja leta 1463, se je leta 1448 osamosvojil Herceg Stjepan Vukčić, ki je osnoval Hercegovino. Tudi ta se ni dolgo obdržala, saj so jo Turki dokončno pokorili leta 1482, ko so osvojili prestolnico Hercegnovi (Slipičević 1962: 65–66). Turške pridobitve so najprej izoblikovale Bosenski sandžak, ki je zajemal večji del ozemlja današnje Bosne in Hercegovine ter dele Srbije, Črne gore in Hrvaške. Zaradi strateške pomembnosti je bil Bosenski sandžak povzdignjen v ejalet oziroma beglerbegluk. Leta 1526 je v bitki pri Mohaškem polju pripadel Osmanskemu cesarstvu še velik del osrednje in južne Ogrske, malo kasneje pa še »donji kraji« tedanje Hrvaške z utrdkami Jajce, Ključ, Vrbaški grad, Krupa in Bišće (Bihać) (prim. Šehić in Tepić 2002: 63).

Legendarni heroj Skenderbeg

Gjergj Kastriot »Skenderbeg« (1405–1468) je ena najvidnejših zgodovinskih osebnosti v albanski zgodovini, čeprav so na njegovo figuro pripete številne mitološke vsebine. »Albanski zmaj«, kot so mu pravili, se je rodil albanskemu fevdalcu Gjonu Kastriotu na katoliškem gegovsko govorečem severu današnje Albanije. V obdobju 1443–1468 je organiziral več vstaj proti osmanski vojski, ki je neposredno po kosovski bitki, v kateri so sodelovale tudi albanske čete,⁶ zasedla tako imenovano Gegerijo⁷ od Skadra do Drača. Čeprav je osmanska vojska med albanskim uporom doživela več porazov, so na koncu upornike premagali (Vickers 2006: 7–10; Klemenčič 1997: 284).

Kot osemletni deček je šel Gjergj za talca (pôroka) na sultanov dvor, kjer je sprejel islamsko vero in dobil ime Skenderbeg. Izstopal naj bi kot eden najbolj sijajnih osmanskih vojakov, boril se je tako v Mali Aziji kot v Evropi. Leta

⁶ Srbski viri ne omenjajo albanskih enot, kar pa ne pomeni, da niso sodelovale; morda v okviru srbskih čet ali pa v okviru hrvaških križarjev ivanovcev (prim. Ćorović 2010: 252).

⁷ Valentej omenja delitev Albanije na katoliško Gegerijo na severu in pravoslavno Toskerijo na jugu (Valentej 1985: 15).

1443 je z nekaj sto somišljeniki pobegnil iz osmanske vojske, se z zvijačo polastil utrjenega mesta Krujë in začel upor proti Osmanom. Kmalu je pod njegov nadzor prišlo celotno ozemlje današnje Albanije, sam pa je prestopil v katoliško vero. Skenderbeg se je kljub tradicionalnemu benečanskemu zavezništvu z rodbino Kastriot po naraščajočem nezaupanju v letih 1447–48 zapletel v vojno z Benetkami; zavojevali so benečanska obalna mesta in po zmagi od njih pobirali tribute. Kasneje je Liga zopet sklenila zavezništvo z Benetkami, ki jih je podpirala v imenu krščanske vere. Uspešen odpor Albancev, združenih v Albanski oziroma Leški⁸ ligi pod Kastriotovim vodstvom, ki je z bliskovitimi gverilskimi napadi četrto stoletja držala v šahu osmansko vojsko, je odmeval po vsej Evropi; papež Kalist III. (1455–58) mu je podelil celo naslov »generalnega kapetana Svete stolice v boju proti osmanskem kraljestvu«. Uspeh je še toliko bolj izstopal, ker za odpor Kastriot ni imel ne izdatnejših ekonomskih sredstev ne večjega števila vojakov. Četudi je bil »Dominus Albaniae«, kot se je sam imenoval, izjemno karizmatičen državnik, je zaradi avtoritarne in samovoljne osebnosti prišel večkrat v spor s svojimi zavezniki; nekateri izmed njegovih najbližjih sodelavcev so celo prestopili na osmansko stran. Po njegovi smrti je integracijska sila v ligi razpadla in osmanska vojska je zopet prevzela nominalno oblast nad ozemljem. Velik del prebivalstva je sprejel islam, precej pa se jih je izselilo proti področjem z benečansko jurisdikcijo oziroma na Apeninski polotok.

Skenderbegu so pripisovali zasluge, da je zadržal prodor osmanske vojske globlje v Evropo, podobno kot je to veljalo za Vlada III. *Drakulo* (1431–1476), ki je vladal Vlaški, in Stefana III. Velikega (1432–1504), ki je vladal Moldaviji. Gotovo je, da je upor začasno preprečil dostop do Jonskega in Jadranskega morja in s tem zaščitil zlasti Beneško republiko. Medtem ko se je v naslednjih stoletjih ime Skenderbeg v Albaniji postopno izgubljal, je ponovno nastopil kot narodni heroj v času vzpona albanske nacionalne ideje konec 19. stoletja, ko je njegov lik služil kot simbol enotnosti, svobode in neodvisnosti. Po njem se še danes imenujejo številne institucije tako v Albaniji kot na Kosovu (Hradečný in Hladký 2008: 100–119).

⁸ Lezhë (Lješ), severnoalbansko mesto, kjer so se leta 1444 na pobudo Skenderbega sešli vidnejši albanski fevdalci in tudi nekaj fevdalcev iz sosednje Zete (današnja Črna gora). Danes se tam nahaja tudi Skenderbegov grob. V srbskih virih se Gjergj Kastriot pojavlja kot Đurd (npr. Ćorović 2010: 307, 330).

Med sožitjem in konflikti: migracije kot del družbene realnosti

Prihod Osmanov na Balkanski polotok je temeljito posegel v sicer precej nestabilno srednjeveško politično in tudi versko strukturo. Selitve so pomembno sooblikovale gospodarski, politični in kulturni razvoj celotne balkanske pokrajine. Rezultat selitev v času osmanske prisotnosti na Balkanu je pustil sledi do današnjih dni.

Smer prodora osmanske vojske, ki je zajela Balkanski polotok od jugovzhoda proti severu in severozahodu, je določala tudi valove begunskih tokov, ki so se pred prodirajočo vojsko v največji meri umikali proti habsburški monarhiji in Ogrskemu kraljestvu. Vsako novo vojno stanje je spodbudilo nove migracijske tokove, obenem pa so na omenjeni relaciji vseskozi potekale tudi migracije sezonskega in poklicnega, trgovskega značaja (znana je preprodaja živine, zlasti svinj iz osrednje Bosne, Srbije in Bolgarije proti habsburški monarhiji).

Konkretne vojaške operacije, gospodarski in drugi interesi so vplivali na preseljevanje znotraj Osmanskega imperija. Del preseljevanj je bil voden sistematično, del pa je bil spontan – zaradi slabih letin, nezavidljivih preživetvenih možnosti, vojaških posegov in političnih pretresov. Številni prebivalci iz Hercegovine so bežali tudi proti jadranski obali, v zavetje Dubrovniške republike in beneške Dalmacije ter od tam naprej proti Apeninskemu polotoku. Na tem mestu je treba izpostaviti, da so še pred prihodom Osmanov iz dalmatinskih pristanišč (zlasti iz Dubrovnika) proti italijanskim mestom potekale živahne migracije, vključno s trgovino s sužnji (Krekić 1989: 67–75). Smer migracij z Balkana proti jadranski obali in naprej proti Apeninskemu polotoku ni zamrla niti po letu 1815, ko je večji del beneške Dalmacije pripadel habsburški monarhiji (Samardžić 1989: 85–86).

Potekali so tudi migracijski tokovi v Osmansko cesarstvo, ki so zrcalili konfliktne družbene razmere v ostalih delih Evrope (verske vojne, reformacija in protireformacija, kmečki upori). Eno od najvidnejših skupin priseljencev v Osmansko cesarstvo (tudi v Sarajevo, Bitolo, Skopje in zlasti Solun) so predstavljali sefardski Judje iz Španije in Portugalske, od koder jih je ob koncu 15. stoletja izgnala katoliška *rekonkvista*. Kot strokovnjaki za izdelovanje orožja in smodnika, obrtniki in zlasti trgovci s širokimi povezavami po celotni Evropi in južnem Mediteranu so bili Judje sestavni del prebivalstva osmanskih mest in tudi cenjeni s strani osmanskih oblasti. Ni povsem gotovo, kdaj so se Sefardi preselili na Balkan, vendar so bili zagotovo že zelo domači sredi 16. stoletja (Malcolm 2011: 202).

Vojaško osvajanje ozemelj je vedno spremljalo tudi pustošenje mest in vasi ter odvajanje prebivalstva v sužnost. Osmanska vojska v tem ni bila izjema; kot posledica zavojevanja je propadlo veliko balkanskih srednjeveških mestec. Da

bi zavarovali utrdbe in komunikacijske poti, predvsem pa da bi preprečili upore prebivalstva, so Osmani po zasedbi makedonskega ozemlja (današnja Vardarska, Pirinska in Egejska Makedonija) po letu 1371 nasilno izselili del tamkajšnjega prebivalstva v Malo Azijo. Prazne naselbine so naselili s pripadniki turkmenskih, armenskih, čerkeških in drugih skupin prebivalstva iz Male Azije in Kavkaza. Čeprav omenjeni priseljenci niso nikdar številčno presegle slovanskega prebivalstva v Makedoniji, so močno vplivali na zunanjo podobo makedonskih mest.⁹

Pravoslavno prebivalstvo se je od kosovske bitke dalje v velikem številu pomikalo proti severu. Zaradi vojne nevarnosti in prodiranja osmanske vojske proti severu so številne srbske rodbine že v 15. stoletju prekoračile Donavo in Savo (severno mejo poselitve pravoslavne populacije v srednjem veku) ter se naselile na južnem Ogrskem, zlasti v današnjem Banatu v Vojvodini. Selitveni val naj bi bil zlasti močan po padcu Smedereva leta 1459, ko naj bi se v Ogrsko preselilo okrog 200.000 pravoslavcev. V Srbiji je glavnino kolonistov na izpraznjenih ozemljih tvorilo vlaško živinorejsko prebivalstvo. Vlaškim naseljencem so osmanski oblastniki podelili status svobodnih ljudi in jih vključevali v svoje obrambne formacije.

Z osvojitvijo bosenskega kraljestva leta 1463 so Osmani začeli prodirati tudi na ozemlje Bosenske krajine, Like, severne Dalmacije in Slavonije, zaradi česar so se domačini razselili in za sabo pustili opustošene naselbine. Prazna ozemlja so naselili vlaški živinorejci. S tem da se je Osmanski imperij širil proti severu, zlasti po bitki pri Mohaču leta 1526, je vloga svobodnih Vlahov, temelječa na obrambnem značaju, postala nepotrebna; zato so jih množično naseljevali naprej na zahod (npr. Raukar 2007: 416–417).

Na drugi strani Osmanskega imperija so v 16. stoletju Habsburžani s pomočjo lokalnega, predvsem hrvaškega in ogrskega plemstva organizirali in postavili obrambni pas pred osmanskim vpadom, imenovan Vojna krajina.¹⁰ Vanjo so povabili krščansko populacijo iz Osmanskega imperija in ostale begunce (t. i. uskoke) ter jih naselili na opuščena in izpraznjena območja vzdolž mejne črte. Med njimi so bili pogosti prav Vlahi, ki so v tem času izgubili nekdanje privilegije. Dolžnost teh svobodnih poljedelskih naseljencev je bila bojevanje proti osmanski vojski. Kot obmejni prebivalci Bosne so imeli posebne ugodnosti; v zameno za obrambo so bili oproščeni plačevanja davkov. Po verski pripadnosti so bili deloma katoliki deloma pa pripadniki pravoslavne veroizpovedi. Podoben proces se je dogajal tudi v Dalmaciji; po uspešnih vojnah v 17. in 18. stoletju proti Osmanom in ponovni

⁹ Za razvoj v Makedoniji glej Vlahov (1950).

¹⁰ O organizaciji Vojne krajine in o naseljevanju habsburških predelov z uskoki glej zlasti Kaser (1997).

priključitvi delov srednjeveške Hrvaške so bili že pod Benečani naseljeni na območje Dalmacije vlaški živinorejci kot mejni vojaki, največ okoli mesta Knin, kjer so kmalu prevladali nad katoliško večino (npr. Raukar 2007: 114–115; 432–433).

Močno se je spreminjala tudi etnična (jezikovna) sestava v severni Albaniji in na Kosovu. V 15. stoletju so se z goratih predelov na plodne nižinske ravnice postopno naseljevali živinorejci albanskih hribovskih skupnosti in klanov. Islamizirani pripadniki albanskih gegovsko¹¹ govorečih skupin so v tej dobi intenzivneje naseljevali mesta. V času dunajske vojne (1683–1699), ki je pomenil zadnji in v končni fazi neuspešen vpad osmanske vojske proti Dunaju, je prišlo do velikega preseljevanja in izmenjav prebivalstva. Po nekajmesečnem obleganju Dunaja so bili Osmani prisiljeni k umiku. Iz južne Ogrske se je po odhodu osmanskih oblasti začelo na območje Bosne množično priseljevati muslimansko prebivalstvo. V naslednjih letih je habsburška vojska s podporo čet iz Nemškega cesarstva prodrla globoko na Balkan, do Skopja in Prizrena. Kuga in težak poraz v bitki pri Kačaniku leta 1690 sta prisilila avstrijsko vojsko k umiku, z njo pa se je v strahu pred represalijami umikalo tudi civilno prebivalstvo. S Kosova in južne Srbije je pod patriarhom Arsenijem III. Černojevičem v Banat po njegovih ocenah prešlo »najmanj 30.000 duš«, čeprav ta ocena ni nujno najtočnejša (Čorović 2010: 452). Obstajajo namreč zelo različne ocene, ki se gibljejo vse od 500.000 (ocena Francoza Picota) do minimalno 100.000, kot meni Cvijić (1919: 13). Tudi iz Bosne in Hercegovine so se premikale množice beguncev proti Slavoniji, Baranji, Bački in precej tudi proti Dalmaciji (Živojinović 1989). Med begunci je bila večina katoliških Hrvatov iz Bosne, precej pa tudi pravoslavnih, ki so se po prečkanju Save pogosto naselili drug ob drugem (Pavičić 2000). Preseljevanje, ki se je pravzaprav začelo že z izbruhom dunajske vojne, se je v spominu prebivalstva ohranilo kot velika selitev Srbov (*velika seoba Srba*). Na Kosovo in v Vardarsko Makedonijo so se po odhodu številnih srbskih družin začeli pod Otomani naseljevati albanski živinorejci iz gorate notranjosti. Proces priseljevanja Albancev se je nadaljeval na območje južne Morave in doline Laba proti Nišu. Albanci so dosegli večino celo v Jagodini v osrednji vojni. Po načrtih preseljevanja in tako imenovanega razseljevanja (oziroma etnične čistke) je Srbija v zaporednih vojnah vse do prve balkanske vojne leta 1912 izganjala albansko prebivalstvo iz osrednje in južne Srbije ter Makedonije proti Kosovu oziroma Albaniji, po dokončnem turškem porazu pa tudi v Malo Azijo (Čubrilović 1937; Voje 2005).

¹¹ Gegi predstavljajo severne Albance in so bili pod Turki pretežno islamizirani, del je ostal katoliški. Toski so južnoalbanska skupina, ki je bila tradicionalno pravoslavne veroizpovedi, čeprav je bil tudi delež islamiziranih Toskov precejšen (npr. Seiner 1922).

»Turban je bariera, ki razdvaja vero in nevero«

Uspešni prodori osmanske vojske so temeljito spremenili upravno, gospodarsko in socialno podobo Balkana.¹² Odnos do osmanskih prišlekov ni bil enoznačen, bil je odvisen tako od stanja v zavojevanih deželah kot od ambicij in politike posameznega sultana. Ljudje so bežali z vojnih območij, a marsikateri plemiči, fevdalci in tudi kmetje so se z njimi povezali in se priključili njihovi vojski. Panika, ki je posredovala glas o osmanski močni vojaški usposobljenosti, njihovi neusmiljenosti in okrutnih metodah, ki naj bi jih osmanski vojaki izvajali na lokalnem prebivalstvu, je nedvomno temeljila na stvarnih dogodkih – a to je le del resnice. Podoba okrutnega, nečloveškega »Turka« se je ohranila zlasti v zgodovinskem spominu krščanskih dežel. Zgodovinski viri posedujejo ogromno dokazov, da se metode nasprotna (krščanska) strani v okrutnosti niso bistveno razlikovale (preganjanje heretikov, čarovniški procesi ipd.).

Osmanski oblastniki so na osvojenih ozemljih uvedli od Arabcev podedovani pravni sistem, po katerem je bil nemusliman manjvreden v odnosu do muslimana. Za uboj muslimana je bil nemusliman kaznovan s smrtjo, medtem ko je v obratnem primeru musliman družini ubitega izplačal le določeno vsoto. Obstajale so številne tradicije, ki so na razlike med muslimani in nemuslimani opozarjale tudi navzven; oblačilna kultura je prepovedovala nemuslimanskemu prebivalstvu, da se oblači v pisane barve. Če je nemusliman srečal muslimana, je moral razjahati konja. Nemusliman ni smel nositi orožja. Vse te običaje so kršili hajduki, gverilski odpadniki, ki so večinoma živeli na slabo dostopnih področjih

¹² Prihod osmanske vojske, ki je preoblikoval družbeno ureditev in kulturo na Balkanu, je sooblikoval tudi dogajanje na Slovenskem. Ob vpadih osmanskih čet, zlasti *akindžij* (to je bila hitra konjenica, ki je imela s svojimi roparskimi pohodi namen oslabiti še nezasedeno ozemlje, kar je slovensko ozemlje in njegove prebivalce nedvomno ogrozilo), je bližina osmanske prisotnosti imela tudi pozitiven politični vpliv. Grofje Celjski, katerih vpliv je segal globoko na ozemlje Balkana, so imeli prijateljske odnose s osmanskim sultanom Muratom II. (1421–1451). Skupaj z njim so krojili politično ravnotežje na severnem delu Balkana, kjer so si skušali priboriti nadvlado tudi ogrski magnati. V stik z osmanskimi ujetniki je načrtno prišel tudi Primož Trubar (1508–1586). Na Kranjskem so zajete osmanske vojake imeli zaprte deželni stanovi, jih priložnostno uporabljali kot delavce na svojih posestvih ali pa jih prodajali za sužnje v Italijo. Glavni namen Trubarjevega poslednjega potovanja na Slovensko je bilo srečanje z osmanskimi ujetniki, predvsem z bosenskim pašo iz Livna. Za Koran se je Trubar zanimal predvsem zato, da bi lahko pisal utemeljene pridige proti muslimanski veri, hkrati pa je želel prevesti Biblijo v turščino, da bi se krščanska vera lahko širila tudi med Turki (Glavan 2008: 100).

s šibkim vplivom osmanske oblasti – v času vzpona nacionalne ideje so bili prav oni pogosto romantizirani kot »junaški borci proti Turkom« na Balkanu.

Pod Turki je veljala relativna verska strpnost, medtem ko tega ni bilo mogoče reči za krščanske dežele. V osmanski državi so bile dovoljene judovska, pravoslavna in katoliška vera z najvišjimi organizacijskimi oblikami (kot na primer srbska patriarhija v Peči, nadškofija v Ohridu, frančiškanska organizacija v Bosni). Kljub temu je treba poudariti, da je bila katoliška veroizpoved zaradi turške bojazni pred Vatikanom najbolj zatirana, pravoslavje pa je bilo celo spodbujevano. Zato je v Bosni velik del katoliškega prebivalstva zlasti v Bosenski krajini (Turški Hrvaški) prešel v pravoslavje, da bi se izognil islamizaciji (prim. Baotić 2012: 155–165; Pavičić 2000). Prestopi v islam so bili tipični za meščane in manjše fevdalce, ki so na ta način ohranili svojo posest, kot muslimani pa so pridobili številne dodatne privilegije.¹³

Značilno za Osmansko cesarstvo je, da so bili vsi podaniki razdeljeni v *milete*; posamezni *milet* je združeval vse pripadnike veroizpovedi, ki so izvirali iz Stare zaveze. Trije glavni mileti so bili muslimanski, pravoslavni in židovski. Miletom je odgovarjala cerkvena hierarhija, ki je skrbela tako za duhovno oskrbo kot tudi socialno življenje in šolstvo. V tem času je bila veroizpoved v določitvi posameznikove identitete pred kulturo, jezikom in raso. Zakonske zveze med pravoslavni Albanci, Grki, Vlahi ali Slovani so bile precej običajne, medtem ko je v primeru različnih veroizpovedi pri sklenitvi zakonske zveze eden od zakoncev moral spremeniti svojo vero. Pripadniki muslimanskega mileta so imeli ekskluzivno pravico posedovanja in upravljanja posesti, ki je bila vsa neposredna sultanova last; ta je bil tako posvetni kot verski vladar (*kalif*). Nemuslimani niso smeli sodelovati v osmanski vojski in s tem ne pridobiti ozemlja (*timar*) kot plačila za vojaško službo, hkrati pa je kot nadomestilo za vojaško služenje vsak moški nemusliman plačeval poseben letni davek na glavo (*harač*). Trgovina, posojanje denarja in jemanje kmetij v zakup pa so bili v domenah drugih miletov.

Prestopi iz nemuslimanskega mileta v muslimanskega so navadno pomenili vertikalno napredovanje v družbi in so bili možni predvsem na tri načine. Prvega je predstavljal *devširme*, posebni krvni davek, ki je označeval prakso ugrabljanja krščanskih otrok, njihovo islamizacijo in prevzgojo v janičarje ali uslužbence v državni upravi; od konca 16. stoletja je ta praksa postopno zamirala. Drugi je veljal za potujoče trgovce, ki so pogosto menjavali vero. Tretji je veljal za tiste, ki so se pomuslimanili. Pripadniki osmanske vojske na Balkanu še zdaleč niso bili le etnični Turki, med njimi so bili izredno številni vojaki slovanskega izvora; to

¹³ Več o verskih spremembah v Turški Hrvaški v Blažević (2006) in Peroche (2008).

velja tudi za spahije, sultanove vazale, ki so upravljali posesti v zameno za vojaško službo.

Na območju Zahodnega Balkana je bilo ozemlje Bosne priča najbolj učinkoviti islamizaciji in vsebuje očitne muslimanske prvine in razpoznavne skupnosti muslimanskih vernikov še danes. Posebno vlogo je igrala struktura verske oblasti, ki je bila v Bosni zaradi geografskih danosti dokaj ohlapna. Del prebivalstva je bil pravoslavne veroizpovedi, del katoliške, relativno velik vpliv pa je, kot smo že omenili, imelo bogomilstvo, reformna, »čista« veja krščanstva, ki se je od 12. stoletja širila po Balkanu. Katoliška in pravoslavna elita sta bogomile preganjali kot herezijo. Do prihoda osmanske vojske se je inačica bogomilstva ohranila tudi v Bosni in Hercegovini, kjer je bila osnovana posebna bosenska cerkev. Ker ni imela opore v močni cerkveni organizaciji, je prihod muslimanov pospešil prostovoljno islamizacijo njenih pripadnikov. V nasprotju s številnimi drugimi regijami so tako v islam prestopali tudi kmetje. Kot prebivalci osmanske vojne krajine (*serhat*) so zaradi bližine nemuslimanskih dežel imeli posebne ugodnosti; mejno področje je imelo vedno privilegiran položaj. Osmanski oblastniki so vojake za nadaljnje prodiranje proti zahodni Evropi našli v novih muslimanih v Bosni. Bosna se je izrazito islamizirala tudi navzven; v obdobju 400-letne osmanske uprave je v Bosni nastalo več mest po orientalskem vzoru in nekaj fascinantnih kulturnih spomenikov, katerih sledi so vidne še dandanes.

»BALKAN BALKANSKIM NARODOM!«

Od 18. stoletja dalje je bil Osmanski imperij priča kompleksnim procesom in dogodkom, ki so vplivali na njegovo postopno razpadanje. Spreminjanje razmer v Osmanskem cesarstvu, ki je capljalo za razvojem ostale evropske družbene, vojaške, idejne in tehnološke strukture, se je od druge polovice 17. stoletja kazalo v upadanju moči osmanskega sultana in postopni rasti vpliva njegovih vojaških dostojanstvenikov, zemljiških posestnikov, guvernerjev, zlasti izjemno močnih janičarjev in vezirjev. Odnosi med sultanom in njegovimi pripadniki ter janičarji so postali sovražni, med njimi je prihajalo do krvavih obračunavanj. Upadanje osmanske moči so opazile tudi evropske sile, ki so elitam nastajajočih narodnih skupnosti pomagale pri uporih, da bi pospešile umikanje osmanskega vpliva na Balkanu in si pridobile nova območja nadzora. Turčija je izgubljala vojaški in politični vpliv na Balkanu, probleme pa je imela tudi na Bližnjem vzhodu (t. i. egiptovska kriza 1831–1833) ter na severozahodu, kjer so odkriti ozemeljski apetiti

Rusije sprožili Krimsko vojno (1853–1856); v tej vojni pa so evropske sile na podlagi naraščajoče moči Rusije podpirale obstoj Osmanskega cesarstva. Balkanski del Osmanskega imperija se je skozi 19. stoletje umikal proti vzhodu (Melik 1958: 89).¹⁴

Problemi »bolnika ob Bosporju« so bili pravzaprav vseobsegajoči. Poleg šibkosti državne in družbene strukture v Osmanskem imperiju in pešajoče ekonomije je treba poudariti »osvobodilna gibanja« nastajajočih nacij na Balkanu (Grki, Srbi, Makedonci, Bolgari, Romuni), zabeljena z verskimi spori. Vloga najmočnejših evropskih držav in njihovo iskanje ravnotežja ob nasprotujočih si političnih interesih na Balkanu sta ključnega pomena za razumevanje dogodkov. Sploh to velja za čas, ko je ozemeljski imperializem pomenil vir moči svetovnih velesil. Vedno manjša moč osmanske oblasti na evropskem ozemlju je sovpadala z nastajanjem nacionalnih gibanj, ki so imela podporo s strani velesil. Tvorila so se tajna diplomatska zaveznitva, ki so kot pomembna in uspešna strategija krojila politične dogodke tudi drugod po Evropi in svetu. Z aktivnim vmešavanjem v balkanske dogodke so skušale velesile preko političnih zavezništev pridobiti vpliv in oblast nad nekdanjim osmanskim ozemljem. Balkansko ozemlje ima pomemben strateški položaj in je izjemno bogato z naravnimi bogastvi (rude, gozdovi, vodovja, nafta, polja) (Melik 1958: 72–77).

Novo nastajajoče nacionalne države oziroma interesi njihovih političnih elit so bili del vélike evropske politike, ki je balkansko politično genezo pomembno sooblikovala. Nacionalno prebujenje na ozemlju zahodnega Balkana je tesno povezano z revolucionarnimi vrenji in konflikti, ki so bili mešanica socialnih, ekonomskih in verskih vzrokov. Ta doba zaznamuje pomembne premike v hierarhiji kolektivnih identitet; nekdam pomembnejšo religiozno sta vse bolj nadomeščali etnična in narodna oziroma nacionalna identiteta. Vzpon nacionalizmov na Balkanu se je oplajal iz nacionalnih idej, ki so v 19. in v 20. stoletju z uspehi pridobivale svoje zagovornike drugod po Evropi in po svetu. Velike sile so balkanska nacionalna vrenja pogosto izkoriščale za politično manevriranje in vzpostavljanje nacionalnih držav na območju usihajočega Osmanskega imperija skušale obrniti v svoj prid (npr. Mazower 2008; Stoianovich 1997).

Na največje vstaje na območju Balkana, ki so sčasoma pridobile obeležja nacionalnih uporov, so močno vplivale evropske velesile. Še več, brez njihove pomoči uporniki ne bi bili uspešni. Srbski uspeh je bil rezultat mešanice posrečenih okoliščin: bližine habsburškega cesarstva, tradicije gverilskega boja, povezave z Rusi in iznajdljivega diplomatskega manevriranja Miloša Obrenovića.

¹⁴ O odnosih Francije in Turčije na Balkanu v času Ilirskih provinc obširno piše Matutinovich (2006).

Pokrovitelj za nastanek strateško izjemno pomembne grške države so bili Britanci, Francozi in Rusi, ki so leta 1832 postavili na čelo monarhije bavarskega princa Otta (1832–1862). Romunija (do leta 1918 brez Transilvanije) se je razvila pod okriljem ruske politike, v diplomatsko igro, ki je leta 1866 porodila združenje podonavskih kneževin Moldavije in Vlaške, pa so se vmešale prav vse relevantne evropske sile (Stoianovich 1997). Bolgarija z revolucijo leta 1876 ni uspela; kriva je bila kombinacija slabo zastavljenega upora, ki je trajal le en mesec, neposredne bližine Istanbula in nezainteresiranosti vesil za poseganje v dogajanje. Bolgarija je nazadnje po sklepih berlinskega kongresa dobila le avtonomijo.

Proces osamosvajanja Bolgarov sprva ni imel tolikšnega obeležja boja proti Osmanskemu cesarstvu, ampak bolj proti vrhovnim dostojanstvenikom v pravoslavni cerkvi, ki so bili pretežno grški; sultan je z razglasom leta 1870 dal blagoslov za ustanovitev posebne bolgarske cerkve, kar je postavilo temelje za enega najtrdovratnejših konfliktov na Balkanu – makedonsko vprašanje. To je zgolj eden od primerov trka interesov med različnimi nacionalnimi težnjami. V letu 1844 sta se izoblikovali tako velikogrška kot velikosrbska vizija. *Megali idea* ali Velika ideja grškega premierja Kolettisa je izhajala iz dejstva, da je treba združiti vsa ozemlja, kjer živijo Grki (ali antični Grčiji primerljivo ozemlje), in v svoji viziji celo odobraval spor z Albanci, Bolgari in tudi Srbi. *Načertanije*, megalomanski načrt Ilije Garašanina (1844), je v novi veliki srbski državi videl teritorije, ki jih je v 14. stoletju posedoval car Dušan Silni (poleg takratne Srbije še »Srbsko Vojvodino in Banat«, Bosno, Hercegovino, Črno goro, Dalmacijo, Kosovo, Metohijo, Albanijo, celotno Makedonijo, zahodne dele Bolgarije in dele Tesalije) (prim. Josipović 2005; 2006). Tudi Bolgari so razvili sicer manj popularizirano idejo, po kateri so bili upravičeni do ozemlja srednjeveškega bolgarskega cesarstva. Za »osvoboditev« narodnih ozemelj so Albanci leta 1878 osnovali Prizrensko ligo.¹⁵ Ozemeljske pretenzije nastajajočih nacij, temelječe na realni slutnji o razpadanju Osmanskega imperija, so se izključevale in tudi niso upoštevale etnično mešanih območij, predvsem pa ne dejstva, da večine prebivalstva nacionalne identifikacijske kategorije tedaj (še) niso zanimale.

Množične vstaje, ki so v 19. stoletju pretresale Balkanski polotok, so sprožile množična izseljevanja (zlasti) muslimanske populacije – iz Srbije po letu 1967, iz Bolgarije ter Bosne in Hercegovine po letu 1878, iz Grčije po vojni leta 1897. Valovi teh beguncev so se umikali na nekrizna sosednja ozemlja, ki so ostajala pod osmansko jurisdikcijo. Ocenjeno je, da se je iz balkanskih držav v zadnjih treh desetletjih 19. stoletja izselilo več kot milijon muslimanov – *muhadžirov* (Jelavich

¹⁵ O pomenu Prizrenske lige glej Berishaj (1989).

1983: 81). Obstajal je tudi migracijski protitok, katerega motivacija je temeljila na okupaciji zapuščene zemlje; tisti, ki so se bodisi iz Otomanskega imperija bodisi iz sosednjih držav naseljevali v novoustanovljenih državicah, so obenem znatno stabilizirali demografsko stanje v regiji.

Srbija na poti k neodvisnosti (1804–1815)

V Smederevski sandžak (znan tudi kot Beograjski pašaluk) so tihotapci iz Vojvodine, ki je bila tedaj del Ogrske, gverilskim skupinam (hajdukom) in njihovim simpatizerjem z vedenjem dunajskega dvora prinašali orožje. Habsburška vojaška in policijska elita je imela tesne povezave s srbskimi hajduki in jim nudila logistično podporo. Konflikti, ki so na ozemlju Srbije izbruhnili leta 1804, niso imeli enostavnega etničnega obeležja; ni šlo za boj muslimanskih veleposestnikov proti srbskim kmetom. Nasprotno, šlo je bolj za boj med starim in novim redom, v katerem so se pravoslavni kmetje združili z osmanskimi veleposestniki proti samozvanim janičarskim oblastnikom, *dahijam*. Ti so od devetdesetih let 18. stoletja upravljali Smederevski sandžak samovoljno in neodvisno od sultanove oblasti. Konflikti med dahijami in ostalimi družbenimi sloji so nastali zaradi strahovlade, uvajanja prisilnega dela, prisvajanja posesti in dodatnega obdavčevanja. Sodu je izbilo dno, ko so srbskim kmetom, ki so se množično ukvarjali s trgovino s svinjskim mesom, nabili visoke davke na domače živali, posebno na svinje. Načrt zarotnikov je bil izgnati dahije iz vasi in povečati vaško združno avtonomijo, kar je ob razkritju zarote sprožilo represalije. Dahije so organizirali poboje številnih lokalnih srbskih starešin (t. i. knezov), svečnikov, vplivnih kmetov in trgovcev. Tragični dogodek, ki so ga v zgodovinopisju poimenovali *seča knezova*, je bil povod za srbsko vstajo.

Na čelo vstaje, znane kot prvi srbski upor, je stopil »Črni Jurij« Đorđe Petrović – Karadorđe (1762–1817), uspešen srbski trgovec s svinjami in utemeljitelj kasnejše srbske kraljeve dinastije Karadorđevićev. Vstaja je sprva imela obliko kmečkega upora, v katerem so uporniki skušali maščevati pobite Srbe. V boju proti dahijam in njihovim privržencem, ki so se zatekli v mesta, so se uporniki prvi dve leti povezovali s sultanom, ki jim je v podporo poslal vojsko. Srbskim upornikom so prihajali na pomoč tudi številni Srbi iz Bosne in Vidina. Naraščajoča uporniška vojska je postajala vedno bolj neodvisna in tudi samovoljna. Sultanov poskus, da z vojsko pokori srbske upornike in ponovno vzpostavi avtoriteto, se je sprevrgel v obči upor proti sultanu in vsem »Turkom«. S krepitevijo moči srbske uporniške

vojske se je razvila tudi srbska politična zavest. Avtokratski Karađorđe si je s poskusi, da bi srbsko ozemlje organiziral v centralizirano monarhijo, pridobil tudi nasprotnike v lastnih vrstah.

Na razplet konflikta, ki je prerasel v vojno, je vplivalo politično ravnotežje evropskih velesil. Napoleonova Francija, ki je leta 1805 porazila habsburško monarhijo, je načeloma veljala za osmansko zaveznico, Karađorđe pa se je povezal z Rusijo, ki mu je poslala svoje čete. S Francoskim napadom na Rusijo leta 1812 je slednja prekinila vojaško pomoč Srbiji. Jeseni 1813 je sultan poslal proti Srbiji tri močne armade, in upor je bil zlomljen. Karađorđe in številni uporniki so pobegnili v Avstrijo. Kljub obljubam o amnestiji pobeglih upornikov so osmanske oblasti izvršile krvave represalije, kar je leta 1815 izzvalo še drugi srbski upor.

Tokratni vodja je bil Miloš Obrenović (1780–1860), prav tako trgovec s svinjami in začetnik srbske kraljevske dinastije Obrenovičev, ki pa je imel drugačno taktiko. Po kratkem in uspešnem boju, s katerim je presenetil sultana, je vso svojo energijo usmeril v diplomatska pogajanja z Visoko porto. Uprava nad srbskim teritorijem mu je bila predana že konec leta 1815, kasneje pa so mu bili podeljeni številni trgovinski monopoli, s katerimi si je pridobil veliko bogastvo. V svoji pronicljivi in premišljeni dvojni diplomatski igri je na eni strani hlinil lojalnost Visoki porti (Miloš je sultanu v dokaz predanosti poslal glavo svojega tekmeča Karađorđa), na drugi strani pa je Osmansko cesarstvo vedno bolj potiskal v odvisnost od svojih uslug in v zameno pridobival privilegije. Miloš, ki je svojo vladavino izvajal avtoritarno in finančno na prebivalstvo Srbije pritiskal bolj kot osmanski spahije, je med Srbi postajal vedno bolj nepriljubljen. Številne odpore in vstaje, v ozadju katerih so bile predvsem socialne zahteve, je zadušil v kali. Kljub temu da je leta 1835 ukinil fevdalizem, je bil štiri leta kasneje prisiljen odstopiti (Ćorović 2010; Stanojević 2001; Slipičević 1962).

Revolucionarno leto 1848

Ilirsko gibanje, ki se je oblikovalo v tridesetih letih 19. stoletja, si je prizadevalo za kulturno in narodno-politično povezovanje južnih Slovanov in enakopraven položaj vseh pripadnikov južnoslovsanske skupnosti. Kljub vsemu pa je ilirizem kasneje prerasel predvsem v hrvaško narodno gibanje. Pomemben cilj je bil tudi združiti ozemlje, ki je predstavljalo približek srednjeveške hrvaške kraljevine (Slavonija, osrednja Hrvaška in Dalmacija); ta načrt je bil oprt na jezikovne, geografske in zgodovinske dejavnike. S svojim nacionalnim konceptom so bili

snovalci hrvaške neodvisnosti trn v peti Madžarom, ki so si prizadevali obnoviti ozemlje Krone svetega Štefana; to je prav tako vključevalo osrednjo Hrvaško in Slavonijo. Konfliktne odnose med različnimi slovanskimi in romunskimi nacionalisti na eni strani in madžarskimi nacionalisti na drugi strani je ves čas izkoriščala dunajska vlada. Konzervativni Habsburžani nacionalnim gibanjem na splošno niso bili naklonjeni, vendar so vrenje v ogrskem delu monarhije podpirali zaradi svojega rivalstva z Madžari. Tudi hrvaški ban Josip Jelačić (1801–1859), cesarjev nastavljenec in hrvaški junak v »pomladi narodov«, ter njegovi somišljeniki so zaradi podobnih razlogov nihali med izključujočima se možnostma: podporo Avstriji in panslavistično, projužnoslovansko idejo.

Z izbruhom revolucije, ki je bila tako socialnega kot nacionalnega značaja, je prišlo do vrenj v različnih regijah. Dvignili so se tudi vojvodinski Srbi in od revolucionarne ogrske vlade – podobno kot Hrvati – zahtevali večjo avtonomijo v sferi religije in kulture. Ker je Lajos Kossuth (1802–1894), vodja madžarske vstaje, njihove zahteve avtoritarno zavrnil, sta se »naroda iste krvi, a druge vere« združila v boju proti Madžarom in od Habsburžanov zahtevala zedinjenje Banata in Bačke s Hrvaško, Slavonijo in Dalmacijo. Razglašena je bila Srbska vojvodina (od tod tudi ime Vojvodina). Napetosti so naraščale in v imenu idej je prišlo do pravih pokolov. Simptomatično je bilo, da je večina plemičev, hrvaških ali srbskih, podpirala madžarsko oblast. Vojvodinski Srbi, ki so bili za avtonomijo, so obračunavali z Madžari in s t. i. *madžaroni*, nemadžarskimi podporniki madžarske oblasti. Enote (etnično raznolike!) madžarske vojske jim niso ostajale dolžne. Hrvaške in srbske avtonomiste je podpirala tudi Kneževina Srbija. Kmalu je med nacionalnimi skupinami prišlo do pretenzij glede oblasti v Vojvodini. V vsesplošnem vojnem vrvežu so se v imenu nacionalnosti in vere začeli pobijati med sabo prebivalci etnično pisane Vojvodine. Trenja – zlasti med Srbi in Hrvati – je podpirala madžarska stran, da bi oslabila težnje Slovanov v južnem delu države; to taktiko je madžarska vlada do zloma Monarhije uporabila še večkrat.

Revolucija se je umirila šele leta 1849, ko je Habsburžanom priskočil na pomoč z dvema armadama ruski car Nikolaj I. (1825–1855). Njegov velikodušni poseg je bil pravzaprav preračunljivo dejanje; v zameno za vojaško uslugo naj bi Avstrija Rusiji ob priliki dovolila zasedbo osmanskega ozemlja.

V Monarhiji je po revoluciji zavladala reakcija, ostro policijsko ozračje. Veliko pristašev revolucije je pred represalijami zbežalo na področje Osmanskega cesarstva, kjer so nekateri prešli v muslimansko vero in se pridružili osmanski vojski. Avtonomistične zahteve nastajajočih narodov, tudi Hrvatov in Srbov, je novi habsburški cesar Franc Jožef (1848–1916) preslišal, čeprav so bistveno pripomogle

k izčrpavanju madžarskih revolucionarnih sil. Hrvaške politične elite so iz revolucije izšle s spoznanjem, da je hrvaška pot do samostojnosti še dolga. Poleg nenotnosti hrvaške družbe glede nacionalnih ciljev so nekateri videli problem tudi v nenavadni obliki ozemlja, kar so izpostavili že vodje ilirskega gibanja. Prišlo je do ideje, da bi v nastajajočo hrvaško vključili severozahodno Bosno ali pa kar celo Bosno in Hercegovino. To deželo so si še vedno lastili muslimanski veleposestniki in upravniki, apetite po njej pa so imeli tudi Srbi (npr. Peroche 2008: 173–180).

Vzhodna kriza (1875–1878)

Leta 1839 je sultan zaradi potrebe po ekonomski modernizaciji Osmanskega imperija in tudi zaradi želje po umiritvi nacionalnih teženj poskusil ukiniti miletski sistem. To je pomenilo zmanjšanje tradicionalnih privilegijev muslimanov. Na najbolj strnjen odpor je ta odredba (*tanzimat*) naletela v Bosni, kjer je islam pognal močne korenine. Muslimanska skupnost v Bosni se je še bolj okrepila, ko so se na prehodu v 18. stoletje vanjo zatekli številni muslimani iz dela habsburške monarhije, zlasti osrednje Madžarske, ki je bila od leta 1526 do 1699 del Osmanskega imperija. Zaradi neposredne bližine so se vanjo zatekli tudi tisoči muslimanskih beguncev v času prve in druge srbske vstaje. Konflikt, ki ga je med bosenskimi muslimani in Porto povzročila razgradnja tradicionalnega sistema mileta, je utrdil lokalno bošnjaško identiteto. Bošnjaki – oznaka, ki so jo uporabljali tudi v Istanbulu – so govorili srbsko-hrvaški jezik in ne osmanske turščine, njihova kultura je tudi sicer predstavljala nekakšen hibrid med krščansko in muslimansko. Zaradi neposlušnosti bosenskih begov je leta 1850 prišla v Hercegovino sultanova vojska. Sledili sta dve leti surove državljanske vojne, ki je s poboji in ropi povsem opustošila regijo. Vprašanje agrarnih odnosov se ni rešilo in položaj kmetov se je slabšal zaradi povišanih davkov. Posebno so bili nezadovoljni krščanski kmetje, ker so bili razoroženi in brez možnosti samoobrambe, poleg tega so morali brez odškodnin vzdrževati vojsko. Do izbruha krize leta 1875 so se po deželi dogajali spontani upori, ki so imeli značaj ekonomsko-razrednih in ne versko pogojenih sporov med krščanskimi kmeti in muslimanskimi veleposestniki.

Vzhodna kriza leta 1875 je izbruhnila z globalno gospodarsko krizo iz leta 1873 in lokalno slabo letino leta 1874. Socialno nezadovoljstvo se je povečalo, ljudje so zavračali plačevanje davkov in bežali pred represijami osmanskih oblasti v Srbijo, Črno goro ali v planine. Napetosti so narasle do vrelišča, v zahodni Hercegovini se je (tudi z avstrijsko podporo) začel pripravljati upor in junija 1875

je v okolici Nevesinja padla prva smrtna žrtev – muslimanski poveljnik. Začela se je vstaja proti osmanski oblasti, ki je bila načrtovana z vedenjem črnogorskega vladike Nikole I. (1860–1918) in nacionalistične struje v Srbiji. Iz Hercegovine se je vojna širila v Bosno, leta 1876 pa v Bolgarijo in Srbijo. V dogajanja se je vmešala Rusija, ki je leta 1877 poslala na Balkan svoje čete in se pridružila napadu na Osmansko cesarstvo, poleg vstaj na Balkanu pa je imela probleme tudi na Kavkazu. V Rusiji so se izoblikovala panslavistična dobrodelna društva, ki so v imenu »slovanskih bratov« pomagala množičnim valom beguncev iz Bosne in Hercegovine proti habsburški monarhiji, v Srbijo in Črno goro. Muslimanskim beguncem ni pomagala nobena od velesil, bežali so proti Istanbulu. Rusija ni skrivala svojih apetitov po ozemljih na pogorišču Osmanskega cesarstva, ena od takih odkritih ozemeljskih teženj se je več kot 30 let poprej sprevrgla v Krimsko vojno. Tudi Avstro-Ogrska je skušala pridobiti čim več ozemlja na jugozahodu Osmanskega imperija.

Konec leta 1878 se je v Berlinu odvijal kongres. Ta je v številnih točkah, zadevajajočih situacijo na Balkanu, revidiral v San Stefanu podpisano mirovno pogodbo, ki je marca 1878 zaključila rusko-otomansko vojno. Na berlinskem kongresu so Velika Britanija, Avstro-Ogrska, Rusija in Nemčija skušale reorganizirati politično ravnotežje moči na Balkanu, ki po sanstefanski pogodbi ni bilo po meri nikogar – z izjemo Bolgarije, ki 3. marca, na dan podpisa te pogodbe, še danes praznuje državni dan osvoboditve. Interese in argumente predstavnikov balkanskih narodov ter poražene Turčije so evropske velesile le deloma upoštevale. Osmansko cesarstvo je izgubilo veliko ozemlja. Bosna in Hercegovina, ki je uradno ostajala v osmanskih rokah, je (podobno kot Novopazarski sandžak) prišla pod upravo Avstro-Ogrske, ozemlje Bolgarije je bilo razdeljeno na dve ločeni državi (avtonomna Bolgarija in vazalna osmanska Vzhodna Rumelija), Srbija, Črna gora in Romunija so povečale svoja ozemlja in pridobile popolno neodvisnost, medtem ko so Makedonija (ki je sprva je pripadla Bolgariji), Kosovo in Albanija ter Tesalija (ki je sprva pripadla Grčiji) ostali del Osmanskega imperija (Kinder in Hilgemann 1966: 80–81).

Makedonsko vprašanje

Makedonija je bila skozi zgodovino stičišče pomembnih trgovskih poti na Balkanskem polotoku, z velikim strateškim pomenom. V drugi polovici 19. stoletja je ta prostor predstavljal pisano paleto kultur, veroizpovedi in tradicij. Ob

Slovanih, Grkih, Albancih in Turkih so izstopali še sefardski Judje, makedonski prostor pa je vključeval tudi številno romsko in vlaško skupnost. Naštete etnične skupnosti je delila tudi vera; poleg muslimanskih so obstajali tudi pravoslavni Albanci, poleg pravoslavnih Slovanov tudi muslimanski. Makedonija je tako predstavljala izjemno kompleksno multikulturno skupnost, ki je v času vzpona nacionalizma in ozemeljskih apetitov imela večji potencial za konflikte kot katerakoli druga regija. Poleg izključujočih se nacionalnih balkanskih interesov so se za nadzor nad ozemljem potegovala še različne evropske države, ki v smislu etničnosti z makedonskim prostorom niso imele velike povezave (zlasti Rusija in Avstro-Ogrska).

Pravico do Makedonije so si ob koncu 19. stoletja prisvajali Bolgari, in to ne čisto brez razloga. Večinsko slovansko prebivalstvo v Makedoniji je govorilo dialekt, najbolj podoben bolgarskemu jeziku (npr. Ludwig 1995: 163–167), slovanski pravoslavci pa so se nagibali k bolgarski cerkvi, ki se je od grške izdvojila leta 1870. Večina Slovanov v Makedoniji se je imela prvenstveno za kristjane, v regionalnem smislu pa za (osmanske oziroma bolgarske) Makedonce; podobno je denimo veljalo tudi za tamkajšnje Grke, ki so bili v prvi vrsti grški pravoslavci in šele nato Grki (nacionalno) oziroma Makedonci (regionalno).

Pereče vprašanje, ki zadeva narodno pripadnost Makedoncev, ni rešeno vse do danes. Odgovori, ki so jih porodili različni raziskovalci, oscilirajo od teze, da makedonski narod obstaja že skoraj tisoč let, do teze, da makedonski narod ne obstaja in ni nikdar obstajal. Argumenti navadno razkrivajo provenienco avtorjev oziroma interese držav, iz katerih avtorji izhajajo, bodisi iz Makedonije, Srbije, Bolgarije ali Grčije. Resda je bilo izgrajevanje makedonske identitete bolj zapoznelo in tudi bolj šibko kot v primeru slednjih treh. A na prehodu stoletja, ko se je iz regionalne identitete začelo razvijati makedonsko nacionalno gibanje, je v Makedoniji prišlo do trka interesov.

Posledice vzhodne krize so ozemlje Makedonije v letih po kongresu 1878–81 močno prizadele. Osmanske, albanske in neregularne osmanske vojne sile (*bašibozuki*) so se umikale proti vzhodu preko severne in zahodne Makedonije ter ropale in požigale po vaseh. Kmete so ne glede na njihovo versko ali etnično pripadnost izganjali iz hiš, ti pa so iskali zavetja v mestih. Nekateri slovanski in albanski kmetje so se oblikovali v čete in tvorili gverilske enote. V vasi Kresna se je istega leta organiziral Makedonski vstajniški komite, ki je skušal Slovanom priboriti neodvisnost od Osmanskega cesarstva. Vstajo z močnim verskim pa tudi socialnim obeležjem je osmanska vojska zadušila. Da bi oslabil makedonsko prebivalstvo in onemogočila nadaljnje upore, je pustila *bašibozukom*, da so ropali

po podeželju. Veliko ljudi je zbežalo, največ v makedonska in bolgarska mesta. V ozračju terorja se je razvila mreža tajnih organizacij, ki so bile značilne za začetek makedonskega revolucionarnega gibanja. To je bilo kompleksno, razdeljeno in nestanovitno glede na ideologijo, cilje in metode. Iz območja Makedonije se je revolucionarno vrenje razlilo tudi v Bolgarijo, kjer je bilo veliko makedonskih beguncev.

Pobude za izključitev Makedonije izpod oblasti Osmanskega imperija so od devetdesetih let dalje vsebovale različna politična izhodišča za naknadno vzpostavitev samostojne politične tvorbe. Poleg kompleksne verske, etnične, ideološke in kulturne orientacije prebivalcev Makedonije so različni politični interesi, zlasti vmešavanje Bolgarije, ustvarjali še večji kaos. Do ilindenske vstaje leta 1903 so se v okviru različnih frakcij osvobodilnih organizacij (zlasti je bila pomembna Vnatrešna Makedonska Revolucionarna Organizacija ali VMRO, ki je imela tudi bolgarsko krilo Vätrešna Makedono-Odrinska revoljuionna Organizacija) izoblikovale *čete* kakih ducat oboroženih gverilcev, ki so na podeželju nasilno rekrutirale, izvajale propagando, v imenu »svobode« ubijale, kaznovale, nekatere tudi ropale in vršile medsebojne obračune. Osmanske oblasti so reagirale z nasiljem, v mestih so se jim pridružile muslimanske množice in se sprajale na slovensko prebivalstvo. Vstaja je leta 1903, na dan sv. Ilije, pod vodstvom Goce Delčeva (1872–1903) in VMRO izbruhnila v Bitoli in dosegla vrhunec z ustanovitvijo republike s središčem v Kruševu. Osmanska oblast je vstajo krvavo zatrla, rezultat povračilnih ukrepov je bil tragičen: preko 10.000 požganih hiš, okoli 5000 ubitih in okoli 30.000 beguncev. Makedonija se ni pomirila, razklala se je celo VMRO. Na ozemlje Makedonije so prišle močnejše osmanske, pa tudi srbske, grške in bolgarske čete, ki so skušale uveljaviti svoje interese.¹⁶

Resnica o ilindenski vstaji ostaja spolzka, razlaga o njej je v veliki meri odvisna od nacionalnega izvora zgodovinarjev. Simbolni primer teh zapletenih razmerij je lik Goce Delčeva, ki je hkrati makedonski in bolgarski heroj; po njem se imenujejo kraji in institucije tako v Makedoniji kot v Bolgariji (Vlahov 1950). Za moderne Makedonce je vstaja postala osrednji mit, na katerem temelji osnova njihove nacionalnosti in državnosti, za Grke je vstaja dokaz zahrbtnosti nevarnih *čet*, voljnega orodja bolgarskega nacionalizma, povojno jugoslovansko zgodovinopisje je izpostavljalo njen socialistični karakter kot dokaz progresivne narave makedonskega kmeta. H. N. Brailsford, britanski novinar 20. stoletja, pa pravi takole: »Tarča stvarnosti, ki ima korenine v kaosu rasnih konfliktov, šovinizmu balkanskih političnih elit in kalkulaciji velesil, je zapostavljeni makedonski

¹⁶ O makedonskem vprašanju obširno piše Vlahov (1950).

kmet – oropan, izkoriščen, zaslužjen, nezainteresiran za nacionalne programe – ki samo želi dočakati dan, da se ogrne s toplim jagnječjim kožuhom, da brez sramote poroči svojo hčerko in da v miru poje svoj kos kruha, ki si ga je pridelal s trdim delom.« (Glenny 1999: 205)

Snovanje države orlov

Albansko narodno gibanje se je že sredi 19. stoletja spočelo v diaspori – zlasti številni na Apeninskem polotoku in Siciliji ter v podonavskih kneževinah (Vlaški in Moldaviji), kjer so imeli Albanci bistveno več možnosti za intelektualno delovanje in izpostavljenost modernim idejnim tokovom, kot so razsvetljenstvo, liberalizem in romantični nacionalizem, kot pa v matični domovini. Albanski narodni »buditelji« v diaspori so se ukvarjali tako z enotnostjo albanskega jezika, literaturo in folkloro kot tudi z raziskovanjem zgodovinskega izvora, ki naj bi potrdil njihovo starobitnost in ilirsko potomstvo (Hradečký in Hladký 2008: 204–207).

Ob koncu 19. stoletja je od približno 750.000 Albancev večina živela na ozemlju današnje Albanije, Kosova in Makedonije, določene skupine pa tudi v Črni gori, Grčiji, Bolgariji, Italiji in podonavskih deželah. V Osmanskem cesarstvu so bili znani kot eni najbolj sposobnih vojaških plačancev in kot uspešni trgovci, islamski Albanci pa so zavzemali tudi visoke upravne položaje. Kulturno in versko so se navzeli vplivov sosednjih pokrajin, za ključ svoje enotnosti pa so imeli albanski jezik, kljub temu da še danes obstajata dva večja dialekta, ki jih govorita skupini Gegov (severno od reke Shkumbi/Shkumbinit) in Toskov (južno od nje), ki jih nekateri avtorji obravnavajo kot dve ločeni etnični skupini (Ludwig 1995: 112–117; Valentej 1985: 15).

Leta 1878 se je v kosovskem trgovskem mestu Prizrenu sestala skupina Albancev, večina muslimanske, peščica pa katoliške oziroma pravoslavne veroučence. Povod za sestanek je bilo dogajanje na Balkanu in zaskrbljenost za usodo področja, poseljenega z Albanci. Prizrenska liga¹⁷ se je sestala le nekaj dni pred načrtovanim kongresom v Berlinu, kamor je poslala svoje zahteve za zaščito albanskih interesov na pretežno slovanskem Balkanu. Ker njihove poslanice na kongresu niso jemali resno in ker niso pridobili nobenega močnega zaveznika, so se Albanci odločili, da reševanje narodnih ozemelj vzamejo v svoje roke. Črni gori je po berlinski pogodbi pripadel del ozemlja (Tuzi, Volčinj, Plava in Gucia), kjer so živeli večinoma Albanci. Albanske čete so sicer premagale črnogorsko vojsko

¹⁷ O Prizrenski ligi obširno v Berishaj (1989).

pri Ulcinju, vendar so velesile prisilile turškega sultana, da je šel Albance pokorit z vojsko. Ti so bili ogorčeni in so se, razdeljeni med tradicionalno lojalnostjo sultanu in bojem za avtonomijo (znotraj osmanske države), odločili za slednjo.¹⁸

Za albanski nacionalni vzpon so obstajali borni pogoji. Albanci niso imeli svoje države, šolski sistem ni bil izgrajen, pisavo pa so standardizirali komaj leta 1908. Pred tem je raznolikost pisav zrcalila njihovo religiozno heterogenost; vsega skupaj je bilo v rabi šest različnih pisav z različnimi podvariantami. Na severu Albanije so pod vplivom katoliške cerkve uporabljali latinico, na jugu so pod vplivom grške pravoslavne cerkve uporabljali grški alfabet, drugi so uporabljali pisave pod vplivom arabščine. Nacionalno usklajenost so onemogočali tudi plemenski spori in geografske ovire. Dodaten pritisk na Albance je pomenil dekret mladoturške vlade iz leta 1909, ki jim je jemal pravico do samostojnosti in jezika. Ta je še dodatno razvnel njihovo željo po samostojnosti. Lokalni nemiri so se še istega leta razvili v odkrit upor proti Cesarstvu, podpihovala pa jih je črnogorska vlada, v upanju, da bo vstaja oslabila tako Osmane kot Albance. Oborožene vstaje so se po številnih krajih nadaljevale do balkanskih vojn.

Aneksija Bosne in Hercegovine

Osmansko cesarstvo je vstopilo v 20. stoletje v globoki notranji družbenopolitični krizi. Sultan, ki je izgubljal moč in vpliv, je skušal vladati s še bolj trdo roko. Nacionalna gibanja, ki so rasla v balkanskem delu države, so nevarno rušila ravnotežje tudi na vzhodu imperija, del vojske in intelektualcev se je obračal proti sultanu, socialni nemiri zaradi vojn, pomanjkanja in sultanovega despotizma so bili vse pogostejši. Leta 1908 je dokončno zavrelo. Skupina političnih odpadnikov v izgnanstvu v Parizu in Ženevi, združenih v Komite za enotnost in napredek – t. i. mladoturki – so se pripravljali na prevzem oblasti in ponovno vzpostavitev ustavne monarhije, ki je že bila uvedena konec leta 1876, ukinjena pa v začetku 1878. Iskra za vsesplošni upor se je zanela med armado v Makedoniji, kjer je bilo nezadovoljstvo nad sultanom najmočnejše. Na mesto osvojenega sultana Abdula Hamida II. (1876–1909) je nato stopil Mehmed V. (1909–1918), ki je vladal v senci parlamenta (Slipičević 1962).

Grčija, Bolgarija in Srbija so videle mladoturško revolucijo kot znak šibkosti, kar je okrepilo njihove ekspanzionistične ambicije. Bolgarski princ Ferdinand je kaotične politične razmere v Osmanskem cesarstvu izkoristil za razglasitev

¹⁸ Kritično o oblikovanju ideologije o izvoru Albancev v Sotirović (2013).

neodvisne Bolgarije. Nekaj dni kasneje je Avstro-Ogrska izvedla popolno aneksijo Bosne in Hercegovine, Grčija pa je razglasila unijo s Kreto. Zlasti aneksija Bosne in Hercegovine je razburila vrh osmanske vojske, tako da je skušala v kali zatreti vse nadaljnje poskuse odcepitev ne le slovanskih dežel, ampak tudi albanške. Položaj nemuslimanskih prebivalcev v Cesarstvu se je bistveno poslabšal. Vojaški aparati ne le v Osmanskem cesarstvu, ampak tudi Grčiji, Srbiji in Bolgariji so se okrepili, prihodnja vojna je postala skoraj neizbežna (npr. Malcolm 2011).

Aneksija Bosne in Hercegovine je načela razporeditev moči ne le na Balkanu, ampak tudi znotraj same avstro-ogrske monarhije, multietnične velikanke. Medtem ko so vladajoči Habsburžani v Bosni videli predvsem izhodišče za politični in ekonomski nadzor nad Balkanom, so bili Madžari nad aneksijo skrajno nezadovoljni. Z Bosno in Hercegovino je v monarhijo je prišlo še skoraj dva milijona Slovanov; med njimi so bili številni Hrvati, v katerih so Madžari videli največjo nevarnost za svoj politični monopol. Zaradi izoblikovanja trialistične ideje, v kateri bi Slovani v monarhiji tvorili tretjo politično skupnost, je večina avstro-ogrskih južnih Slovanov, vključno z muslimani Bosne in Hercegovine, ki so se kljub temu izseljevali v Turčijo, aneksijo pozdravila (Malcolm 2011: 288).

Ta prelomni politični dogodek je bil velikega pomena tudi za odnos med hrvaškimi in srbskimi politikami. Srbski nacionalisti so bili mnenja, da je edino Kraljevina Srbija sposobna politično in vojaško združiti južne Slovane in da Hrvaška nima pogojev, da bi združitev lahko izpeljala. Vse bolj aroganten ton srbskih intelektualcev in politikov do Hrvatov, ki so bili večkrat videni le kot del srbskega plemena, je v šestdesetih letih spodbudil razcep v hrvaškem političnem življenju. Iz umirjenega ilirskega političnega toka se je izdvojila mlada nacionalistična skupina (Evgen Kvaternik, Ante Starčević) in začela razmišljati o lastni državi; ta naj bi obsegala osrednjo Hrvaško, Slavonijo, Dalmacijo – ter tudi Bosno in Hercegovino. V tej dobi sta se v tekmi za ozemlja izoblikovala dva ekspanzionistična programa, srbski in hrvaški, jabolko spora pa je postalo bosensko-hercegovo ozemlje. Obe strani sta povsem spregledali interese muslimanske manjšine oziroma sta jo prištevali med to ali ono etnično skupnost (po Gross 2000).

Muslimanski prebivalci so od odhoda osmanskih čet iz Bosne in Hercegovine po letu 1878 dobivali občutek tretjerazrednih državljanov, potekala je postopna kulturna deislamizacija krajev. V državo so prihajali habsburški uradniki, ki so začeli spreminjati vsakdan, običaje in pravila tamkajšnjih prebivalcev. Do tega leta je Bosno in Hercegovino upravljalo kakšnih 120 muslimanov, ob aneksiji, 30 let kasneje, pa je bilo uradnikov skoraj 10.000. Okrepil se je položaj katolikov, Vatikan je dal zeleno luč za preoblikovanje diocese Bosne Srebrne in ustanovitev

nadškofije Vrhbosenske (Blažević 2006). Hrvati so zaradi neposredne bližine predstavljali pomemben delež tamkajšnjih uradnikov. Leta 1900 je prišlo do peticije za kulturno in versko avtonomijo muslimanov v Bosni in Hercegovini. Peticija je propadla zaradi demografske in intelektualne šibkosti bosenskih muslimanov, ki so se odločili, da se bodo v prihodnje raje povezovali bodisi s Srbi ali Hrvati. A leta 1906 je bila ustanovljena stranka z imenom Muslimanska nacionalna organizacija, ki je prevzela fenomen bošnjaštva. Med bosenskimi muslimani je prihajalo do različnih političnih konceptov glede njihove kulturne in tudi politične vloge v Bosni in Hercegovini, predvsem pa so bili deljeni glede vprašanja lastne etnične pripadnosti.

Prva balkanska vojna (1912–1913)

Ko je Italija leta 1911 napadla osmansko provinco Tripolitanijsko, je sultan poslal močno vojsko v severno Afriko. Rusija je v trenutku šibkosti osmanske vojaške situacije okrepila diplomatsko delovanje z namenom okrepiti Balkansko zvezo Grčije, Srbije, Bolgarije in Črne gore proti Osmanskemu cesarstvu. Leta 1912 je zavrelo tudi na Kosovu, ker so zaradi zrežiranih volitev v istanbulskega parlamentu Albanci ostali brez svojih predstavnikov. Albanci so kmalu prevzeli nadzor na Kosovu, konflikti pa so izbruhnili tudi v Albaniji. Ko je 20.000 albanskih upornikov okupiralo Skopje, se je osmanska država pokazala v vsej svoji trhlости. Albancem je bila obljubljen avtonomija.

Neposredno po umiritvi Albancev so proti osmanski udarile združene vojske Črne gore, Bolgarije, Srbije in Grčije, polne vojnega entuziazma. Osmanska država, vojaško šibka, ohromljena zaradi političnega zloma in demoralizirana zaradi konstantnih spopadov, je vodila le obrambno vojno: proti Bolgariji v Trakiji, proti Srbiji, Bolgariji in Grčiji v Makedoniji, proti Srbiji in Črni gori v severni Albaniji in na Kosovu ter proti Grčiji v južni Albaniji. Vojna je pokazala ostru nacionalno nasprotja med Albanci in ostalimi balkanskimi zavezniki, zlasti Srbi in Črnogorci, ki so se poleg vojnih operacij kazala tudi v izzivljanju nad civilnim prebivalstvom v Albaniji in na Kosovu. Tarča napadov je bilo tudi turško prebivalstvo, ki se je po vojni v veliki meri izselilo, zlasti iz Makedonije (Glenny 1999: 235).

O neodvisnosti Albancev so se evropske velesile pogajale sredi vojne vihre. Albanija je bila že leta 1912 priznana z diplomatskim blagoslovom velesil, s pomočjo Avstro-Ogrske in Italije in na veliko nejevoljo Rusije. Primer Albanije je

razkril vlogo interesov velikih sil na območju Balkana in pokazal na delitev med njimi, ki se je kasneje zrcalila tudi v prvi svetovni vojni (Klemenčič 1997: 284).

Podpis londonske pogodbe maja 1913 je določil novo mejo Osmanskega cesarstva, ki je v dobro Balkanske zveze ostalo brez Makedonije, Kosova in velikega dela Trakije, in ustanovitev Albanije z nedefiniranimi mejami. Balkanska zveza si je razdelila ozemlja na naslednji način: Srbija dobila zahodno in srednjo Makedonijo, Kosovo, Metohijo in Sandžak, Grčija je dobila južno Makedonijo, Črna gora del Metohije in del Sandžaka, Bolgarija pa del Trakije in vzhodni del Makedonije. Zaradi neodvisnosti Albanije Srbija ni dobila izhoda na morje, za kar si je prizadeval že Garašanin v svojem *Načertaniju* (1844) in ga zahteval tudi Cvijić (1919). Diplomatska vloga Avstro-Ogrske v priznanju Albanije je samo še povečala srbske politične zamere.

Druga balkanska vojna (1913)¹⁹

Nobena od neposredno vpletenih držav v vojni ni bila zadovoljna s pridobljenim ozemljem. Le mesec dni po podpisu londonske pogodbe se je začel še en spopad, ki je združeni Srbijo in Grčijo naperil proti Bolgariji. Povod je bil slabo premišljen tajni ukaz za nenadni bolgarski napad na Srbijo, ki je bil hitro odbit. Glavni razlog je bilo nikoli povsem doseženo soglasje glede delitve Makedonije. Z vstopom Romunije, Turčije in Črne gore je bila Bolgarija po enem mesecu prisiljena prositi za premirje. Vojna je potekala v času izčrpanosti in naveličanosti bolgarskih vojakov, ki so v Trakiji zahtevali demobilizacijo. V končni fazi je Bolgarija dobila manj, kot je hotela: večini makedonskih ozemelj se je morala odreči v korist Srbije in Grčije, Romunija je dobila Dobrudžo, Osmansko cesarstvo pa mesto Edirne – kar je turški izraz za Odrin (bolg.) ali Adrianopolis (gr.) –, ki je bilo vitalnega pomena za obrambo Istanbula.²⁰

Ti dve vojni sta bili eni najbolj krvavih svoje vrste. V pol leta je umrlo 200.000 borcev, brez upoštevanja žrtev med civilnim prebivalstvom. Sploh za prvo vojno je bila značilna skrajna brezobzirnost do civilnega prebivalstva, ki je živelo v

¹⁹ Obe balkanski vojni pomenita zlasti uresničevanje velikonacionalnih načrtov vpletenih držav. Med njimi je imela največje prostorske ambicije Srbija, ki je utemeljevala svojo prostorsko ekspanzijo na delih Vuka Stefanovića Karadžića (1836) in Ilije Garašanina (1844).

²⁰ O teritorialnih spremembah in o načrtu pogodbe iz Sèvresja glej v Kinder in Hilgemann (1966: 166–167).

vojnem žarišču. Večina bojev se je dogajala na ozemlju Makedonije, ki je bilo jabolko spora med Srbijo, Grčijo in Bolgarijo, pa tudi v Albaniji, na Kosovu in v Trakiji. Pripadniki srbske in grške vojske so šikanirali nepravoslavno prebivalstvo Makedonije, bolgarski *četniki* so se znašali nad osmanskim in judovskim prebivalstvom. V kolikor posamezniki niso želeli sprejeti nove administracije, ki je bila pogosto nasilna in arogantna, so bili izgnani, mučeni in ubiti. V drugi vojni pa so se vojske združile v izživljanju nad bolgarskimi kmeti. Več deset tisoč ljudi je podleglo tifusu, koleri in dizenteriji (Mazower 2008; Glenny 1999: 244). Število beguncev in civilnih žrtev še ni bilo natančno dorečeno.

Iz obeh balkanskih vojn sta kot poraženki, oropani, izčrpani in demoralizirani izšli osmanska država in Bolgarija. V svojih revanšističnih težnjah sta bili pripravljene stopiti na katerokoli stran, da bi dobili zadoščenje. To je bila tudi stran, na kateri sta bili Avstrija in Nemčija.

SVETOVNI VOJNI IN SPREMINJANJE RAZMERIJ POLITIČNE MOČI

Odnosi med Srbijo in Avstro-Ogrsko so bili do leta 1878 uspešni zlasti na trgovinskem nivoju (pomembna je bila zlasti trgovina s svinjino, saj se je denimo kasnejši Srbac do konca prve svetovne vojne imenoval Svinjar). Z okupacijo Bosne in Hercegovine so se začele kazati težnje Monarhije na Balkanu, kar je odvzemalo manevrski prostor srbskemu kraljestvu. Na prehodu v 20. stoletje je prišlo do ekonomskih sporov, med katerimi je treba omeniti carinsko vojno (1906–1911). Avstrija je skušala ohromiti srbsko gospodarstvo s carinsko zaporo, vendar je to našlo druge trge (Šesták idr. 1998).

Z aneksijo Bosne in Hercegovine (1908), ki je pravzaprav pomenila kršenje določil berlinskega kongresa, so se zaradi izključujočih se interesov na Balkanu zaostрила razmerja med Avstro-Ogrsko in Rusijo. Rusija je vse države, vključno z Osmanskim cesarstvom, podpihovala v nenaklonjenosti do avstrijskega prodiranja na Balkan, čeprav se sama, slabotna zaradi poraza v vojni z Japonsko (1904–1905) in zaradi revolucije leta 1905, ni želela zapletati v odkrite spopade. Ohladil se je tudi odnos med Avstro-Ogrsko in Srbijo. V slednji je po umoru kralja Aleksandra Obrenovića leta 1903 zopet prišla na oblast dinastija Karađorđevićev, ki je bila prorussko in izrazito protiavstrijsko usmerjena. Avstrijska priključitev Bosne in Hercegovine je močno razburila srbske nacionaliste, saj je več sto tisoč ljudi, ki jim je bila pripisana srbska identiteta, prišlo pod drugo državo. Kljub istočasnemu prenehanju avstro-ogrske vojaške okupacije Sandžaka, ki je Srbe za

štiri desetletja oddelila od Črnogorcev, jih je jezil tudi vedno večji avstrijski interes do Albanije, kar je jasno kazalo ambicijo obvladovanja vhoda v Jadransko morje nasproti enakih italijanskih ambicij (prim. Kinder in Hilgemann 1966). Habsburška monarhija si je zadala nalogo, da obnovi svojo vlogo kot evropska velesila, njena politična elita pa je imela do Kraljevine Srbije vzvišen odnos.

Medtem ko so prebivalci Bosne okupacijo sprejeli precej mirno, sta se v Srbiji, kjer je zaradi aneksije vladala negativna nastrojenost proti Habsburžanom, izoblikovali dve organizaciji. Prva, *Narodna odbrana*, si je prizadevala ščititi srbske interese v Bosni in Hercegovini. Radikalnejša druga, *Ujedinjenje ili smrt*, ki jo je vodil pobudnik atentata na kralja Obrenovića leta 1903, Dragutin Dimitrijević - Apis (1876–1917), pa je skušala osvoboditi Bosno izpod habsburške oblasti. Iz obeh organizacij se je pod vplivom sorodnih Mlade Italije in Mlade Rusije rekrutiralo članstvo ilegalnega združenja *Mlada Bosna*, ki je predstavljalo gibanje proti avstrijski vladavini in za južnoslovansko državo in ki je bilo popularno predvsem med študenti. *Mlada Bosna*, katere sivi eminenci sta bila Apis in kasneje razvpiti Vasa Čubrilović, je združevala predvsem srbske, pa tudi hrvaške in muslimanske prebivalce Bosne in Hercegovine. Apis je bil tudi član napol teroristične srbske organizacije, ki si je prizadevala za velikosrbske cilje (Kraljevini priključiti še Vojvodino ter Bosno in Hercegovino). Srbska vlada je načeloma podpirala cilje Mlade Bosne, vendar ni bila naklonjena ne načinu ne časovni izbiri, ki je vodila v sarajevski atentat, saj je bila še vedno izčrpana od balkanskih vojn (Slipičević 1962; Petranović 1988; Stanojević 2001).

Velika vojna

Atentat na avstro-ogrskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda, ki ga je izvedel tedaj 19-letni pripadnik Mlade Bosne Gavrilo Princip, je bil predvsem simbolno dejanje. Franc Ferdinand je bil simbol militariziranega in centraliziranega režima, ki je nudil malo političnega manevrskega prostora južnim Slovanom znotraj monarhije, čeprav je bil sam trialistični ureditvi naklonjen. V enem mesecu od atentata so se odnosi med Srbijo in Avstro-Ogrsko zaostri. Srbija je zavrnila ultimatum Dunaja, da preiskavo glede atentata izvede avstrijska obveščevalna služba v Srbiji, to pa je bil povod za vojno napoved (Glenny 1999: 314–315).

Začetek vojne, ki naj bi jo zakrivil balkanski »sod smodnika«, je imel mnogo širše vzroke. Politično ravnovesje v Evropi je bilo izjemno nestabilno in vojna naj bi vsaj za nekatere evropske države ponudila možnost za novo vzpostavitev

razmerij. Tako sta na primer razmišljali Nemčija in njena zaveznica Avstro-Ogrska, relativni zamudnici v svetu kolonistov, ki sta si želeli novih kolonij, v teh težnjah pa so se rodile želje po širitvi njunega ozemlja tudi na vzhod. Francija in Velika Britanija sta bili z Nemčijo v napetih odnosih, Rusija pa z Avstro-Ogrsko. Italija je bila sprva na strani Nemčije in Avstro-Ogrske, leta 1915 pa jo je Velika Britanija z obljubo o pridobitvi vzhodne obale Jadrana privabila na svojo stran. Odnosi med velesilami so narekovali lokacijo bojišč, bitke so se odvijale tudi na Balkanu (prim. Glenny 1999: 310).

Prva granata v prvi svetovni vojni je bila izstreljena iz avstrijskega Zemuna na Beograd. V bitkah med avstro-ogrsko in srbsko vojsko je ob velikih izgubah na obeh straneh Srbija sprva obvladovala položaje. Leta 1915 pa je v vojno vstopila Bolgarija, ki je mobilizirala številčno izjemno močno vojsko in napadla Srbijo z vzhoda. Skupaj s Centralnimi silami so potisnili srbsko vojsko proti Albaniji, a se je nato zdesetkana z zavezniško pomočjo umaknila na otok Krf. Ob prečkanju Albanije so se srbski vojski za zverinstva nad kosovskimi in makedonskimi Albanci iz časa prve balkanske in začetka prve svetovne vojne maščevali albanski kmetje.²¹ Srbsko ozemlje je bilo po odhodu srbske vojske razdeljeno med bolgarsko in avstro-ogrsko državo, Bolgari so izvajali bolgarizacijo zasedenih ozemelj in nasilno mobilizirali. Čeprav je bilo balkansko ozemlje s stališča bitk v Veliki vojni postranskega pomena, je vendarle pomenilo pomembno strateško področje, ki ga je bilo vredno varovati (Glenny 1999: 333). Po prihodu francoske in angleške vojske v Solun (oktobra 1915) se je avgusta 1916 odprla še ena fronta; to je bil zapoznel poskus zavezniške pomoči srbski vojski. Razprostirala se je od albanske obale do reke Strume in bila med vso vojno razmeroma stabilna. Leta 1918 so zavezniki s pomočjo številnih prostovoljcev iz avstro-ogrskih dežel izvedli obsežno ofenzivo, ki se je končala s kapitulacijo vsestransko izčrpane Bolgarije. Žrtev vojne je bilo ogromno. Po številu je prednjačila Bosna in Hercegovina, ki je mela za 300.000 ljudi tako imenovanih demografskih izgub (npr. Malcolm 2011: 292).

Prenovljen politični zemljevid

Nova politična razdelitev evropskih ozemelj je bila predvidena že pred dejanskim koncem vojne, v času, ko je že postajalo jasno, na katero stran se nagiba vojna sreča (prim. Pirjevec 1995: 28). Ameriški predsednik Woodrow Wilson je že

²¹ Posebej zanimivo je pričevanje slovenskega prostovoljca Josipa Jerasa v srbski vojski o trpljenju in golgoti, ki so jo preživljali (glej Glenny 1999: 331–332).

deset mesecev pred iztekom vojne v znamenitih *Štirinajstih točkah* združil svojo vizijo povojne politične ureditve v Evropi, ki je imela velik vpliv pri mirovnih pogajanjih. Vseeno pa njegov načrt ni zmozel povsem premagati predsodkov in diplomatske premetenosti velesil. Načrt, ki je močno temeljil na samoupravljanju narodov, je pomenil radikalen poseg v dotedanjo evropsko državno strukturo. Na mestu habsburške monarhije je bila predvidena ustanovitev »nacionalnih« državic, medtem ko so »nacionalne« balkanske države v veliki meri ohranile svoj obseg. Wilsona so male nastajajoče nacije pozdravile kot svojega prijatelja, številni evropski politiki pa so bili do njegovih načrtov skeptični.

Za potek mirovnih pogajanj je bilo bistveno, na kateri strani se je borila določena država, a vendar situacija ni bila enostavna. Pogajanja so bila dolgotrajna, interesi držav zmagovalk so se izključevali, diplomacija, tajna in uradna, je bila v polnem teku. Ne le s strani velikih sil, tudi na Balkanu je med vojno prihajalo do vizij o povojni politični ureditvi. Pod vplivom jugoslovanskega gibanja so maja 1917 predstavniki *Jugoslovanskega kluba* (slovenski, hrvaški in srbski poslanci v dunajskem parlamentu) s politično izjavo želeli vzpostaviti avtonomno državo, ki bi združevala vse južne Slovane, kar pa je dunajski parlament zavrnil. Slaba dva meseca kasneje so predstavniki Kraljevine Srbije in predstavniki t. i. *Jugoslovanskega odbora* (predstavniki avstro-ogrskih Slovencev, Hrvatov in Srbov) ob navzočnosti francoskih in britanskih sil na otoku Krfu podpisali krfsko deklaracijo. Ta je predvidevala ustanovitev parlamentarne monarhije pod vodstvom dinastije Karađorđević.

Iz propadajoče monarhije se je še pred uradnim koncem vojne najprej izdvojil njen južnoslovanski del in se poimenoval Država Slovencev, Hrvatov in Srbov. Država SHS, ki je bila odraz majniške deklaracije, se je obdržala le en mesec; mednarodno nepriznana, ogrožena od italijanskega prodora in pod diplomatskim pritiskom Kraljevine Srbije, je s 1. decembrom postala del Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Podporo relativno močni Kraljevini Srbiji in njenim težnjam po združitvi z Državo SHS so dali tudi angleški in francoski politiki, ki so se bali revizionističnih teženj na področju bivše Avstro-Ogrske, v kolikor je ne bi zamenjala močnejša politična država. Poleg samostojnih kraljevin Črne gore in Srbije so v skupno državo prišli še nekdanje ogrske Hrvaška, Slavonija in Vojvodina, nekdanje avstrijska južna Štajerska, del Koroške in Dalmacije, bivši avstrijski kondominij Bosna in Hercegovina ter Kosovo-Metohija in vardarska Makedonija, ki so bili Srbiji priključeni po prvi balkanski vojni (Pirjevec 1995: 12). Kraljevina Srbija je imela v Kraljevini SHS položaj primata zlasti zaradi svoje vloge v prvi

svetovni vojni in zaradi 40-letne neodvisnosti, kar je pogosto izkazovala z veliko stopnjo arogance do drugih skupnosti v državi.

V prvih dveh letih so bili precej zamotani tudi zunanjepolitični odnosi. Šele leta 1920 je po vojaških spopadih prišlo do določitve meja na severu in zahodu države. Z rapalsko pogodbo je Kraljevini Italiji pripadla četrtnina zahodnega etničnega ozemlja, Istra in del Dalmacije. Italija, razumljena kot del zmagovalnih sil, je tako prišla do ozemelj, ki so ji jih obljubili na tajnih diplomatskih pogajanjih v Londonu.

Spopad z Avstrijo, močno okrnjenim delom nekdanje habsburške monarhije, ki je v mednarodni politiki veljala za poraženko, je imel nekoliko drugačne poteze. Ozemlje južne Štajerske in južne Koroške, ki so ga na prehodu v leto 1919 osvojili redna vojska Kraljevine in slovenski prostovoljci, je bilo razdeljeno v dva dela. Na plebiscitu, ki je potekal 10. oktobra 1920, se je ljudstvo samo odločalo o svoji državni pripadnosti. Izpostavljena močni in obsežni propagandi z obeh strani, je sporna cona A pripadla Republiki Avstriji. V Ljubljani je prišlo do protestov proti beograjski vladi, češ da se ni dovolj zavzela za ozemlje. Zaradi izgub v Istri so jo kritizirali tudi Hrvati (npr. Pirjevec 1995: 28–30).

Diktaturi naproti

Kraljevina SHS je bila politična tvorba, sestavljena iz dežel, ki so imele z zgodovinskim razvojem pogojeno različno pravno, upravno in kulturno tradicijo, različne stopnje politične zrelosti in ekonomske razvitosti. Od 12 milijonov prebivalcev nove države so resda tvorili večino Srbi, Hrvati in Slovenci, a med njimi so bile še številne skupnosti, od manjšin do nepriznanih skupin: okoli 750.000 Bošnjakov, pretežno muslimanov slovanskega izvora, 600.000 Makedoncev, 500.000 Nemcev, 500.000 Albancev, 500.000 Madžarov, več kot 200.000 Romunov, 150.000 Turkov, 115.000 Čehov in Slovakov ter Ukrajinci, Poljaki, Italijani, Judje in Romi. Med njimi je bilo 5 milijonov pravoslavcev, nekoliko manj katolikov, 1,3 milijona muslimanov, nekaj več kot 200.000 protestantov in skoraj 40.000 Judov (Sefardov in Aškenazov). Veliko področij je bilo etnično mešanih, nekaj pa razmeroma homogenih (Pirjevec 1995: 13).

Zaradi težkih socialnih razmer, ki so sledile dolgotrajni in uničujoči vojni, pa tudi zaradi menjave oblasti, ki je stavila na centralizem, je prihajalo kmalu po vzpostavitvi Kraljevine SHS do hujših nemirov in celo lokalnih vojn. Pomanjkanje je spravilo na noge kmečko prebivalstvo na Hrvaškem, v Dalmaciji, Vojvodini in

Črni gori. V začetku leta 1919 je izbruhnilo v Bosni in Hercegovini; pravoslavci, ki so v tej pisani deželi tvorili večino, so se znesli nad muslimani. Obračunavanje, posledica prepletenega skupka socialnih pa tudi verskih in nacionalnih vzrokov, sta podpirali beograjska vlada, ki se je močno naslanjala na vojsko in cerkev, in lokalna srbska buržoazija, da bi si zagotovila oblast v deželi. Odgovor na teror je bila ustanovitev Jugoslovanske muslimanske organizacije.

Podobni vzroki so botrovali tudi krvavim nemirom na Kosovu, v Makedoniji in južni Srbiji, ki so v srednjem veku tvorili »zibelko srbske kulture«. Ti kraji so bili na začetku 20. stoletja naseljeni z večinsko makedonskim in albanskim prebivalstvom, ki se ni želelo posrbiti. Da bi spremenili etnično strukturo teh pokrajin, so jih oblasti zasedle z vojsko in začeli so z odkrito raznarodovalno politiko. Veliko muslimanov, zlasti osmanskega porekla, je zbežalo s svojih posestev. Albanski in makedonski jezik sta bila izključena iz javne uprave in šol, v pokrajine so naselili več kot 50.000 srbskih in črnogorskih kolonov, večinoma vojnih veteranov. Albanci, zaprti v zaostalo in patriarhalno družbeno ureditev, so se odzvali z ustanovitvijo Komiteja za narodno zaščito Kosova, ki je ob podpori Italije težil k oboroženemu uporu. Tudi v Makedoniji se je obnovila dejavnost podtalne VMRO, ki je prav tako uživala italijansko podporo.

Silnice centralizma so prepredle celotno državo, kljub temu da je bila na mirovnih pogajanjih Slovencem in Hrvatom obljubljena določena regionalna avtonomija. Po sprejetju vidovdanske ustave leta 1921 je postalo jasno, da srbska politična elita gleda na celotno Kraljevino kot na obliko velike Srbije. Nacionalno vprašanje je tvorilo pomembne vzvode za politični obstanek in manipulacijo, pri čemer so mednacionalne napetosti pogosto izrabljali za politične boje. Veliko trenje je nastalo med karizmatičnim in inteligentnim vodjo Hrvaške republikanske kmečke stranke Stjepanom Radićem in srbsko politično elito. Radić je bil zaradi svoje kritičnosti glede oholosti, tiranije in korupcije beograjske vlade večkrat zaprt in deležen smrtnih groženj. Razsežnosti tega konflikta so se začele kazati na nacionalni ravni in so zajele tudi nezadovoljne ljudske množice. Leta 1928, ko je bil vrhunec vsesplošnega kaosa v beograjskem parlamentu, je Puniša Račić, radikalni črnogorski poslanec, streljal v parlamentu, na mestu ubil dva, ranil pa tri hrvaške poslance in z vzklikom »Živela Srbija, živela velika Srbija!« neovirano odšel iz parlamenta. Na Hrvaškem je završalo od ogorčenja, zlasti še po tem, ko je za posledicami ran dober mesec kasneje umrl Radić. Pogreb, ki se ga je v Zagrebu udeležilo kar 300.000 ljudi, je imel značaj odločne protivladne, protirežimske in protisrbske manifestacije (Horvat 1992: 388–394).

Kraljeva diktatura

Vrhunec politične krize, ki jo je kronala Radićeva smrt, je prisilil kralja Aleksandra v razmišljanje o drugačni taktiki. Slabo polletje je v ozračju politične zmešnjave in paraliziranega delovanja vlade, v katero so se močno vtikali vojaški krogi, parlament še deloval. S 6. januarjem 1929 pa ga je kralj razpustil, ker medstrankarskega sporazuma ni bilo mogoče doseči. S tem se je končalo desetletje velike politične nestabilnosti, polno spletk in zakulisnih spopadov, v katerem se je zamenjalo kar 25 vlad, vsaka s povprečno življenjsko dobo štirih mesecev.

Kralj je leta 1929 spremenil tudi uradni naziv države v Kraljevina Jugoslavija. To je bil simboličen odmev politike jugoslovanskega nacionalnega unitarizma oziroma prepovedi uveljavljanja posamičnih narodnostnih značilnosti, ki je sledila uvedbi diktature. Omenjena politična ideja se je zrcalila tudi v upravni sferi. Jugoslavija je bila razdeljena na devet banovin, od katerih nobena ni z imenom obeleževala etnične skupnosti, ampak so se z izjemo Primorske banovine (Split) vse imenovalle po rekah: Dravska (Ljubljana), Savska (Zagreb), Vrbaška (Banja Luka), Drinska (Sarajevo), Zetska (Cetinje), Donavska (Novi Sad), Moravska (Niš), Vardarska (Skopje) in Beograd z okolico (prim. Horvat 1992: 425–427, 452–454).

Do leta 1931 je kralj vladal sam, septembra tega leta pa je na notranji in zunanji pritisk (Francija, Češkoslovaška republika) izdal oktroirano ustavo, ki je uvedla dvodomni parlament, reformirala upravo in dovoljevala le vsedržavne stranke, torej stranke brez poudarjenih narodnih, verskih ali razrednih značilnosti. Kljub vsem prepovedim in močni (tudi) projugoslovanski propagandi se nasprotja v državi niso pomirila, ampak so se le zakrila; napetostim je botrovala tudi težka gospodarska kriza, ki je državo in njene prebivalce v tridesetih letih 20. stoletja močno prizadela. Nasilje v državi se je stopnjevalo z vseh smeri, vedno več je bilo zahtev po spremembi režima (Horvat 1992: 499).

Kmalu po uvedbi diktature je iz države zbežal ekstremni hrvaški nacionalist Ante Pavelić in med hrvaškimi emigranti na Madžarskem, v Italiji in Avstriji začel ustanavljati ustaško gibanje. To je bilo gibanje z nacionalistično in protisrbsko vsebino, s težnjo ustanoviti samostojno hrvaško državo. Pavelić se je povezal tudi z VMRO v Makedoniji in se z njimi dogovarjal o prevratu proti srbski tiraniji. Atentatov na kralja, ki naj bi ga skupaj s člani VMRO načrtovali hrvaški ustaši, je bilo več – uspel pa je leta 1934, v času kraljevega obiska v Marseillesu, ko ga je zadela krogla iz pištole VMRO-jevca Vlada Georgijeva (Pirjevec 1995: 74).

Na mesto kralja je stopil regent knez Pavle Karađorđević, Aleksandrov bratranec. Gospodarska situacija se je sicer začela postopoma umirjati, politična pa

je bila še vedno precej razburkana. Glavno besedo v državi sta imeli vojska ter peščica ministrov s totalitarističnimi težnjami.

Tik pred izbruhom druge svetovne vojne se je zgodila še ena upravna sprememba, ki je bila sprva simbolnega značaja, a je pomembno vplivala na politične razmere na Balkanu v drugi svetovni vojni. Hrvaška politična elita je v pogajanjih poleti 1939 končno dosegla določeno stopnjo avtonomije. Kot posledica hrvaško-srbskega sporazuma je bila oblikovana Hrvaška banovina, s precejšnjimi pristojnostmi na gospodarskem, upravnem, jezikovnem in kulturnem področju; obsegala je nekdanjo Savsko in Primorsko banovino ter severni del Bosne in velik del Hercegovine. Približno četrtno prebivalstva nove banovine so sestavljali Srbi, medtem ko je zunaj nje ostalo okoli 700.000 Hrvatov in milijon Bošnjakov, ki so jih v Zagrebu proglašali za Hrvate (Pirjevec 1995: 101–102). Kot odgovor na to odredbo je znova oživel srbski nacionalistični klub, ki se je zavzel za pripojitev Bosne in Hercegovine Srbiji, Bosno in Hercegovino pa so skušali pridobiti tudi hrvaški nacionalisti. V Srbskem kulturnem klubu se je začela priprava za idejni in politični velikosrbski program, ki je v času vojne našel svoje izvajalce med četniki Draže Mihajlovića. Dekret je prav tako prilil olja na ogenj ustaškemu gibanju, ki ga je s približevanjem vojne Italija vedno bolj podpirala. Avtonomijo so zahtevali tudi slovenski in črnogorski politiki, Bošnjaki pa so protestirali zaradi razkosa države.

Neprijazne sosedbe

Novoustanovljena Kraljevina SHS, ki ni temeljila na nobeni historični politični tvorbi, ni bila v lahkem položaju. Poleg perečih notranjih problemov se je vse-skozi otepala z ozemelskimi apetiti sosednih držav. Močne so bile revizionistične težnje Madžarske in Avstrije, ki sta bili po vojni drastično zmanjšani, Italija pa je želela »po sledeh rimskih legionarjev« okrepiti svoj vpliv na celotnem Balkanu. Konfliktni so bili tudi odnosi z ostalimi sosedami, zlasti Bolgarijo in Albanijo. Srbski politiki so zahtevali popravek severne meje Albanije v svojo korist. Albanci so se, razpeti med interesi politikov dveh relativno močnih držav, leta 1920 zapletli v oborožen spopad s Kraljevino SHS. Beograjska vlada je trdila, da Albanija ne premore pogojev za zrelo in avtonomno politično delovanje, zato so predlagali njeno zmanjšanje, severni del (Podrimje) pa bi postalo del Kraljevine SHS, vključno s Skadrom in Lješem, v bližini katerega bi imela Srbska entiteta izhod na morje po fijasku pri Solunu. Leta 1921 je londonska konferenca dovolila popravke meje

v škodo Albanije pri Prizrenu v Metohiji in pri Debru v Makedoniji (Klemenčič 1997: 286–287).

S prihodom Mussolinija na oblast v Italiji in s postopnim slabšanjem odnosov z Bolgarijo, Madžarsko in Albanijo so beograjski krogi vodili pogoste diplomatske stike z italijansko vlado. V nadaljnjih letih je Italija v zameno za »pomoč« pri ugodnejšem ozemelskem razmejevanju z Bolgarijo (Strumica, Dimitrovgrad, Timok) pridobila še Zadar (1923) in Reko (1924). Želja Mussolinija in njegovih krogov po pridobitvi veljave velesile v jugozahodni Evropi pa je bila v nasprotju s prijateljskimi vezmi s Kraljevino SHS. Italijanski državni aparat je do drugih etničnih skupnosti in drugače mislečih (npr. socialistov, komunistov) postajal vedno bolj represiven. Pripadniki slovenske in hrvaške manjšine v fašistični Italiji so se bili prisiljeni množično razseljevati po tedanji Kraljevini in drugod po svetu (prim. Pirjevec 1995: 51).

Vladna politika Kraljevine SHS je v primežu sovražnih sosedov iskala zaveznike in se močno opirala na vlado v Parizu, saj ji nekdanja Rusija zaradi svoje boljševistične politike ni bila več pogodu. Z vzajemnimi pogodbami so se okrepile Kraljevini SHS nenaklonjene sosedje. V drugi polovici dvajsetih let so bili podpisani pakti med Italijo in Albanijo ter med Italijo in Madžarsko. V Avstriji je z Mussolinijevim blagoslovom prihajalo do krepitve fašističnih skupin. Zaradi konfliktov v zvezi s prosto cono v solunskem pristanišču je prišlo do sporov z Grčijo, zaradi spornih mejnih vprašanj je prihajalo celo do nesoglasij z Romunijo. Napeti so bili odnosi z Bolgarijo; jabolko spora je bila Makedonija, nezaupanje pa je ostalo zaradi krvave bolgarske zasedbe Srbije v prvi svetovni vojni. Na mirovni konferenci v Parizu je bolgarski premier Stambolijski zaradi mednarodne osame sicer predlagal združitev s Kraljevino SHS, a ga je beograjska vlada zavrnila (npr. Pirjevec 1995: 54–56).

Sosednje države so v težnjah po oslavitvi Jugoslavije podpirale tudi notranje nemire. Po atentatu na Radića in druge hrvaške poslanece se je začela krepiti ustaška emigracija, ki je začela s kampanjo o vzpostavitvi hrvaške entitete in dokončnem pretrganju stikov z Beogradom. Že leta 1929 je Pavelić v ZDA lobiral za neodvisno Hrvaško, ki bi obsegala poleg Bosne in Hercegovine še Sandžak ter Bačko, Baranjo in Srem (Goldstein 2008:147). Tudi Hitler je po nastopu na oblast v začetku leta 1933 kmalu razkril svoje interese na Balkanu. Beograjska vlada, ogrožena od italijanskih teženj, ni odločneje ukrepala proti zaježitvi nemškega ekonomskega vpliva v Jugoslaviji. Vsaj del jugoslovanske politike je pozdravil tudi Hitlerjev nastop proti političnemu pluralizmu in ustavnim svoboščinam. V času vsesplošnega oboroževanja, vzpona diktatorskih režimov in negotovih

družbeno-političnih situacij se je Jugoslavija skušala zavarovati z zunanjepolitičnimi povezavami. Po vzoru velesil je za usklajevanje obrambne in zunanje politike sklenila t. i. malo antanto z Romunijo in Češkoslovaško. Leto kasneje, 1934, je s Turčijo, Grčijo in Romunijo sklenila balkanski pakt o vzajemni pomoči in ozemeljski nedotakljivosti, odgovor na to pa so bili rimski protokoli, gospodarski in politični dogovor med Italijo, Avstrijo in Madžarsko. Jugoslovanski politiki so v tem dejanju videli realno nevarnost prihodnjega razkosa države in se še bolj naslonili na Nemčijo, ki je postajala za Jugoslavijo vedno pomembnejši gospodarski partner (Pirjevec 1995: 79).

Druga svetovna vojna

Mussolini je v tihi nameri, da prehitil Hitlerja na Balkanu, skušal doseči razpad Jugoslavije in se polastiti njenih delov, zlasti Dalmacije in Hrvaške. V ta namen je hujskal Makedonce, Albance, katoliške kroge, njegov glavni adut pa je bil Ante Pavelić. Situacija se je še zaostрила, ko je Italija aprila 1939 iz Albanije napravila svoj protektorat in leto kasneje napadla Grčijo. Jugoslavija je ob izbruhu vojne še nekaj časa skušala vzdrževati nevtralnost. K sodelovanju so jo vabile tako sile osi kot zavezniške sile. Ko so k trojnemu paktu pristopile Madžarska, Romunija in Bolgarija, Jugoslavija pritiska ni več mogla vzdržati in je konec marca tudi sama pristala na podpis. V razburkanem političnem ozračju so nasprotniki regenta Pavla in britanski obveščevalni agenti pripravili puč ter z masovno podporo ljudstva vrgli dotedanjo vladu. Hitler je pobesnel in ukazal brez milosti napasti Jugoslavijo. Nemški bombniki so 6. aprila 1941 povzročili razdejanje Beograda, v ruševinah pa je končalo več deset tisoč ljudi. V Jugoslavijo so vkorakale armade sil osi, 18. aprila pa je bila podpisana kapitulacija Jugoslavije.

Jugoslavija je bila razkosana med sosede, le Hrvaška je dobila nominalno samostojnost in povečala svoje ozemlje na celotno področje Bosne in Hercegovine; kot Neodvisna država Hrvaška (NDH) pod Pavelićem kot *póglavnikom* je bila v bistvu marionetna država, podaljšek Mussolinijevih in Hitlerjevih interesov. Hrvaški kralj je postal nečak italijanskega kralja Viktorja Emmanuela III., ki je prevzel ime po znanem hrvaškem vladarju iz 10. stoletja – Tomislav II. Eden prvih ukrepov ustaške oblasti je bila odobritev uničevalnega programa za Jude, Rome in predvsem Srbe, medtem ko so Bošnjake razumeli kot brate hrvaške krvi. Ustanovljenih je bilo nekaj koncentracijskih taborišč, med njimi tudi zloglasno uničevalno taborišče Jasenovac, Garavice, Jadovno in otroško taborišče v Sisku.

O vlogi katoliških in muslimanskih cerkvenih dostojanstvenikov pri omenjenem genocidu še danes potekajo ostre debate; kljub temu je neizpodbitno, da je imel hrvaški katoliški vrh tesne formalne stike z vodstvom NDH.

Mussolini je kmalu opazil povečan Hitlerjev vpliv na Pavelića, kar je spodbudilo zadržan, mestoma celo sovražen odnos italijanskih oblasti do ustaškega gibanja. Da bi okrepili svoje pozicije v državi, so začeli izrabljati spore med Hrvati, Bošnjaki in Srbi ter se taktično postavili na srbsko stran. Partizansko gibanje v NDH je bilo razmeroma šibko, vendar ne toliko zaradi ustaškega režima kot zaradi zavrnitve sodelovanja popularne Hrvaške kmečke stranke in katoliške cerkve s hrvaškimi komunisti. Partizansko gibanje je bilo bolj množično v srbskih enklavah in v Dalmaciji, kjer je bil, podobno kot na slovenskem Primorskem, protifašistični naboj izredno močan.

Tudi za Črno goro so okupatorji sprva načrtovali samostojnost; vladarska dinastija Petrović - Njegoš je namreč bila v sorodu z dinastijo Savojevcev. Legitimni knez Mihajlo pa je ustoličenje v takšnih okoliščinah odklonil in se raje odločil za koncentracijsko taborišče. Črno goro je tako zasedla Italija. Slovensko ozemlje so si razdelile Nemčija, Italija in Madžarska, Baranjo in Bačko je zasedla Madžarska, večino Makedonije Bolgarija, Kosovo z zahodno Makedonijo pa italijanska Albanija. Albanci so se v tem času začeli množično naseljevati na Kosovu. Okrnjeno Srbijo so zasedle nemške čete, upravljale pa nemške marionete, *náčelniki* srbskega rodu. Nemci so Banat neposredno upravljali, v času vojne pa so postopno povečevali pristojnosti in nadzor bolgarskih sil v Srbiji. Bolgarija je na ta način nadzorovala skoraj tri četrtine preostanka srbskega ozemlja – razen Beograda in severozahodne Srbije (Šabac in Valjevo) (Tomasevich 2010: 200). Tudi Črna gora je obstajala le na papirju, čeprav so ji prisodili celoten Sandžak, saj je bila pod italijansko okupacijo; enako je veljalo za razširjeno Albanijo. Tako je na območju Kraljevine SHS med drugo svetovno vojno kot polsuverena država dejansko obstajala le NDH, pa še ta je bila razdeljena na italijansko in nemško vplivno območje (Tomasevich 2010: 268).

Pokoli in preganjanja ustaškega režima, kosovskih Albancev pa tudi bolgarskih in madžarskih okupacijskih sil so sprožili množične valove ne le srbskih beguncev v Srbijo pod nemško civilno upravo. Mnogi so se zatekli v gozdove in se združevali v oborožene skupine, povsem neodvisno od kasnejšega partizanskega gibanja. V južni Srbiji se je oblikovalo močno nacionalistično gibanje, ki se je spopadalo s kosovskimi Albanci. Na območju Ravne gore v zahodni Srbiji pa so se pod taktirko Draže Mihajlovića zbirali pripadniki četniškega gibanja, zvestega tradiciji, monarhiji in mitom slavne srbske zgodovine, ki so pogosto

nastopali divje in nebrzdano. Pod vodstvom KPJ se je z blagoslovom Kominterne izoblikovalo tudi nadnacionalno osvobodilno gibanje, ki je v boj proti fašizmu in nacizmu skrilo tudi socialistično revolucijo.

V Črni gori so se s partizanskimi skupinami bojevali tako italijanski kot albanski in muslimanski vojaki, v »revolucionarnem zanosu« pa se je pojavljal tudi teror znotraj partizanske vojske, zaradi česar je bil povečan prestop k četnikom. Ti so vedno bolj sodelovali z nemško vojsko in hkrati čakali na primeren trenutek za odpor.

Zopet se je zapletlo pri Makedoniji. Vardarski Makedonci, ki kot narod v očeh predvojnih jugoslovanskih politikov niso obstajali, so bolgarsko vojsko sprva pozdravili kot osvoboditelje, a so kmalu ugotovili, da tudi Bolgarom ni mar za njihovo etničnost. Med KPJ in Delavsko partijo Bolgarije so se povečala trenja zaradi interesov po makedonskem ozemlju, čeprav je vardarsko Makedonijo Kominterneta prisodila Jugoslaviji. Partizansko gibanje v Makedoniji je bilo zaradi notranjih trenj v prvih letih vojne razmeroma šibko, močnejše je bilo le na zahodu, ki je pripadel italijanski Albaniji. Še manj uspeha je imelo partizansko gibanje na Kosovu. Tamkajšnji Albanci, ki so tvorili večinski del kosovske populacije, niso še nikoli uživali takšnih pravic in blaginje kot pod Italijo. Pozivu v partizane se je odzvalo predvsem manjšinsko srbsko in črnogorsko prebivalstvo. Kljub načelno sovražnim odnosom med albanskim in slovanskim prebivalstvom pa se je že leta 1941 vzpostavil stik med jugoslovanskimi in albanskimi komunisti; pereče kosovsko vprašanje je bilo v skupnih pogovorih samo nakazano in prepuščeno za čas po koncu vojne.

Medtem ko so se partizanske enote v Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori pojavile predvsem na podeželju, se je ilegalna dejavnost v Sloveniji razvila v mestih in bila izjemno uspešna. Pojav gverile na Balkanu je Hitlerja neprijetno presenetil, saj je svoje najmočnejše čete poslal nad Sovjetsko zvezo. Nemške represalije zaradi partizanskih akcij na tleh Jugoslavije so bile bistveno hujše kot drugod po Evropi. Veliko ljudi se je pod pritiskom dejansko tudi distanciralo od partizanskega gibanja. V nepredvidljivih in negotovih vojnih razmerah je prihajalo do izbruhov nasilja, kar je ob razvoju vojaških in političnih dogodkov vodilo v prestopanje iz tabora v tabor. S kapitulacijo Italije septembra 1943 in vedno večjo naklonjenostjo, ki so jo zavezniške sile začele kazati komunističnemu odporu, se je partizansko gibanje močno razmahnilo. Povečal se je nemški pritisk na civilno prebivalstvo in državljanska vojna, voda na mlin okupatorjem, je divjala po skoraj celotni nekdanji Jugoslaviji. Vodstvo KPJ je v letu 1943 začelo intenzivno pripravljati temelje novonastajajoči državi. Skušalo je tudi preprečiti premočno nacionalno noto v osvobodilnem gibanju (zlasti pri hrvaških in slovenskih partizanih), čeprav se je hkrati

zavedalo, da brez domovinskih vsebin odpor ne bi bil tako uspešen. Na drugem zasedanju AVNOJ-a, ki je potekalo 29. novembra 1943 v bosenskem mestu Jajce, je bilo določeno, da bo prihodnja domovina jugoslovanskih narodov na temelju samoodločbe narodov združevala šest federativnih enot. Poleg Slovencev, Srbov in Hrvatov je zasedanje kot narodnosti priznalo še Makedonce in Črnogorce. Bošnjaki niso bili izpostavljeni kot posebna nacionalnost, ampak kot muslimanska skupnost slovanskega izvora, ki jim je bila pripisana posebna federativna enota. Na to je gotovo vplivalo tudi dejstvo, da Bošnjaki kot partizanski borci niso izstopali, med četniškim divjanjem so se pogosto povezali z ustaši in celo Nemci.

Leta 1944 je bilo večini že jasno, kam se obrača vojna sreča. Ko je Tito konec novembra razglasil amnestijo za vse kolaboracioniste, ki se niso omadeževali z narodnim izdajstvom in vojnimi zločini, je med pripadniki redne vojske NDH (ne pa tudi med hrvaškimi ustaši, slovenskimi domobranci in srbskimi četniki) prišlo do množičnih prehodov v partizane. Do poslednjih vojnih spopadov v Evropi je prišlo na južnem Koroškem, teden dni zatem, ko je kapitulirala Nemčija. Z ozemlja Jugoslavije se je proti severu in zahodu že od konca 1944 pomikalo na tisoče kolaboracionističnih vojaških formacij. V prvih dneh maja 1945 se jim je pridružila tudi množica civilistov, ki jih je zajela panika pred komunistično partizansko vojsko. Nazaj v domovino je bilo vrnjenih nekaj deset tisoč ujetnikov različnih kolaboracionističnih formacij, ki so bili večinoma pobiti; med njimi se je znašlo tudi več sto civilistov (Tomasevich 2009; Goldstein 2008).

Osvobodilna vojna je bila končana, izredno stanje pa je trajalo do popolne likvidacije vsakega odkritega odpora še mesece zatem, ko so bili nasprotniki zmagovitega komunističnega režima v državi povečini uničeni. Del nasprotnikov režima je ostal v begunstvu in postal temelj (slovenske, hrvaške, srbske, albanске ipd.) politične emigracije, ki si je v svojih programih prizadevala za nastanek nacionalnih držav; imela je velik vpliv na politično življenje v času razpadanja Jugoslavije. Etnična sovraštva med jugoslovanskimi narodi, zasejana že davno pred vojno in do skrajnosti privedena med njo, so še vedno tlela, kljub propagandi o enotnosti jugoslovanske družbe in enakopravnosti njenih narodov.

V Titovi Jugoslaviji

Po koncu vojne se je Jugoslavija našla v nezavidljivih razmerah: milijon mrtvih, 250.000 vojnih sirot, 3,5 milijona brezdomcev, dodobra uničena gospodarska in prometna infrastruktura, demoralizirano in stravmatizirano prebivalstvo.

Ogromno je bilo razseljenih oseb, ki so prihajale nazaj v Jugoslavijo ali bežale iz nje. Po vojni so zaradi gorečih protinemških občutenj precej sistematično izselili nemško skupnost, ki je bila od 18. stoletja precej številna v Vojvodini, ter na njene posesti naselili okoli 60.000 družin iz Bosne, Like, Korduna in Črne gore. Nemce so izselili tudi iz drugih jugoslovanskih krajev, denimo iz Slovenije in Hrvaške. Tudi geografsko se je Jugoslavija znašla na meji, kjer je grozila še ena vojna, spopad med Vzhodom in Zahodom. Trdna je bila le politična oblast, ki jo je vodil karizmatični in vplivni Tito. Trdnost mu je omogočal prepreden informacijski sistem varnostno-obveščevalnih služb, ki je nadziral praktično vsa vozlišča socialnega življenja in sankcioniral nepokorščine (prim. Đilas 2009).

Tito se je zavedal, da nacionalna nasprotja lahko ogrozijo trdnost njegove oblasti, zato je skušal narodnim skupnostim omogočiti določeno stopnjo avtonomije, hkrati pa ne dopustiti, da bi se nacionalizmi preveč razrasli. Vstaje nacionalnega značaja, ki so se na nekaterih ozemljih vseeno pojavljale, je skušal zatreti v kali. Že pred koncem vojne so se kosovski Albanci v strahu pred srbskim maščevanjem organizirali v oborožen upor, ki ga je partizanska vojska, ki je Kosovo osvobodila februarja 1945 s pomočjo odporniških enot iz Albanije, brutalno zadušila.

Jugoslavija je postala federativna ljudska zvezna država s šestimi republikami. Meje med njimi so skušale čim bolj zadovoljiti nacionalnim pričakovanjem, kar je bilo zaradi kompleksnosti etnične strukture izjemno težko doseči. Srbski komunisti so sicer želeli Bosno in Hercegovino pridobiti zase, a je postala posebna republika, podobno tudi Makedonija in Črna gora. Znotraj svoje republike so morali sprejeti avtonomni pokrajini Vojvodino in Kosovo, ki sta močno izstopali zaradi razlik v zgodovinskem razvoju. Hkrati pa srbska skupnost v Bosni in Hercegovini ni dobila nobene avtonomije.

Leta 1946 je obsodba zagrebškega nadškofa Stepinca na 16 let zaporu zaradi njegove nikoli dokazane kolaboracije z ustaštvom (prim. Supek 2006) razdelila javno mnenje in povzročila veliko razburjenja po svetu. Papež Pij XII. je izobčil Tita in vse katolike, ki so pri tem sodelovali. Proces, ki je sprva imel predznak boja med totalitarizmom in krščanstvom, je v izseljenstvu in kasneje tudi na Hrvaškem vzdignil katoliško cerkev v simbol celotnega naroda. Alojzij Stepinac je umrl mučeniške smrti v žumberški vasici Krašić v hišnem priporu zaradi posledic dolgotrajnega postopnega zastrupljanja (Kotnik 2011).²²

²² Zoran Kotnik, upokojeni hrvaški obveščevalec, je v intervjuju za časopis *Glas koncila* 2. 10. 2011 izjavil, da je mož njegove tete, komunist in obveščevalec Rifat Pašić, sodeloval pri zastrupljanju nadškofa Stepinca v zaporu v Lepoglavi.

Za fasado »bratstva in enotnosti«, jugoslovanske različice proletarskega internacionalizma, so včasih vzkipeli potlačeni medetnični konflikti. Silovit izbruh srbskih in hrvaških nacionalnih čustev na nogometni tekmi leta 1951, ko je hrvaški Dinamo v Zagrebu premagal beograjsko Crveno zvezdo, je presunil marsikaterega politika. Od petdesetih let dalje je prihajalo tudi do nezadovoljstva posameznih republik glede razdeljevanja sredstev, kar je zrcalilo neenakomerno razvitost znotraj države. Zlasti sta se pritoževali Slovenija in Hrvaška, češ da vlagata več, kot dobita nazaj, medtem ko so jima druge republike očitale, da sta razvili kolonialno miselnost in bogatita na račun nerazvitih delov države, ker uvažata njihove poceni surovine in jih prodajata z velikimi dobički. Ko je pod vplivom nemirov v zgodnjih šestdesetih letih prišlo do teženj po kulturni integraciji jugoslovanskih dežel, so se uprli ne le Slovenci in Hrvati, ampak tudi Makedonci. Ko je leta 1966 moral odstopiti Aleksander Ranković, dolgoletni šef Udbe srbskega porekla, so srbski nacionalistični krogi njegov padec označili za narodno tragedijo.

Na Kosovu je bil pravno-socialni položaj tamkajšnjih Albancev nezavidljiv in diskriminatoren. Višek legalizirane brutalnosti je nastopil sredi petdesetih let, ko se je Ranković odločil zapleniti orožje, ki so ga imeli albanski kmetje doma po tradiciji. Brutalna akcija je zahtevala več sto žrtev in tudi kasneje so oblasti ustrahovale albanske intelektualce. Leta 1968 so z ustavnimi dopolnili okrepili avtonomijo pokrajin Kosova in Vojvodine, ki sta bili priznani kot konstitutivni članici federacije.

Upravno-politično reševanje kosovske problematike je pravzaprav preseglo meje Srbije in zganilo vso Jugoslavijo. Tudi v Sloveniji se je nelagodje spričo državnega stanja izkristaliziralo v jezikovnem vprašanju. Slovenisti so na konferenci leta 1966 v javni rabi jezikov ugotavljali diskriminacijo slovenščine v odnosu do srbohrvaščine, podobno so trdili tudi v Makedoniji. Nekaj mesecev kasneje so se na dogajanja odzvali tudi hrvaški intelektualci pod vodstvom kulturnika in pisatelja Miroslava Krleže ter zahtevali ločitev hrvaškega jezika od srbskega. Dvignili so se tudi srbski intelektualci in dejali, da je hrvaška zahteva upravičena, a da je treba omogočiti kulturno in šolsko avtonomijo srbski manjšini na Hrvaškem. Posredoval je Tito in opozoril na nevarnost, ki jo predstavljajo nacionalizmi za jugoslovansko družbo. Krleža je kasneje priznal, da je storil veliko politično napako, nekatere podpisnike, med njimi tudi Franja Tuđmana, pa so izključili iz partije.

Večjo stopnjo narodne identitete je makedonska skupnost dobila z izločitvijo posebne narodne cerkve od beograjskega patriarhata. Leta 1967 so razglasili avtokefalnost makedonske cerkve. To je izzvalo polemiko z vlado v Sofiji, ki močne makedonske manjšine na območju Bolgarije ni priznavala. Jezikovne polemike

so se pojavljale tudi v Bosni in Hercegovini. Leta 1968 se je vlada odločila, da muslimane v Bosni in Hercegovini prizna za samostojno etnično skupnost. Zaradi večznane pomena besede *Bošnjak*, ki je občasno označevala tudi bosenske Srbe in Hrvate, je njihovo etnično pripadnost določila veroizpoved – poimenovani so bili kot Muslimani. To je bil Titov preventivni ukrep, da se odtegne Bosno in Hercegovino srbskim in hrvaškim apetitom. Vsa ta dogajanja na političnem prizorišču ob koncu šestdesetih let so zbužala nezadovoljstvo med srbskimi nacionalisti, saj so slabila njihovo vlogo v državi. Disident Milovan Đilas pa je po izpustu iz zapora celo pisal Titu, da je vse zaman, ker je Jugoslavija tako ali tako umetna tvorba (Đilas 2009: 422).

Revolucionarno leto 1968, ki je odmevalo po vsem svetu, je ob sosledju domačih družbeno-političnih dogajanj odprlo ventile tudi v Jugoslaviji. Preplet slabih socialnih razmer je ob splošnem nezadovoljstvu nad režimom povzročil izbruh nemirov najprej na beograjski univerzi. Na albanski državni praznik 28. novembra 1968 je zavrelo tudi na Kosovu, ko so tamkajšnji Albanci vzklikali parole »Kosovo – Republika!«. Upor je bil zadušen, vrh ZKJ pa je odločil, da Kosovu ne bodo priznali statusa republike, saj bi to lahko povzročilo proteste v Srbiji ter spodbudilo separatistične težnje tudi v Sloveniji in na Hrvaškem. Kljub temu pa so Albancem dovolili, da so začeli uporabljati svoje nacionalne simbole in da so v Prištini novembra 1969 ustanovili samostojno dvojezično univerzo (Pirjevec 1995: 288).

Kljub številnim državnim ukrepom se je kolo nacionalističnih teženj zagnalo in začelo razžirati državo na različnih nivojih, ekonomskem, političnem in kulturnem. Matica Hrvatska je leta 1971 s podporo katoliške cerkve razvila propagandno akcijo proti jugoslovanski »jetnišnici« in se zavzela za pravice Hrvatov v Bosni in Hercegovini. Hrvaško množično gibanje ali »maspok« se je povezovalo z ustaško emigracijo. Tito je proti *hrvaški pomladi* udaril z vso silo, odstavil celotno hrvaško partijsko vodstvo, ga pozaprl, na njihova mesta pa imenoval lojalne partijske kadre, med katerimi je bilo kar 80 odstotkov Srbov (npr. Supek 2006), na čelo hrvaške partije pa »železno lady« Milko Planinc (Supek 2006; prim. Planinc 2011). Čistke v hrvaški partiji so se nadaljevale, kar je prebivalstvo Hrvaške pa tudi Slovenije še bolj odtujevalo od osrednje oblasti. Kardeljev poziv iz leta 1972, da naj se »preneha z lovom na čarovnice« (Pirjevec 1995: 305), je bil že znak, da je Tito uvidel, da Jugoslavije po njegovi smrti ne bodo mogli obdržati skupaj. Zaradi tega je imel sicer vedno poslušni Kardelj tudi dovoljenje javnosti, da spregovori na ta način. Ob vedno hujšem nacionalizmu v vrstah srbske partije po odstavitvi Latinke Perović in drugih *liberalov* (prav tam) in ustavnih amandmajih je

naposled leta 1974 prišlo do razglasitve nove ustave. Z njo je bila republikam dana ustavna pravica do odcepitve in veliko intelektualcev po republiških partijah se je potihem že začelo spogledovati s to idejo. Titu je ostala kot trdna opora države edino vojska, ki jo je v sedemdesetih kljub nasprotovanju najvišjih partijskih vrhov na Titovo insistiranje še naprej vodil Nikola Ljubičić (prav tam). Tito je zaradi starosti postajal vse bolj marioneta svojih svetovalcev, čeprav je še vedno imel dovolj vpliva, da se mu politiki niso upali odločneje postaviti po robu. Ko je leta 1980, star še ne 88 let, umrl v ljubljanski bolnišnici, je Jugoslavija ostala brez primerne vodstva z dvajsetmilijardnim dolarskim dolgom. Začetek razcveta republiških (Slovenija, Hrvaška) na eni in etničnih (Srbi, Bošnjaki, Albanci) nacionalizmov na drugi strani je po memorandumu srbske akademije leta 1986 in prihodom Miloševića na oblast v Srbiji pripeljalo do hitrega razpadanja države in naposled do krvave balkanske gologote (Čović 1991; Pirjevec 1995; Supek 2006, Dilas 2009; Planinc 2011).

Politično izrazito razgibano zgodovino zahodnega Balkana spremljajo nenehne migracije, pogosto spreminjanje državnih meja ter mešanje in sobivanje različnih slojev, veroizpovedi in jezikov v pestrih procesih etničnosti (prim. Raukar 2007: 386–387). Takšna realnost, posledica dinamične preteklosti, le stežka podpira kredibilnost koncepta etno-nacionalnih držav na tem območju, čeprav je zlasti ta koncept skozi zadnji dve stoletji močno določal tukajšnjo družbeno-politično klimo. Ob tem se seveda poraja vprašanje, kakšne temelje družbenega razvoja omogočajo države, ki favorizirajo večinsko etnično pripadnost, tudi drugod po svetu.

LITERATURA

- Anderson, Perry (1992). *Rodovniki absolutistične države* (7. poglavje: Islamske dežele). Ljubljana: Studia Humanitatis, 390–424.
- Baskar, Bojan (2008). Balkan kot ime, kot diskurz in kot stvar. V: Mark Mazower, *Balkan: Od konca Bizanca do danes*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Berishaj, Martin (1989). *Mednarodni pomen prizrenske lige*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Blažević, Velimir (2006). *Franjevački samostan i župa Petričevac*. Banja Luka: Atlantik BB.
- Castellan, Georges (1992). *History of the Balkans: From Mohammed the Conqueror to Stalin*. New York: Boulder, East European Monographs.
- Cigale, Matija (1877). Avstrija [1869]. *Atlant – zbirka zemljevidov*. Ljubljana: Slovenska matica. Faksimile Založba ZRC.

- Cohen, Saul Bernard (2003). *Geopolitics of the World System*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Cvijić, Jovan (1919). *Frontières Septentrionale des Yougoslaves*. Paris: Université de Paris.
- Čović, Bože, ur. (1991). *Izvori velikosrpske agresije*. Zagreb: August Cesarec.
- Čorović, Vladimir (2010). *Istorija Srba*. Zemun: Feniks libris.
- Čubrilović, Vasa (1937). *Iseljavanje Arnauta. Izvori velikosrpske agresije* (ur. Bože Čović). Zagreb: August Cesarec, 1991, 106–124.
- Đilas, Milovan (2009). *Vlast i pobuna*. Zagreb: EPH Liber.
- Garašanin, Ilija (1844). *Načertanije. Izvori velikosrpske agresije* (ur. Bože Čović). Zagreb: August Cesarec, 1991, 65–77.
- Glavan, Mihael (2008). *Romanje s Trubarjem*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Glenny, Misha (1999). *The Balkans 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers*. London: Granta Books.
- Goldstein, Ivo (2008). *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb: EPH Liber.
- Golubović, Biljana (2009). *Balkanska frazeologija – problemi određivanja arealnih granica. Südslavistik online 1*, 45–64, <http://www.suedslavistik-online.de/01/golubovic.pdf> (27. 1. 2012).
- Grafenauer, Bogo (1991). *Migracije v jugoslovanskih deželah od 15. do 18. stoletja in njihov pomen za nadaljni narodnostni razvoj. Zgodovinski časopis 45/2*, 203–209.
- Gross, Mirjana (2000). *Izvorno pravaštvo*. Zagreb: Golden marketing.
- Horvat, Rudolf (1992). *Hrvatska na mučilištu*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hradečný, Pavel, in Hladký, Ladislav (2008). *Dějiny Albánie*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny.
- Hupchick, Dennis P. (2002). *The Balkans: From Constantinople to Communism*. New York: Palgrave Macmillian.
- Jelavich, Barbara (1983). *History of the Balkans*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Josipović, Damir (2005). *Suitability of Dayton Territorial Division for the process of integration of Bosnia and Herzegovina. The Western Balkans* (ur. Bufon idr.). Koper: Založba Annales, 391–418.
- Josipović, Damir (2006). *Učinki priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Josipović, Damir (2012). *Prekmurci in prekmurščina. Anali PAZU 2/2*, 92–102.
- Kaser, Karl (1997). *Slobodan seljak i vojnik*. Zagreb: Naprijed.
- Kinder, Hermann, in Hilgemann, Werner (1966). *Atlas zur Weltgeschichte*, Band 2. München: DTV.
- Klaić, Nada (1994). *Srednjovjekovna Bosna*. Zagreb: Eminex.
- Klemenčić, Mladen (1997). *Atlas Europe*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Kos, Milko (1933). *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.
- Kotnik, Zoran (2011). *Moj tetak Rifat Pašić trouao je nadbiskupa Stepinca. Glas koncila*, 2. 10. 2011.
- Krekić, Bariša (1989). *Dubrovnik as a Pole of Attraction and a Point of Transition for the Hinterland Population in the Late Middle Ages. Migrations in Balkan History* (ur. Ivan Ninić). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 67–75.
- Ludwig, Klemens (1995). *Ethnische Minderheiten in Europa*. München: Beck'sche Reihe.
- Malcolm, Noel (2011). *Bosna – kratka povijest*. Sarajevo: Biblioteka Memorija.

- Matutinovich, Louis (2006). *Les Provinces Illyriennes*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mazower, Mark (2008). *Balkan: Od konca Bizanca do danes*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Melik, Anton (1958). *Jugoslavija*. Ljubljana: DZS.
- Ninić, Ivan, ur. (1989). *Migrations in Balkan History*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Pavičić, Stjepan (2000). Bosna: migracije. *Migracijske teme* 16/4, 333–357.
- Peroche, Gregory (2008). *Povijest Hrvatske i južnoslavenskih naroda*. Zagreb: Detecta.
- Petranović, Branko (1988). *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I, II, III*. Beograd: Nolit.
- Pirjevec, Jože (1995). *Jugoslavija (1918–1992): Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa; Ljubljana: Delo.
- Planinc, Milka (2011). *Čisti računi željezne lady*. Zagreb: Profil.
- Pohl, Walter (2002). *Die Awaren*. München: C. H. Beck.
- Rajić, Rade (2013). Zašto Turska istinu o Kosovskom boju čuva kao najveću tajnu i šta se to desilo kad je toliko dugo kriju? *Intermagazin*, 30. 6. 2013, www.intermagazin.rs (9. 12. 2013).
- Raukar, Tomislav (2007). *Hrvatsko Srednjovjekovlje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rokkan, Stein (2000). *Staat, Nation und Demokratie in Europa*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Samardžić, Radovan (1989). Migrations in Serbian history. *Migrations in Balkan History* (ur. Ivan Ninić). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 83–90.
- Seiner, Franz (1922). *Religionen Albanien*. Dunaj: Freytag & Berndt.
- Slipičević, Fuad (1962). *Istorija naroda Federativne narodne republike Jugoslavije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Sotirović, Vladislav B. (2013). National identity – who are the Albanians? The Illyrian Anthroponymy and the Ethnogenesis of the Albanians. *History Research* 1/2, 5–24.
- Stanojević, Stanoje (2001). *Istorija srpskoga naroda*. Zemun: Book; Novi Beograd: Marso.
- Stefanović Karadžić, Vuk (1836 [1849]). *Srbi svi i svuda: Kovčezić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*. Dunaj.
- Stoianovich, Traian (1997). *Balkanski svetovi: Prva i posljednja Europa*. Beograd: Equilibrium.
- Supek, Ivan (2006). *Tragom duha kroz divljinu*. Zagreb: Profil.
- Šehić, Zijad, in Tepić, Ibrahim (2002). *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Sejtarija.
- Šesták, Miroslav, Tejchman, Miroslav, Havlíková, Lubomíra, Hladký, Ladislav, in Pelikán, Jan (1998). *Dějiny Jihoslovanských Zemí*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny.
- Todorova, Maria (2001). *Imaginarij Balkana*. Ljubljana: Inštitut za civilizaciju in kulturo.
- Tomasevich, Jozo (2009). *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945, okupacija i kolaboracija*. Zagreb: EPH Liber.
- Valentej, D. I. (1985). *Enciklopedičeskij Demografičeskij Slovarj*. Moskva: Sovjetskaja enciklopedija.
- Vasović, Aleksandar, in Pawlak, Justyna (2013). EU brokers historic Kosovo deal, door opens to Serbia accession. Reuters, US edition, 19. 4. 2013, <http://www.reuters.com/article/2013/04/19/us-serbia-kosovo-eu-idUSBRE93I0IB20130419> (14. 10. 2013).
- Vickers, Miranda (2006). *The Albanians – A Modern History*. New York: Tauris.
- Vidović, Mirko (2012). *Povijest jadransko-podunavskih zemalja do stoljeća sedmog*. Zagreb: Škorpiljon.
- Vlahov, Dimitar (1950). *Makedonija*. Ljubljana: Prešernova knjižnica.

- Vodopivec, Peter (2001). O Evropi, Balkanu in metageografiji (spremna beseda). V: Maria Todorova, *Imaginarij Balkana*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 381–401.
- Voje, Ignacij (1992). Migracijski proces v slovenskem prostoru v osmanskem obdobju (16. do 18. stoletje). *Zgodovinski časopis* 46/3, 323–331.
- Voje, Ignacij (1994). *Nemirni Balkan: Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja*. Ljubljana: DZS.
- Voje, Ignacij (2005). *Slovenica Balcanica: Zgodovinske študije*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Živojinović, Dragan R. (1989). Wars, Population Migrations and Religious Proselytism in Dalmatia during the XIXth Century. *Migrations in Balkan History* (ur. Ivan Ninić). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 77–82.

SLOVENCİ NA BALKANU

SKOZI MODERNE POPISE PREBIVALSTVA 1880–2012

Damir Josipovič

UVOD

Jugoslovanska državna tvorba, tako zadnja, socialistična, kakor tudi njeni predhodniki, Kraljevina Jugoslavija in Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, je nastala na ozemlju, ki sta ga v določenem zgodovinskem razdobju geografsko v celoti obsegala dva prostrana imperija – habsburški in otomanski. Slednja sta se od začetka 19. stoletja v burnem obdobju postopno preoblikovala v večnacionalne države, hkrati pa se je na njunem ozemlju vršila pomembna migracijska sprememba strukture prebivalstva, največkrat na osnovi etničnih kolonizacij in etničnih čistk. Najlepše si lahko ta razvoj ogledamo skozi tedanje sistematično beleženje števila in strukture prebivalstva. Motivirana z družbenimi spremembami, ki so v 19. stoletju postavile nacionalistična gibanja v osredje političnih dogajanj, je habsburška monarhija organizirala in izpeljala enega od pionirskih podvigov velikega modernega ljudskega štetja. Prvo celovito ljudsko štetje v habsburški monarhiji je bilo izvedeno leta 1857 in je pomenilo revolucionaren dosežek, ki se je metodološko globaliziral in katerega osnovne karakteristike so se do danes zadržale v večini nacionalnih popisnih metodologij na obravnavanem območju. Pred tem štetjem so se sicer na manjših in bolj zaokroženih območjih že izvajala moderna štetja (npr. na Švedskem in v Belgiji), a se po geografskih razsežnostih in obsegu obdelav s habsburškim še zdaleč ne morejo primerjati (prim. npr. Gelo 1987: 106).

Pri vprašanju geografskega zamejevanja Balkana se v tem delu ne bomo posebej ustavljali, saj smo ga opredelili že v prvem poglavju. Povejmo le, da obstaja vrsta geografskih in drugih prostorskih definicij Balkana (npr. Golubović 2009; prim. Dimitrova 1999: 60–64), ki največkrat vključujejo vse države naslednice

nekdanje Jugoslavije, Romunijo, Bolgarijo, Albanijo, Grčijo in evropski del Turčije. Pri naši analizi se bomo omejili na območje nekdanje Jugoslavije zunaj Slovenije, k temu pa bomo kot kontrolna območja popisne prisotnosti Slovencev priključili še Albanijo, Bolgarijo in Romunijo. S tem želimo preveriti hipotezo, ali je bila večja popisna prisotnost dejansko pogojena z možnostjo migriranja znotraj države.

ANALIZA POPISNE METODOLOGIJE IN STATISTIČNIH PODATKOV

V nadaljevanju predstavljamo longitudinalno analizo popisnih podatkov o jezikovni in narodnostni pripadnosti slovenskega prebivalstva po posameznih državah in območjih. Vzporedno z analizo podatkov razlagamo tudi pripadajoče popisne metodologije in ozemeljske spremembe glede na preučevano območje. Poleg območij in držav naslednic nekdanje SFRJ komparativno dodajamo še tri druge države jugovzhodne Evrope.

Popisne metodologije so za območje nekdanje Jugoslavije v literaturi dokaj dobro obdelane. To velja tako za ozemlje današnje Slovenije (npr. Šircelj 2003) kot za ozemlje Hrvaške (npr. Gelo 1987; Gelo idr. 1998). Taka analiza glede na podatkovne možnosti še ni bila narejena za Vojvodino in Bosno in Hercegovino, čeprav so posamezni poskusi obstajali (npr. Hadžibegović 1997). Za ostala območja nekdanje SFRJ (Črna gora, ožja Srbija, Kosovo in Metohija, Makedonija) pa primerljive celovite analize za daljše časovno obdobje (npr. 1880–2011) zaradi strukture in vsebine popisnih podatkov sploh ni mogoče izdelati. Zato se v analizi naslanjamo na tiste podatke, s pomočjo katerih sta taka primerjava in analiza mogoči. Za območje nekdanje Avstro-Ogrske lahko črpamo in uporabimo popisne podatke za celotno današnje ozemlje Slovenije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine ter Vojvodine, in sicer popisne podatke v obdobju 1878–1919. Deloma ti podatki zajemajo tudi današnje črnogorsko Primorje (Boka Kotorska, Budva, Sutomore do zaliva Spič in rta Ratac pri Baru).

Avstrijski del dvojne monarhije je sistematično beležil pogovorni jezik, ogrski pa materni jezik. V obdobju med obema vojnama nastane jugoslovanska kraljevina, v kateri v dveh popisih prebivalstva (1921 in 1931) kraljevi statistični urad zbira podatke le za materni jezik, preko katerega neposredno sklepajo o etnični pripadnosti. Po drugi svetovni vojni se začne nova era jugoslovanskih popisov (1948–1991), v katerih se prebivalstvu ob popisu prvič eksplicitno zastavlja vprašanje o narodni oziroma nacionalni pripadnosti. Odtlej je ta podatek stalnica popisov vse do razpada skupne države leta 1991. Naslednice jugoslovanske federacije

so s popisnimi aktivnostmi nadaljevale, a so vprašanje o etnični pripadnosti vse razen Slovenije²³ obdržale do popisnega leta 2011.

Za slovensko poselitev v sosednjih državah velja, da število in relativna gostota prebivalstva navadno upadata z oddaljenostjo od slovenske državne meje. Seveda pa še sredi 19. stoletja ni bilo tako. Fluktuacije, nestanovitnost, neodločenost ter izjemno visoka stopnja nepismenosti prebivalstva so namreč pri popisnih opredelitvah iz let 1850 in 1851 prinesle vrsto pomanjkljivosti in nezanesljive rezultate. Vse to je napeljalo avstrijski statistični urad, da je pripravil izvirno znanstveno metodologijo, vključno s kritičnim trenutkom popisa, in popis leta 1857 ponovil na celotnem ozemlju monarhije, pri čemer je opustil vprašanje pogovorne jezika, saj neposredno vprašano prebivalstvo niti ni vedelo, kaj odgovoriti (prim. Gelo 1987: 89–90; Josipovič 2012). O etnični pripadnosti pa seveda v nobenem od avstrijskih popisov v obdobju 1857–1910 ni bilo govora. Ogrski prostor se je po vzpostavitvi Avstro-Ogrske v nekaterih metodoloških pristopih razlikoval od avstrijskega – npr. pogovorni jezik (*Umgangssprache*) je bil na Ogrskem nado-meščen z maternim jezikom (*anyanyelv*).

Po koncu prve svetovne vojne in razpadu Avstro-Ogrske se je spremenila tudi popisna metodologija novooblikovane Kraljevine SHS oziroma od leta 1929 Kraljevine Jugoslavije. V tem obdobju je bilo poleg vprašanja o veroizpovedi prebivalstvu na popisu postavljeno vprašanje maternega jezika. Na podlagi slednjega se je sklepalo o narodnosti. Vendar pa med popisoma iz let 1921 in 1931 obstaja pomembna razlika v fazi obdelav podatkov. Čeprav so podatki popisa iz leta 1921 vsebovali tako kategorije veroizpovedi kot tudi podrobno kategorizacijo po »maternih jezikih«, je bila kategorija hrvaškega in srbskega jezika združena v »hrvaški ali srbski« jeziki, vendar v to kategorijo »slovenski« jeziki ni bil vključen. Popisna metodologija iz leta 1931 je šla še dlje v »združevanju jugoslovanstva«. Tako imamo podatke po maternem jeziku za leto 1931 razločeno obdelane le za manjši del ozemlja kraljevine (npr. za Savsko in Primorsko banovino), vsi ostali podatki pa so ostali neobdelani po jugoslovanskih državnih statističnih uradih in arhivih, saj jih je prehitela druga svetovna vojna. Poleg tedaj ustavno zapovedane

²³ Slovenija je ena od redkih evropskih držav, ki je z letom 2011 prešla na tako imenovani registrski popis prebivalstva, ki poteka preko povezovanj različnih podatkovnih baz in ki ne vključuje več klasične metode popisovanja prebivalstva »od vrat do vrat«. Tak način »popisovanja« ima svoje dobre lastnosti (nenadlegovanje prebivalstva, nižanje stroškov pridobivanja podatkov, hitrejša obdelava podatkov ipd.), pa tudi številne slabosti (pri takem načinu manjkajo številni podatki, npr. preverba dejanske nastanjenosti stavb, stanovanj, prisotnost prebivalstva, dejansko bivanje prebivalstva, vsi tisti podatki, o katerih se lahko izjasni le neposredno popisana oseba, ipd.).

»jugoslovanske narodnosti« je bila močna tendenca po izenačevanju navedb slovenski, hrvaški ter srbski jezik v eno skupino »jugoslovanskega« jezika, v katero je bil vštet takrat formalno neobstoječi makedonski jezik. Iz podobnih razlogov ni bil upoštevan niti bolgarski jezik, saj je imela Srbija v preteklosti nerazrešena ozemeljska vprašanja z Bolgarijo. Slednja je zahtevala »nazaj« vsa ozemlja od vključno mesta Niš proti jugu in vzhodu, torej vsa ozemlja, na katerih je prebivalstvo govorilo v makedonščini podobnem *torlakovskem* oziroma *šopskem* narečju. Gre za območje izven nekdanje Kneževine Srbije oziroma za ozemlje, ki je Srbiji pripadlo po berlinskem kongresu leta 1878.

Veliko odkritje prinaša prispevek v smislu razčlenbe popisnih podatkov in rekonstrukcije na današnji teritorialni obseg držav naslednic. Popisni podatki so bili vzeti pod drobnogled po zaslugi okupacijskih sil, ki so statistično gradivo zaplenile in ga obdelale vsaj v grobem smislu (glej Krallert 1941). Krallertova ekipa je bila zaradi »rasne« zakonodaje še toliko bolj zainteresirana za jezikovno razčlenbo prebivalstva, tako da je delo nadaljevala in izdelala tajni seznam z razdelitvijo po veroizpovedi in jeziku. Na osnovi sumarnih podatkov s tega seznama smo lahko prvič razčlenili tudi prisotnost Slovencev na območju celotne Jugoslavije tudi za leto 1931 (Krallert 1943).

SLOVENCİ NA OBMOČJU NEKDANJE JUGOSLAVIJE IN BALKANA

Slovenci na Hrvaškem

V nadaljevanju pogledjmo, kako se je gibalo število Slovencev na Hrvaškem. V historično-geografskem smislu smo rekonstruirali ozemlja nekdanjih dežel in regij tako, da se prilagajajo območju nekdanje Socialistične republike Hrvaške in Republike Hrvaške po letu 1991. Ko govorimo o obdobju habsburških popisov, ki v avstrijskem delu monarhije sistematično beležijo izjave prebivalstva o pogo-
vornem jeziku v štirih popisih v obdobju 1880–1910, se ta metodologija nanaša na območje Dalmacije in na današnji hrvaški del Istre s Kvarnerjem. Preostali del Hrvaške obsega tako imenovano Bansko Hrvaško, ki vključuje hrvaška ozemlja pod ogrsko nadoblastjo. Gre za ožjo Hrvaško in Slavonijo,²⁴ k čemur smo priključili še Baranjo in Medžimurje ter ozemlje svobodne luke Reka. Na tem

²⁴ Pri Slavoniji ni vključen vzhodni Srem, ki je bil po drugi svetovni vojni priključen Vojvodini in nato via facti k Srbiji. Je pa vanjo vključena Baranja oziroma ozemlje med Dravo in Donavo, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Kraljevini SHS oziroma kasneje Kraljevini Jugoslaviji.

območju je bila uveljavljena ogrska popisna metodologija zbiranja podatkov o maternem jeziku. Iz tega izhaja, da podatki za ti dve območni metodologiji med seboj niso povsem primerljivi.

Podatke različnih popisov, ki niti po svoji metodologiji niti po teritorialnem obsegu niso neposredno primerljivi, smo prilagodili na območje današnje Republike Hrvaške. Na ta način smo pridobili teritorialno-časovno kontinuirane nize podatkov, ki omogočajo primerjave, ki – vsaj kar se Hrvaške tiče – zaobsegajo 130 let. Današnja Hrvaška se je po svojem ozemeljskem obsegu bodisi kot sodržavna enota nekdanje habsburške monarhije bodisi kot jugoslovanska federalna enota precej spreminjala. Tako smo morali za obdobje habsburških popisov upoštevati učinek dveh različnih metodologij (občevalni vs. materni jezik) in nekatera območja iz analize izpustiti, druga pa spet dodati. Tako smo dodali podatke za hrvaški del Istre, Kvarner in Dalmacijo brez Boke Kotorske iz avstrijskega dela monarhije, iz ogrskega dela pa smo dodali podatke za hrvaški del Medžimurja, Baranje ter za mesto Reko, odvezli pa vzhodni Srem (Srijem). Seveda ni bilo mogoče popolnoma rekonstruirati današnjega ozemlja Hrvaške v preteklost do leta 1880, saj se meje nekaterih upravnih enot niso ujemale s kasnejšimi republiškimi in državnimi mejami. Vendar v našem primeru, ko gre za demogeografsko in prostorsko analizo distribucije prebivalstva, ki je v popisih navajalo tak ali drugačen statistični atribut slovenstva, ta odstopanja ne igrajo pomembnejše vloge iz najmanj dveh razlogov. Prvič, kadar gre za vprašanje Slovencev z območja nekdanje Jugoslavije, gre za celostni pristop, in če bi tudi potencialno prišlo do kakšne večje zgojitve slovenske poselitve nekega obmejnega območja, bi teh podatkov ne izgubili, saj bi se »prelili« v sosednjo analizirano teritorialno enoto. In drugič, območja, ki jih tradicionalno gosteje ali prevladujoče poseljujejo Slovenci, so skoncentrirana ob zahodnih hrvaških mejah, o teh območjih pa smo imeli na voljo detaljne podatke in takih odstopanj ni bilo. Večjo zagato je predstavljal izostanek podatkov za območja pod italijansko okupacijo med obema svetovnima vojnama. Takrat podatki italijanskega popisa za srednjo in južno Istro iz leta 1921 niso bili najbolj merodajni, saj so »slovansko« populacijo precej podcenili, tako da ni bilo mogoče govoriti o stvarnejših razmerjih med Slovenci in Hrvati v teh območjih. Po drugi strani so ogrski popisi pomenili določeno slabost na območju Medžimurja in Baranje, saj so bili Slovenci označevani s pojmom »Vendi«. Ta oznaka pa ni imela vselej svoje popisne kategorije, zato so v ogrskih statistikah Slovenci največkrat v rubrikah »drugi«, v katerih so v opombi navajali oceno o »razsežnosti« venske populacije.

Preglednica 1: Prebivalstvo na območju današnje Hrvaške, ki je navedlo slovensko popisno opredelitev, v obdobju 1880–2011²⁵ (vir: DZS RH)

slovenski materni in pogovorni jezik	1880	1890	1900	1910
	24.811	26.261	28.766	28.269
slovenski materni jezik	1921	1931	1941	
	23.217	52.257	-	
slovenska narodna pripadnost	1948	1953	1961	1971
	37.858	43.191	39.103	32.497
	1981	1991	2001	2011
	25.136	22.714	13.173	10.517

Iz preglednice 1 je razvidna stalna in relativno visoka prisotnost Slovencev na Hrvaškem, in sicer komparativno največja na območju nekdanje SFRJ. Kljub temu da so za posamezna popisna leta bila v veljavi različna pravila in metodološka izhodišča, je razvidno, da število prebivalcev s »slovensko« jezиковno ali etnično opredelitvijo na Hrvaškem močno niha. Vrhunec doseže v obdobju ob spremembah banovinskih meja v Kraljevini Jugoslaviji leta 1931. Delež Slovencev je namreč ostajal podoben tistim iz leta 1921 na območjih, ki jih je Dravska banovina izgubila v korist Hrvaške, hkrati pa je v istem obdobju precej narasel na novopridobljenih območjih Dravske banovine iz leta 1929.

Splošna slika gibanja števila Slovencev, ki od leta 1931 – razen porasta med letoma 1948 in 1953 – beleži konstantno upadanje, pa opozarja na tradicionalno visoko asimilatornost slovenske populacije. O zgodnji asimilatornosti priča tudi medvojni citat hrvaškega geografa Zvonimirja Dugačkega:

Doseljavanje Slovencev nima značaja kmečke *kolonizacije*. Naseljujejo se v glavnem v mestih, kjer dobivajo zaposlitev kot drobni trgovci, nameščenci in delavci. Njihovo število se je [na Hrvaškem] po I. svetovni vojni več kot podvojilo, tako da jih je bilo leta 1931 v Banski Hrvaški 34.100. Od teh jih polovica živi v Zagrebu, ostali pa po večjih mestih in v zahodnih obmejnih okrajih. Slovenci se naglo prilagajajo *sorodnemu*, še posebno kajkavskemu okolju in se redno v drugi generaciji že popolnoma *asimilirajo* (Dugački 1942: 623; poudarki D. J.).

²⁵ Podatek za leto 2011 sicer kaže na popisno upadanje števila Slovencev, vendar pa lahko ocenimo, da je na podlagi števila vpisanih v volilne imenike slovenske politične skupnosti na Hrvaškem Slovencev okrog 18.000 (Josipovič in Kržišnik - Bukič 2010: 57).

Število Slovencev na Hrvaškem je, sodeč po statističnih podatkih, doseglo dva viška. Prvič v obdobju med obema vojnama, ko je doseglo tudi absolutni višek okrog 52.000 ljudi leta 1931. Drugi višek, ki se je doslej največkrat navajal v literaturi kot najvišji, pa je bil tisti iz leta 1953 z okrog 43.000 opredeljenimi kot Slovenci (preglednica 1). Odtlej se je kljub stalnemu priseljevanju število Slovencev na Hrvaškem do konca jugoslovanskega obdobja zmanjševalo. Po osamosvojitvi Republike Hrvaške leta 1991 je popisno število prebivalcev, (samo)opredeljenih kot Slovenci, doseglo »zgodovinski« nižek s komaj 10.500 osebami leta 2011. Da lahko pričakujemo začasni konec upadanja absolutnega števila Slovencev na Hrvaškem, bi lahko sklepali na podlagi relativno visokega števila prebivalcev, vpisanih v volilne imenike slovenske skupnosti, h katerim lahko prištejemo še približno 30 odstotkov mladoletnih oseb, kar pomeni približno 18.000 oseb (Josipovič in Kržišnik - Bukić 2010: 57; preglednica 1). Iz teh podatkov pa lahko razberemo, da sta se ob zadnjem popisu iz leta 2011 le dve tretjini tega prebivalstva opredelili za slovensko bodisi etnično bodisi jezikovno pripadnost.

Slovenci v Vojvodini

Zgodovinska prisotnost Slovencev v Vojvodini, kakor običajno imenujemo del današnje Republike Srbije, ki je bil do konca prve svetovne vojne vključen v ogrski²⁶ del habsburške monarhije, v literaturi, ki se ukvarja z zadevno problematiko, tako rekoč ni zastopana. Podrobnejša analiza statističnih podatkov vrste različnih popisov zadnjega stoletja razkriva stalno prisotnost Slovencev na tem območju. V zvezi z analizo podatkov moramo opozoriti, da smo k območju Vojvodine šteli tudi nekdanjo hrvaško-slavonsko regijo Srem/Srijem (okraje Šid, Mitrovica, Ruma, Petrovaradin, Karlovci, Pazova, Zemun itd.), medtem ko nekdanje ogrsko ozemlje »jugoslovanske« Baranje štejemo k Hrvaški, da ohranimo teritorialno primerljivost podatkov.

Vojvodina je po številnosti in po historični prisotnosti Slovencev druga najpomembnejša regija na območju nekdanje SFRJ. Čeprav je podatke za leto 1910 iz prej navedenih metodoloških razlogov težko oceniti, se relativno visoko število Slovencev v Vojvodini gotovo ni pojavilo čez noč. To potrjujejo tudi podatki o priseljenih neposredno po prvi svetovni vojni. Upoštevajoč ocenjeni približno

²⁶ Hrvaška kot ogrski kroni podrejena kraljevina je obsegala tudi slavonski Srem/Srijem, katerega vzhodni del je bil po drugi svetovni vojni dokončno priključen Vojvodini in s tem Srbiji.

50-odstotni delež priseljenih po letu 1919, lahko dokaj zanesljivo postavimo število Slovencev v Vojvodini na okrog 5000 leta 1910 (preglednica 2).

Preglednica 2: Prebivalstvo na območju današnje Vojvodine, ki je navedlo slovensko popisno opredelitev, v obdobju 1910²⁷–2011 (vir: SZS SFRJ; RZS RS)

slovenski materni jezik	1910	1921	1931	1941	1948	1953
	5.000	8.288	3.635	-	7.192	6.025
slovenska narodna pripadnost	1961	1971	1981	1991	2001	2011
	5.633	4.639	3.456	2.563	2.005	1.815

V obdobju Kraljevine SHS oziroma Kraljevine Jugoslavije so se na območju današnje Vojvodine zgodile pomembne demogeografske spremembe. Kot rečeno že v metodološkem razdelku, je popis iz leta 1931 imel za glavni namen homogenizacijo državnega jugoslovanstva, zato rekonstrukcije po jezikovnih popisnih kategorijah prinašajo različne vrednosti. Medtem ko po Krallertovih krajevnih podatkih lahko skupno naštejemo 1150 Slovencev (Krallert 1941), jih Kocsis in Kicošev ugotavljata 3028 (Kocsis in Kicošev 2004). Zaradi drugačne upravne ureditve na območju Zemuna (Zemun, Surčin, Batajnica, Novi Beograd), ki je spadalo k hrvaškemu Sremu, in na širšem območju Pančeva (Borča, Ovča, Krnjača), ki je spadalo v Temišvarski Banat, je prihajalo do znatnih odstopanj v ocenah in tolmačenjih. V našem primeru smo dosledno rekonstruirali območje Srema, ki je po drugi svetovni vojni v skladu z razmejitvenimi zapisniki prešlo v upravo Srbije oziroma takrat predvidene avtonomne pokrajine Vojvodine. Dodatno težavo so predstavljale tudi »prekategorizacije« Slovencev v Slovake ali še pogosteje v Hrvate (vključno s Šokci in Bunjevci). Vendar je potekal ta proces tudi v obratni smeri, in sicer tako, da so Slovake mestoma šтели k Slovincem.²⁸ To je še danes dokaj izrazit fenomen na Madžarskem, saj se tamkajšnji Slovenci sistema-

²⁷ Ocena za leto 1910 je pojasnjena v besedilu.

²⁸ Med Slovaki in Slovenci obstaja pomembna povezava, vsaj kar se tiče njihove demogeografske razprostranjenosti v nekdanjih ogrskih deželah. Kakor so Slovence dolgo sistematično šтели med novokonstruirano etničnost »Vendi« (kar bi ustrezalo opredelitvi »Prekmurci«), tako so Slovake, Slovence in Kajkavce označevali s »Tót« (v pomenu »tuj«). Ko se je vzpostavila ločena statistična oznaka za Slovake, je povzročala zmedo in s tem odpirala polje dodatne manipulacije ženska oznaka za Slovakinjo (v slovaščini »Slovenka«). To je privedlo do tega, da so te Slovakinje (Slovenke) popisovalci preprosto uvrščali v kategorijo »Slovenci«. Obdelovalcev podatkov nista zmotila niti pretirano visok delež žensk med »Slovenci« niti komparativno višji delež moških pri »Slovakih« (prim. vir: MNS 2002).

tično pojavljajo v večji meri tam, kjer so večinsko zastopani ali znatno prisotni Slovaki (vir: MNS 2002).

Obdobje po drugi svetovni vojni je prineslo politično motivirano močno imigracijo v Vojvodino, zlasti na območje nekdanjih nemških naselbin v Banatu. Slovenci so v Banatu vzpostavili kar nekaj naselbin in bili prepoznavni tudi v širšem okolju. Gotovo še danes najbolj popularno naselje je Gudurica, kjer še danes najdemo znatno število Slovencev,²⁹ čeprav mnogo manjše kot v letih neposredno po drugi svetovni vojni (preglednica 3).

Preglednica 3: Etnična struktura občine Gudurica v Banatu, Vojvodina, 1948 (vir: SZS SFRJ 1948)

SKUPAJ	Slovenci	Srbi	Makedonci	Madžari	Hrvati	Čehi
1,474	498	379	254	154	129	23
100,0%	33,80%	25,7%	17,2%	10,4%	8,8%	1,6%
Romuni	Nemci	Rusi	Črnogorci	Slovaki	Šiptarji*	Rusini
15	10	4	3	2	2	1
1,0%	0,7%	0,3%	0,2%	0,1%	0,1%	0,1%

*Uradna popisna nomenklatura je takrat Albance označevala z oznako »Šiptarji«.

Zaradi nadaljnjega priseljevanja in visokega naravnega prirastka se je prebivalstvo Gudurice množilo in leta 1961 doseglo število 2105 (vir: SZS SFRJ, 1961). Odtlej se je število zmanjševalo zlasti zaradi industrializacije, ki je pognala prebivalstvo z dežele v mesto. Število Slovencev pa je upadalo tudi zaradi prehodov v srbstvo in povratne migracije v Slovenijo.

Ni pa bila Gudurica edino tako naselje z visokim absolutnim in relativnim številom Slovencev. Visok delež so Slovenci dosegali tudi v občinah Plandište, Bela Crkva in Velika Greda. Vse te občine so bile razmeščene v bližini meje z Romunijo, tako da so Slovenci v Banatu predstavljali prave »krajšnike«. Po drugi strani je res, da je bila Gudurica po popisu iz leta 1948 edina občina v Vojvodini, v kateri so imeli Slovenci demografsko večino. Ta večina se je sicer že v petdesetih letih 20. stoletja izničila zaradi povratne migracije v Slovenijo (preglednica 3).

Slovenci v Vojvodini svoj demografsko-statistični vrhunec dosežejo torej že pred kakimi sto leti, ko po popisu iz leta 1921 presežejo število 8000 (preglednica

²⁹ Popis prebivalstva iz leta 2002 v Srbiji je v Gudurici naštel 38 Slovencev oziroma 3,1 odstotka od 1231 prebivalcev (vir: RZS RS, 2002). Približno dve tretjini je Srbov, ena desetina Makedoncev, Madžarov, Hrvatov in Romov pa je približno toliko kot Slovencev (prav tam).

2). Statistično-demografski razvoj Slovencev v Vojvodini so zaznamovala velika nihanja v številu popisnih opredelitev, po letu 1948 pa sistematično upadanje. Po letu 1991 in razpadu nekdanje SFRJ se je število Slovencev vztrajno zniževalo, podatki iz popisa leta 2011 pa kažejo na umirjanje trenda upadanja in na začetek procesa stabilizacije (preglednica 2).

Slovenci v Bosni in Hercegovini

Slovenci v Bosni in Hercegovini so prav tako izjemno dolgo prisotni. Ker v času Otomanskega cesarstva razen o verski strukturi nimamo drugih podatkov, ne moremo z gotovostjo ocenjevati prisotnosti Slovencev. Čeprav ne more biti dvoma, da se je izraz »Slovenci« ali »Slovinci« pojavljal na sklenjenih večjih ali manjših območjih v preteklosti tudi po Bosni in Hercegovini, lahko štejemo za »statistični« začetek modernega slovenstva v Bosni in Hercegovini šele obdobje popisa 1910. O Slovencih v Bosni in Hercegovini je v historičnem in aktualnem kontekstu v svoji monografiji obširno pisala Vera Kržišnik - Bukić (2007), ki se je in se še tudi sicer veliko ukvarja s Slovenci na območju nekdanje SFRJ. Vendar izčrpnjših demogeografskih študij o Slovencih s tega območja še nimamo.

Popisi prebivalstva v Bosni in Hercegovini so si sledili v nekoliko drugačnem zaporedju kot v drugih delih monarhije. Prvi popis so Habsburžani izvedli leto dni po zasedbi Bosne in Hercegovine, torej leta 1879. Rezultati tega popisa so bili zelo hitro objavljeni, in sicer že leta 1880 v Sarajevu v dvojezični nemško-hrvaški verziji. Ta popis je prebivalstvo Bosne klasificiral le po religiji, sicer pa je bila njegova naloga le ugotoviti stanje »duš in hiš«. V samem popisu je precej napak, vsaj kar se veroizpovedi prebivalstva tiče, in zdi se, da so bila posamezna naselja pogosto kar skupinsko prisojena eni, drugi ali tretji veroizpovedi.³⁰ Ker so naslednji popisi pokazali, da je šlo v mnogih primerih za večje napake (npr. neka vas je bila sprva popisana kot v celoti pravoslavna, ob naslednjih popisih pa v celoti katoliška ipd.), tudi ne moremo zaupati sumarni popisni statistiki, ki predstavlja sicer točen seštevek mestoma napačnih podatkov. Popis je namreč precenil število pravoslavnega prebivalstva, podcenil pa število rimokatolikov in Judov. Podobno sta tudi naslednja popisa iz let 1885 in 1895 vsebovala le vprašanje o veroizpovedi.

³⁰ Popis iz leta 1879 je razlikoval med naslednjimi kategorijami veroizpovedi: »mohamedansko«, »grško-vzhodno«, »rimo-katoliško« in »izraelitsko«. Vse ostale veroizpovedi je združil v skupino »ostale veroizpovedi«, čeprav sta bili dokaj razširjeni tudi grkokatoliška in evangeličanska veroizpoved.

Vsekakor pa sta že v mnogo večji meri prikazala kompleksnost bosenske in hercegoveške etnične strukture.³¹ Šele popis iz leta 1910 se je metodološko povsem približal ogrski popisni inačici, saj je natančno popisoval tudi izjavljeni materni jezik prebivalstva. Tako je prvič postala mogoča popisna rekonstrukcija etnične strukture Bosne in Hercegovine in s tem ugotavljanje prisotnosti prebivalcev, ki bi se opredelili za govorce slovenskega jezika oziroma ki bi slovenščino navedli kot lasten materni jezik.

Za Slovence v Bosni in Hercegovini lahko za zadnje stoletje ugotovimo, da so svoj statistično-demografski vrhunec doživeli v prvi polovici petdesetih let, torej v času socialistične Jugoslavije. Za to obdobje npr. Melik navaja 10.000 Slovencev (Melik 1958: 385), čeprav kasnejši »definitivni« rezultati popisa iz leta 1953 beležijo znatno nižje število (6300, prim. preglednica 4).

Preglednica 4: Prebivalstvo na območju današnje Bosne in Hercegovine, ki je navedlo slovensko popisno opredelitev, v obdobju 1910–2011³² (vir: FZS BIH)

slovenski materni jezik	1910	1921	1931	1941	1948	1953
	3.108	4.682	4.465	-	4.338	10.000
slovenska narodna pripadnost	1961	1971	1981	1991	2001	2011
	5.939	4.053	2.753	2.190	1.200	1.100

Glede na to, da po razpadu nekdanje SFRJ na ozemlju Bosne in Hercegovine vse do leta 2013³³ ni bil opravljen celoten popis prebivalstva, smo število Slovencev

³¹ Bosna in Hercegovina sta zgodovinski pokrajini, od katerih Bosna (okoli 41.000 km²) zavzema severni in osrednji del celotne dežele, Hercegovina pa južni del (približno 10.000 km²). Še v začetku 19. stoletja je Hercegovina obsegala okrog 30.000 km², saj je zajemala obsežna ozemlja na vzhodu, npr. večino kasnejše Črne gore in Novopazarskega Sandžaka. Tako Bosna kot Hercegovina pa sta bili v času zasedbe s strani Avstro-Ogrske združeni v enoten Bosenski vilajet (ejalet).

³² Podatka za leti 2001 in 2011 temeljita na oceni trendov po razpadu nekdanje SFRJ, podatek za leto 1953 pa je ocena A. Melika (1958) na podlagi migracijskih gibanj in dotedanjega števila Slovencev v Bosni in Hercegovini.

³³ Na podlagi preliminarne podatkov Agencije za statistiko BiH o številu popisanih oseb ob zadnjem popisu prebivalstva (oktobra 2013) in podatkov nevladnih organizacij in opazovalcev oktobrskega popisa je v Bosni in Hercegovini okvirno mogoče oceniti le razmerja med največjimi tremi etničnimi skupinami. Skupno je bilo v državi popisanih 3.791.622 prebivalcev, od tega 2.371.603 v Federaciji BiH, 1.326.991 v Republiki Srbski in 93.028 v Distriktu Brčko, od katerih je skoraj 54 odstotkov Bošnjakov. Če drži navedba, da je v Republiki Srbski le okoli 1,3 milijona prebivalcev (kar je za več kot 100.000 manj od ocene republiškega statističnega zavoda RS) in da tam živi približno 195.000 Bošnjakov, potem bodo rezultati zelo neugodni za Srbe, pa tudi za Hrvate.

ocenili na osnovi trendov in predvsem na podlagi dejstva, da je v državi divjala brezobzirna in brutalna vojna ter da je bil velik del prebivalstva izgnan, ubit, ali prisilno izseljen. Tako smo največji upad ocenili za obdobje v devetdesetih letih. V zadnjem desetletju pa ocenjujemo, da se razmere niso toliko poslabšale, da bi bili vsi ali večina preostalih primorani v eksodus. Sodeč po delovanju društev lahko pričakujemo tudi delno revitalizacijo in ne nujno upad števila opredeljenih za slovenski jezik ali narodnost, vendar je brez sistematičnih anket težko karkoli posplošiti. Omenimo še, da so bila najbolj tipična naselitvena območja Slovencev v Bosni in Hercegovini na območju večjih mest, npr. v Sarajevu in Banji Luki. Poleg teh sledijo klasična rudarska središča (Ljubija, Ivanjska, Kakanj, Vareš) in industrijsko-železarski centri (Zenica, Tuzla). Obenem je bilo v Bosno naseljenih tudi nekaj klasičnih kmetijskih ali političnih kolonistov na peripanonsko območje severno od Banje Luke, npr. v Slatino pri Klačnicah, Kuljane pri Banji Luki in Ralutinac pri Prnjavorju. Danes gre z vidika števila Slovencev za skromno popisno zastopanost v omenjenih naseljih, saj lahko opazimo hiter trend menjavanja etnične pripadnosti prebivalstva. Z izjemo Kuljanov sta naselbini Slatina in Ralutinac tudi edini v večinski pravoslavni okolici, ostale pa so iz razumljivih razlogov pretežno v katoliški okolici. Pri tem je Ralutinac zelo zanimiv primer, saj je od leta 1921, ko je imel 83 prebivalcev, med njimi 77 katolikov s slovenskim maternim jezikom, do leta 1961 število opredeljenih za Slovence padlo na 41 od skupno 100 prebivalcev. Poleg njih se je 10 prebivalcev opredelilo za Hrvate, trije pa za Srbe. Preostalih 46 se je opredelilo za Rusine, imenovane tudi Ukrajince ali Galicijane, ali pa se ni opredelilo (vir: SZS, 1961). Že naslednji popis iz leta 1971 je postregel z novim obratom: med 88 prebivalci je bilo tokrat 41 Hrvatov, le 16 Slovencev ter 28 Srbov in trije »ostali« (vir: SZS, 1971). Zaostrovanje nacionalizma, nenazadnje pa tudi »zunanji« vplivi večinske pravoslavne okolice ter izseljevanje katolikov na Hrvaško in v Slovenijo, so od zunaj pritiskali na prebivalstvo, da je leta 1981 vnovič spremenilo svojo odločitev o etnični pripadnosti. Tega leta je bilo med 122 prebivalci le še 14 Slovencev in 13 Hrvatov, večina, 78 prebivalcev, pa je prešla v opredelitev za Srbe, medtem ko se je ostalih 17 porazdelilo med druge etnične opredelitve (vir: SZS, 1981). Razmere so se v desetletju do naslednjega popisa 1991 le še zaostrovale. Izseljevanje je pripomoglo k znižanju skupnega števila na 94 prebivalcev, od katerih je bilo tokrat 70 Srbov, 8 Hrvatov ter 16 »ostalih«, kamor so se »porazgubili« tudi Slovenci (vir: SZS, 1991). Popis

Kajti povsem jasno je, da delež Srbov ne bo dosegel 37 odstotkov, kakor je bilo ocenjeno doslej, delež Hrvatov pa bo zagotovo mnogo nižji kot ob zadnjem popisu leta 1991, ko je dosegel 17,4 odstotka (vir: <http://www.popis2013.net/index.php?docid=1042>).

iz leta 1991 namreč na nivoju naselij Bosne in Hercegovine ni več prikazoval podrobne etnične strukture.

Za konec poudarimo, da razen v Mostarju Slovencev v Hercegovini kljub prevladujoči katoliški okolici skoraj ni zaslediti. Razloge za to moramo iskati predvsem v dejstvu, da je bila naselitev Slovencev zaradi znanj, ki so jih premoogli, načrtno vezana na rudarsko-železarske kraje. Ti pa so bili tradicionalno v domeni katoliškega prebivalstva Bosne in Hercegovine. Med temi sicer prevladujejo Hrvati, vendar tudi Nemcev in kasneje Slovencev ni bilo malo.

Slovenci v Črni gori

Črna gora z vidika števila Slovencev ni tako pomembna kot prej naštete Hrvaška, Vojvodina in Bosna s Hercegovino. Je pa Črna gora zanimiva zaradi stare migracije Slovencev v času Avstro-Ogrske v Dalmacijo. V tistem času je bila namreč Boka Kotorska del Dalmacije, in popis iz leta 1910 je tam zabeležil 98 oseb s slovenskim občevalnim jezikom (vir: ÖAS 1918, prim. preglednica 5).

Preglednica 5: Prebivalstvo na območju današnje Črne gore, ki je navedlo slovensko popisno opredelitev, v obdobju 1910³⁴–2011 (vir: MONSTAT 2011)

slovenski materni jezik	1910	1921	1931	1941	1948	1953
	700	499	1.317	-	484	642
slovenska narodna pripadnost	1961	1971	1981	1991	2001	2011
	819	658	564	407	415	354

Statistično-demografski vrhunec doživijo za časa Kraljevine Jugoslavije, okrog leta 1931, ko smo jih na osnovi Krallertovih ocen skupno našteli kar 1317. Prebivali pa so zlasti na jadranski obali, in sicer pretežno v mestih Boke Kotorske (Tivat, Kotor, Hercegnovi, Perast in Budva). Znatnejši del Slovencev je živel tudi na Cetinju, v Nikšiću in Podgorici. V povojnem obdobju je število Slovencev glede na preteklo obdobje upadlo skoraj za dve tretjini. Nato se je do šestdesetih let ponovno vzpenjalo ter od leta 1971 dalje znova upadalo. Po letu 1991 lahko opazimo celo začasen porast, v zadnjem desetletju pa znova približno 15-odstoten upad. Črna gora je edina od držav naslednic nekdanje SFRJ, ki je že objavila dokončne rezultate popisa iz leta 2011. Med 354 opredeljenimi kot Slovenci jih je večina (156)

³⁴ Podatek za leto 1910 je ocenjen na podlagi razlike med številom Slovencev na območju Boke in v notranjosti.

živela na območju Boke Kotorske, 117 v glavnem mestu Podgorici, 21 v Baru in 20 v Nikšiću (vir: MONSTAT 2011).

Slovenci v Srbiji

Ko obravnavamo Slovence v Srbiji, pogosto upoštevamo celoten mednarodno priznani teritorij države. Stvari so se zapletle po kosovski vojni leta 1998/1999, odkar je na Kosovu in Metohiji izvršna oblast v pristojnosti mednarodne skupnosti oziroma pod patronatom EULEX. Zaradi zapletene historične geografije ozemlja Srbije zlasti po berlinskem kongresu leta 1878 in zaradi pogostega menjavanja meja smo za tukajšnjo analizo ozemlje ožje Srbije obravnavali ločeno. Čeprav sta si demografski zgodovini osrednje Srbije in Kosova bližji v primerjavi z Vojvodino, smo – zaradi aktualnih političnih razmer in de facto neodvisnosti večine današnjega ozemlja Kosova in Metohije od Srbije – Kosovo obravnavali prav tako ločeno kot Vojvodino.

Slovenci v Srbiji so z vidika kvantitativnega demografskega razvoja v veliki meri produkt politično motiviranih ali tako imenovanih *psevdropostovoljnih migracij* (po Josipovič 2006: 88–89). Njihovo število je v visoki korelaciji z nameščanjem uradništva, vojaških oseb, šolnikov ali s celotnimi kolonijami. Čeprav so bile kolonije prebivalcev iz Slovenije sistematično zunaj ozemlja ožje Srbije, pa je vendar šlo za območja, kjer je imela osrednja jugoslovanska (tako kraljevska kot kasneje socialistična) oblast ambicijo okrepiti »jugoslovanski element« (npr. SZS SFRJ 1948).

Poseben raziskovalni problem rekonstrukcije po teritorialnih enotah Srbije predstavljajo podatki za prekosavsko in prekodonavsko območje, ki je bilo šele po drugi svetovni vojni priključeno k ozemlju ožje Srbije oziroma k območju mestne skupnosti občin Beograda. Na eni strani imamo nekdanj hrvaška ozemlja v vzhodnem Sremu, ki je bil sprva priključen Vojvodini, Vojvodina pa je bila potem kot avtonomna pokrajina vključena v okvir Socialistične republike Srbije. Ta del Srema je obsegal širše območje Zemuna³⁵ s skupno 479,15 km², ki je bilo

³⁵ Šlo je za postopen maneuver. Neposredno po koncu druge svetovne vojne je bilo priključeno ozemlje, ki je bilo kasneje poimenovano Novi Beograd, medtem ko je Zemunski okraj, ki je vključeval tudi Surčin, ostal v sklopu Srema in Vojvodine. Šele ko se je politična situacija nekoliko umirila, je bilo pod izgovorom širjenja »zaledja Beograda« do leta 1953 priključeno še mesto Zemun z okolico. Preostanek nekdanjega okraja pa se je preoblikoval v Zemunski okraj s središčem v severnem delu Batajnice in ostal v Vojvodini. Nato pa sta se območji Zemuna in Surčina kot občini v celoti do

v petdesetih letih 20. stoletja razdeljeno na tri občine (Zemun, Surčin in Novi Beograd). Drugo območje, ki je bilo priključeno ožji Srbiji, je skrajni jugozahodni del Banata, med Donavo, Tamišem in kanalom Donava-Tamiš, zajema 403 km² ruralnega zaledja naselja Borča, kasneje pa se je neposredno ob Donavi razširilo banatsko predmestje Beograda Krnjača.³⁶ Ker se je s temi posegi zmanjšalo območje Socialistične avtonomne pokrajine Vojvodine, dogovorjene na tretjem zasedanju AVNOJ-a decembra 1945 v Beogradu, je SAP Vojvodina po letu 1953 pridobila severno Mačvo.³⁷

Del Srema, ki je prešel v okvir ožje Srbije, je imel – za razliko od priključenega dela Banata – tradicionalno prisotno slovensko prebivalstvo še iz časov Avstro-Ogrske. To je na tem območju ostalo tudi po razpadu SFRJ. Tako je zadnji popis iz leta 2002 naštel 764 Slovencev (vir: RZS RS 2002). Poleg sremskega dela ožje Srbije je bilo močno naseljitveno središče za Slovence ožje mestno območje Beograda. Še leta 2002 je na tem območju popis naštel približno 1300 Slovencev (vir: RSZ RS 2002).

Sicer pa v ožji Srbiji popisno opredeljevanje za Slovence doseže vrhunec v petdesetih letih 20. stoletja, ko je naseljevanje v Beogradu in nekaterih industrijsko-rudarskih območjih najintenzivnejše (preglednica 6). Poleg nameščencev, uradnikov, rudarskih strokovnjakov, industrijskih poslovodskih delavcev, partijskih in drugih izvedenskih kadrov se v večja mesta, zlasti v Beograd kot glavno mesto in jugoslovanska metropola, začne priseljevati večje število ljudi, ki so se na popisu opredeljevali za Slovence. To prebivalstvo se je začelo priseljevati pod učinki tako imenovane verižne migracije in migracijske inercije (npr. Josipovič 2006: 93). Tudi sicer so bila za priseljevanja v okviru notranjelijugoslovanskih mest najbolj interesantna glavna mesta jugoslovanskih republik, ne pa tudi avtonomnih pokrajin.

leta 1961 vključili v okvir Mestnega območja Beograda in s tem tako imenovane ožje Srbije (vir: vir: SZS SFRJ 1961).

³⁶ Ta del Banata je pred drugo svetovno vojno obsegal le štiri velike panonske vasi: Borčo, Ovčo, Besni Fok in Krnjačo. Po letu 1948 pa so nastala nova naselja Padinska Skela, Crvenka, Dunavac, Glogonjski in Jabučki Rit, Kovilovo, Preliv, Tovilište in Vrbovski (vir: SZS SFRJ 1961).

³⁷ Gre za manjše ozemlje južno od reke Save z Malo ali Mačvansko Mitrovico, ki je bila do leta 1963 oziroma do reforme lokalne samouprave samostojna občina. Imela je 10.855 prebivalcev, obsegala pa je naslednja naselja: Mačvanska Mitrovica, Nočaj, Salaš Nočajski, Radenković, Ravnje in Zasavica (vir: SZS SFRJ 1961).

Preglednica 6: Prebivalstvo na območju današnje ožje Srbije, ki je navedlo slovensko popisno opredelitev, v obdobju 1884³⁸–2011 (vir: RZS RS 2011)

slovenski materni jezik	1884	1905	1921	1931	1948	1953
	161	200	3.420	9.504	13.530	14.281
slovenska narodna pripadnost	1961	1971	1981	1991	2001	2011
	13.814	10.926	8.207	5.777	3.099	2.218

Omeniti je treba tudi podatek, da je prvi popis v Srbiji, ki je »meril« strukturo prebivalstva po maternem jeziku, že tisti iz leta 1884. Takrat so Slovencev po jeziku našeli 161, šlo pa je pretežno za prebivalce Beograda (preglednica 6). Dodajmo tudi, da takrat Srbija v svojih mednarodno priznanih mejah ni obsegala niti Vojvodine, niti Sandžaka, niti Kosova ter vzhodnih in južnih ozemelj med Trgovištem in Caribrodrom (današnji Dimitrovgrad).

Slovenci na Kosovu

Demografski razvoj prebivalstva, ki se je na popisih opredeljevalo kot Slovenci, je na območju Kosova in Metohije neločljivo povezan z jugoslovanskim obdobjem. Čeprav Kosovo zaznamujejo silovita nasprotja v političnem, etničnem in teritorialnem smislu, se postopoma oblikuje v suvereno državo, ki jo kot tako priznava čedalje večje število članic OZN. Do srede leta 2013 je Kosovo priznalo 100 držav, kar je več kot polovica članic OZN, kot zadnja med njimi Egipt. Vendar je Kosovo priznalo le 23 od 28 članic EU. Članice EU, kot so Španija, Slovaška, Grčija, Ciper in Romunija, Kosova (še) niso priznale.

Ne glede na politični status Kosova pa moremo o slovenski prisotnosti na Kosovu govoriti ločeno. Čeprav številčno nizka (vsega nekaj sto opredeljenih za Slovence na zadnjem veljavnem popisu iz leta 1981), pa slovenska prisotnost kaže na zgodovinske vezi med Slovenijo in Kosovom, ki so se tesneje prepletle v obdobju obeh jugoslovanskih kraljevin in zlasti kasneje v času socialistične Jugoslavije (preglednica 7).

Čeprav je o sedanjem popisnem številu Slovencev na Kosovu težko govoriti, saj podrobnih uradnih rezultatov zadnjega štetja iz leta 2011 še nimamo na voljo, lahko sklepamo, da se je po izselitvi iz Kosova v času kosovske vojne kakih 100 Slovencev tjakaj vrnilo. Glede na današnje politične, vojaške in gospodarske

³⁸ Število Slovencev za leto 1905 je ocena, ki temelji na splošnem povečanju prebivalstva tedanje Srbije od popisa leta 1884.

vezi Slovenije s Kosovom pa lahko upravičeno domnevamo, da je število tamkaj živečih Slovencev znova naraslo (preglednica 7).

Preglednica 7: Prebivalstvo na območju današnjega Kosova (in Metohije), ki je navedlo slovensko popisno opredelitev, v obdobju 1910³⁹–2011 (vir: SZS SFRJ; SAK 2011)

slovenski materni jezik	1910	1921	1931	1941	1948	1953
	50	186	479	-	283	411
slovenska narodna pripadnost	1961	1971	1981	1991	2001	2011
	510	392	343	300	100	500

Prvi številčni vrhunec Slovenci beležijo leta 1931 (479 oseb), drugega pa leta 1961 (510), kar predstavlja tudi zgodovinski statistično-demografski višek. Takrat jih je največ živelo na območju Kosovske Mitrovice in Prištine (preglednica 7).

V zadnjem stoletju je imelo Kosovo zelo burno demografsko zgodovino. Kakor se je leta 1913 po drugi balkanski vojni oblikovala sosednja Albanija, je postalo območje Kosova del Kraljevine Srbije, večji del Metohije pa sestavni del Kraljevine Črne gore. Ob vzpostavitvi Kraljevine SHS je bil le manjši del (območje nekdanje občine Zjum) v okviru Albanije, ki pa je že leta 1919 prešel pod upravo Kraljevine SHS. V teritorialnem smislu je Kosovo umetna tvorba, ki kot regija poprej ni obstajala. Tudi po vzpostavitvi Kosova in Metohije kot avtonomnega okrožja⁴⁰ v okviru SR Srbije se je območje teritorialno spreminjalo. Današnje območje Kosova in Metohije se je dokončno vzpostavilo šele tik pred popisom prebivalstva leta 1961, ko se je k občini Leposavić priključilo 24 skoraj izključno pravoslavnih naselij iz doline reke Ibar/Iber (območje Raške). Osnovo za mejo s Srbijo med Podujevim in Gnjilanami je predstavljala meja Srbije s Turčijo do leta 1912, to pa je tudi edini mejni odsek današnjega Kosova, kjer je v bližnji preteklosti potekala kaka meddržavna meja. Kosovo je bilo primarno vzpostavljeno zaradi avtonomije albanskega prebivalstva, čeprav slednje ni bilo v celoti zajeto v avtonomno okrožje. Deli občin Preševo, Bujanovac in Medveđa, kjer so bili nadpolovično prisotni albansko govoreči prebivalci, zaradi geostrateških⁴¹ razlogov nikoli niso uživali posebnega statusa. Seveda se je s spremembami uprav-

³⁹ Število Slovencev za leto 1910 je ocenjeno, podatek za leto 2011 pa temelji na oceni trendov demografskega razvoja po letu 2002.

⁴⁰ Današnje območje Kosova je bilo po drugi svetovni vojni oblikovano kot »Kosovsko-metohiska avtonomna oblast« [kot v originalu] (vir: SZS SFRJ 1948).

⁴¹ Gre za geopolitično in strateško pomembno Preševsko sinklinalo, ki povezuje Moravsko-Vardarski prometni koridor med mesti Vranje in Kumanovo in ki pomeni najbližjo zvezo Srbije z luko Solun ter z Grčijo in Sredozemljem.

nih meja intenzivno spreminjala tudi etnična struktura območja. Srbija je imela velike načrte, usmerjene v »repopulacijo« srbskega Kosova, in je tja začela še v času Kraljevine SHS intenzivno naseljevati pravoslavno prebivalstvo kot pandan muslimanskemu albansko govorečemu prebivalstvu. Planske politične migracije so bile z vidika srbske politike dokaj uspešne, saj se je v petdesetih letih preteklega stoletja vzpostavilo približno etnično ravnotežje (60:40) med Albanci na eni ter Srbi in vsemi ostalimi na drugi strani (Wood Herbert 2005). Na ta razvoj je albansko prebivalstvo »odgovorilo« z izjemno visoko rodnostjo, v literaturi označeno kot »agresivno razmnoževanje«⁴² (npr. Stanton 2003: 49–50), ki je nekdanje redko naseljeno podeželje šibkih urbanih središč spremenilo v agrarno prenaseljeno in infrastrukturno slabo urejeno polurbanizirano območje z 90-odstotno večino albansko govorečega prebivalstva.

Po zadnjem popisu iz leta 2011 ima Kosovo okrog 1,78 milijona prebivalcev (vir: SAK 2011; preglednica 8). Albancev je bilo okrog 91 odstotkov, Srbov okrog štiri odstotke, Bošnjakov z Goranci (makedonsko-slovansko govoreči muslimani s skrajnega juga Kosova) in Romov (vključno z Aškalijami in Egipčani) je po dva odstotka. Več kot odstotek prebivalstva predstavljajo le še Turki. Med »drugimi« prevladujejo Črnogorci v Metohiji (okolica Peči) in Hrvati na vzhodu Kosova (Janjevo in okolica Vitine). Po terenskih ocenah majhno število Slovencev živi v Prištini in po večjih kosovskih mestih.

Preglednica 8: Etnična in jezikovna struktura prebivalstva na območju današnjega Kosova (in Metohije) po popisu iz leta 2011 (vir: SZS SFRJ; SAK 2011)

Skupaj	Albanci	Srbi	Bošnjaki	Goranci	Turki
1.779.905	1.616.869	65.612	27.533	10.265	18.738
100,00%	90,84%	3,69%	1,55%	0,58%	1,05%
Aškalije	Egipčani	Romi	Drugi	NŽO*	NN**
15.436	11.524	8.824	2.352	912	1.840
0,87%	0,65%	0,50%	0,13%	0,05%	0,10%

*NŽO – niso želeli odgovoriti; **NN – podatek ni znan

Slovinci v Makedoniji

V številčnem oziru je statistično-demografski razvoj Slovencev v Makedoniji

⁴² V izvorniku avtor William Stanton uporablja rasistični izraz »aggressive breeding« ali v prostem prevodu »napadalni razplod« (Stanton 2003).

podoben črnogorski zgodbi. Čeprav je od vrhunca v šestdesetih letih 20. stoletja število Slovencev upadalo, jih še vedno najdemo okrog 300, kar ni bistveno manj kot okrog leta 2000 (preglednica 9).

Preglednica 9: Prebivalstvo na območju današnje Makedonije, ki je navedlo slovensko popisno opredelitev, v obdobju 1910–2011⁴³ (vir: SZS SFRJ; DZS RM 2011)

slovenski materni jezik	1910	1921	1931	1948	1953	1961
	100	324	1.200	729	983	1.147
slovenska narodna pripadnost	1971	1981	1991	1994	2002	2011
	838	667	513	403	365	300

Slovenci v Makedoniji so svoj statistično-demografski vrhunec dosegli najprej leta 1931, nato pa znova 1961, ko so se približali številu 1200. Do razpada Jugoslavije se je število Slovencev prepolovilo, po letu 1994, ko je imela Makedonija izredni popis prebivalstva zaradi oboroženih konfliktov s tamkajšnjimi Albanci, pa se je upadanje umirilo. Zato ocenjujemo, da je trenutno število Slovencev v Makedoniji danes okrog 300 (preglednica 9). Makedonija je oktobra 2011 že pričela izvajati popis prebivalstva, ki pa je bil zaradi poneverb in ponarejanja podatkov – z domnevnim ciljem zviševanja deleža Albancev – po odločitvi makedonskega Sobraanja prekinjen, materiali pa uničeni. Nov popis bi moral biti izveden leta 2012, vendar se to zaradi politične napetosti še vedno ni zgodilo.

Makedonija skupaj s Kosovom in Črno goro spada med območja z manjšo zastopanostjo Slovencev. Vendar te države v primerjavi z okoliškimi, ki niso bile članice jugoslovanske federacije, po številu Slovencev še vedno bistveno izstopajo.

Slovenci v Bolgariji, Romuniji in Albaniji

Kot smo že uvodoma povedali, bomo preverili tudi popisno prisotnost Slovencev v sosednjih državah jugovzhodne Evrope. Potreba po tej preveritvi sloni na uvodoma podani hipotezi, da je jugoslovanski prostor omogočal nemotene notranje migracije, zaradi katerih Slovencev zunaj Jugoslavije, npr. v Bolgariji, Albaniji in Romuniji, tako rekoč ne bomo našli. Slovencev kot statistično ločene etnične skupine v podatkovnih popisnih agregatih Bolgarije in Albanije res nismo našli. V Bolgariji pa je denimo mogoče preveriti število slovenskih državljanov. To sicer

⁴³ Število Slovencev za popisno leto 1910 je ocenjeno; podatek za leto 2011 temelji na oceni trendov demografskega razvoja po letu 1991.

v smislu etničnosti ne pove veliko, saj lahko le sklepamo, da bi se morda večina slovenskih državljanov, ki stalno ali začasno prebivajo v navedenih treh državah, samo-opredelila za pripadnike slovenske skupnosti.

Po podatkih uradne statistike v Bolgariji živi 8444 tujih državljanov (vir: NSI 2011). Med njimi je kakih 1800 državljanov držav naslednic nekdanje SFRJ, od tega največ državljanov Makedonije (1100) ter okrog 600 državljanov Srbije. Prisotnost srbskih in makedonskih državljanov je zaradi tradicionalno prisotne bolgarske manjšine v Srbiji in tako rekoč enotnega jezikovnega prostora južne in vzhodne Srbije ter Makedonije in Bolgarije povsem razumljiva. Ko govorimo o slovenskih državljanih, ki imajo v Bolgariji prijavljeno prebivališče, pa gre dejansko le za posameznike. Med skupno 22 slovenskimi državljani v Bolgariji sta približno dve tretjini moških (prav tam). Podobno je tudi število hrvaških (38) in bosensko-hercegovskih državljanov (36), med njimi pa prav tako nadpolovično prevladujejo moški.

Najmanj slovenskih državljanov je v Albaniji, kjer »etnične« statistike Slovencev kot statističnega agregata sploh ne zaznavajo. Gre za vsega nekaj oseb, ki zaradi prenizkega števila niso ločeno klasificirani v nobeni publikaciji, ne na letni ne na popisni, desetletni ravni. Na tudi sicer zelo nizko število tujih državljanov v Albaniji lahko sklepamo tudi po tem, da je bilo po popisu iz leta 2001 od 3,07 milijona prebivalcev le okrog 0,4 odstotka (12.000) prebivalcev rojenih v tujini. Z območja nekdanje Jugoslavije statistike ločeno prikazujejo kot njihovo deželo rojstva le Kosovo (2086 oseb) in Makedonijo (527 oseb) (vir: Instat 2011).

Romunska državna statistika podatkov zadnjega popisa, ki so ga izvedli med 20. in 31. oktobrom 2011, še ni objavila. Običajno pri klasičnih terenskih popisih traja več mesecev ali celo let, preden statistični uradi uredijo in vnesejo vse podatke ter jih pripravijo za publiciranje. Na voljo imamo le popis iz leta 2002, ki je postregel prav gotovo s presenetljivim podatkom, saj je naštel 202 osebi z navedbo slovenske etnične pripadnosti (vir: INNSE, 2002). Po drugi strani je popis naštel 149 oseb s slovenskim maternim jezikom, obenem pa le 21 slovenskih državljanov, med njimi devet žensk (vir: INSSE, 2011). To pomeni, da je kar 80 odstotkov Slovencev v Romuniji hkrati tudi romunskih državljanov. Tako število lahko najverjetneje povezujemo z bližino Vojvodine in Madžarske, kjer so »avstro-ogrski« popisi sistematično beležili večtisočglavo prisotnost Slovencev. Zato moramo ugotoviti, da je tudi Romunija ena od držav s tradicionalno prisotnostjo Slovencev.

ZAKLJUČEK

Videli smo, da število Slovencev, beleženo s popisi prebivalstva na območju nekdanje Jugoslavije in nekaterih sosed na Balkanu (Bolgarija, Romunija in Albanija), celo v začetku tretjega tisočletja ni zanemarljivo. Skupno lahko število Slovencev ocenimo na okrog 20.000, od katerih izven Slovenije velika večina pričakovano prebiva na območju držav naslednic nekdanje SFRJ. Skozi zadnje stoletje in pol številčno prednjači Hrvaška, po zaslugi Vojvodine pa visoko število Slovencev po popisih beleži tudi Srbija. Visoko število Slovencev beležijo tudi popisne statistike v Bosni in Hercegovini. Preostali deli nekdanje SFRJ so z vidika števila Slovencev nekoliko manj zastopani. Kar pa se je pri analizi izkazalo kot nepričakovano, je relativno številna skupnost Slovencev v Romuniji (okrog 200), ki ne izhaja iz novejših migracij, saj je slovenskih državljanov le kakih 20. Tak podatek bi lahko pomenil, da se je slovenstvo v Romuniji oblikovalo kot ostalina nekdanjega ogrskega dela habsburške monarhije. Zakaj je prišlo prav do takega številčnega razvoja opredeljenih za slovensko etnično ali jezikovno pripadnost na območju nekdanje Jugoslavije, pa bomo razpravljali v posebnem poglavju. Odgovorili bomo tudi na vprašanje, kako se je opredeljevanje za slovensko etnično in jezikovno pripadnost oblikovalo v razmerju do naseljevanja Slovencev po »pomladi narodov«, in prikazali razmerje med opredeljevanjem na popisih ter pripadnostjo, izraženo skozi participacijo v kulturnih društvih z območja nekdanje Jugoslavije.

LITERATURA

- Dimitrova, Marija (1999). *Imaginarni Balkan [Imagining the Balkans, orig. (1997)]*. Zemun: XX vek.
- Dugački, Zvonimir (1942). *Zemljopis Hrvatske*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Gelo, Jakov (1987). *Demografske promjene u Hrvatskoj: od 1780. do 1981. godine*. Zagreb: Globus.
- Gelo, Jakov, Crkvenčić, Ivan, in Klemenčić, Mladen, ur. (1998). *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880–1991 po naseljima*. Zagreb: DZS RH.
- Golubović, Biljana (2009). Balkanska frazeologija – problemi određivanja arealnih granica. *Südslavistik online*, 1, 45–64. <http://www.suedslavistik-online.de/01/golubovic.pdf> (26. 8. 2013).
- Hadžibegović, Iljas (1997). Slovenci u Bosni i Hercegovini. *Zora Cankarjeva* 1997, 3–7.
- Josipovič, Damir (2006). *Učinki priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Josipovič, Damir (2012). Instrumentalizacija etničnosti znotraj večnacionalnih držav:

- Primer kolonizacije Slovencev v Avstro-Ogrskem delu nekdanje Jugoslavije. *Dve domovini / Two Homelands* 35, 135–148.
- Josipovič, Damir, in Kržišnik - Bukić, Vera (2010). *Slovensko-hrvaški obmejni prostor: Etnične vzporednice med popisi prebivalstva po letu 1991*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Kocsis, Károly, in Kicošev, Saša (2004). *A Vajdaság mai területének etnikai térképe [Ethnic Map of Present Territory of Vojvodina]*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Krallert, Wilfried (1941). *Volkstumskarte von Jugoslawien*. Berlin: Statistische Amt.
- Krallert, Wilfried (1943). *Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien*. Wien: Selbstverlag des Publikationsstelle.
- Kržišnik - Bukić, Vera (2007). *Slovinci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831–2007*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Melik, Anton (1958). *Jugoslavija: Geografski pregled*. Ljubljana: DZS.
- Stanton, William (2003). *The Rapid Growth of Human Populations 1750–2000*. Brentwood: Multi-science Publishing Co. Ltd.
- Šircelj, Milivoja (2003). *Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije: Popisi 1921–2002*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.
- Wood Herbert, Matthew (2005). Who Deserves Kosovo? An Argument from Social Contract Theory. *Southeast European Politics* 6/1, 29–43.

VIRI

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Popis stanovništva 2013, 30. 10. 2013. <http://www.popis2013.net/index.php?docid=1040> (5. 11. 2013).
- Državen Zavod za Statistika, Republika Makedonija (DZS RM): Popis na naselenieto 1991, 1994, 2002, 2011. Skopje.
- Državni statistički ured DFJ, Demografska statistika: Stanovništvo predratne Jugoslavije po veroispovesti i materinskom jeziku po popisu 31. marta 1931., serija II, sv. 3. Beograd, 1945.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (DZS RH): Popis stanovništva 1991, Dokumentacija 881. Zagreb, 1992.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske: Stanovništvo Republike Hrvatske po naseljima 1857–1991. Zagreb, 2003.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske: Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2001; 2011. Zagreb, 2013.
- Enti i Statistikës i Kosovës (SAK): Rezultatet paraprake – Qershor 2011. Prishtinë, 2013.
- Federalni Zavod za Statistiku Bosne i Hercegovine (FZS BIH). Popis stanovništva po naseljenim mjestima 1991. Sarajevo, 1994.
- Institutul national de statistica Romania (Instat). București, 2013.
- Központi statisztikai hivatal (MNS). Népszámlálás 1880–1910; 2001. Budapest, 2002.
- Kraljevina Jugoslavija: Opšta Državna Statistika (KJ ODS). Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god. Sarajevo, 1932.
- Kraljevina Jugoslavija: Opšta Državna Statistika. Definitivni rezultati popisa stanovništva

od 31. marta 1931. godine, knjiga II: Prisutno stanovništvo po veroispovesti. Beograd, 1938.

MONSTAT, Zavod za statistiku Crne Gore. Popis stanovništva 2002, 2011, Podgorica, 2011.
Nacionalen Statističeski Institut (NSI). Prebrojavane na naselenieto i žiliščinija fond v republika bālgaria. Sofija, 2012.

Österreichische Amtsstatistik (ÖAS). Bevölkerungszählungen 1880–1910. Wien.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije (RZS RS): Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002, 2012. Beograd, 2013.

Statistični urad Republike Slovenije (SURs): Popisi prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj 1981, 1991, 2002, 2011. Ljubljana.

POKLICNE MIGRACIJE SLOVENCEV V JUGOSLOVANSKEM PROSTORU MED SVETOVNIMA VOJNAMA

Marjan Drnovšek in Aleksej Kalc

NOVI ČASI

Prva svetovna vojna je bila prelomnica v zgodovini migraciji v Evropi in širšem svetu. Spremembe, ki so nastopile z njo in po njej, so korenito vplivale na obseg in usmeritve selitvenih tokov ter na odnos do migracijskega pojava in migrantov. Trinajst držav, nastalih na ozemljih razpadlih imperijev, je v preurejeni evropski politični zemljevid zarisalo 11.000 kilometrov novih državnih meja. Mnoge utečene poti med izvornimi območji in cilji delovnih migracij so se s tem zaprle prostemu prehodu in notranja gibanja so postala transnacionalna. Hkrati so druge selitvene relacije iz istih razlogov izgubile mednarodni značaj in se prelevile v notranje. Enako izraziti so bili premiki na gospodarskem področju. Evropski kontinent je izšel iz vojne ekonomsko izčrpan, močno demografsko osiromašen in materialno ter socialno opustošen. Odpravljanje vojnih posledic, od infrastrukturne rekonstrukcije do rekonverzije vojne v civilno ekonomijo, ter ponovno vzpostavljanje industrijskega in drugih gospodarskih sektorjev so oteževali monetarni problemi, neugodne gospodarske konjunktore, družbena neravnovesja in brezposelnost, ki so se s svetovno gospodarsko krizo na začetku tridesetih let še poglobili.

V spopadanju z gospodarsko konkurenco je na področju ekonomske politike nastopil protekcionizem, kar je pomenilo konec režima proste gospodarske izmenjave, ki je bil značilen za predvojna desetletja. Država, ki je med vojno vzela v svoje roke gospodarstvo, je ta položaj uveljavila tudi po njej in še naprej posegala v gospodarstvo. Zaščita nacionalnih ekonomij je predpostavljala tudi upravljanje delovnih potencialov in torej prekinitev prostega pretoka delovne sile. Tudi ta praksa je izhajala iz vojne izkušnje, ko so države za potrebe vojne proizvodnje

prostovoljno in prisilno rekrutirale tuje delavstvo in vojne ujetnike. Povojni državni interventizem je tako obsegal uravnavanje tujega dotoka z restrikcijami v skladu s sprotnimi potrebami in razpoložljivostmi na domačem trgu dela. Deloval je tudi prek regulacije delovnih razmerij, striktno kontrole domače in tuje delovne sile, posegov za ustvarjanje delovnih mest, asistencialnih sistemov za brezposelne in izključevanja tujcev iz določenih segmentov zaposlovanja.

Sprememba, ki je odločilno vplivala na razmere na področju mednarodnih delovnih migracij po prvi svetovni vojni, je bila vsekakor omejitev priseljevanja v ZDA. Te so pod vplivom nativizma in ksenofobije na začetku dvajsetih let skoraj povsem zaprle svoja »zlata vrata« priseljencem neanglosaškega porekla. Evropski čezoceanski tokovi so se zato močno skrčili in preusmerili proti Južni Ameriki ter nekaterim drugim prekomorskim deželam. Na evropskem kontinentu pa sta priseljenjski državi ostajali kot pred vojno zlasti Nemčija in Francija. Prva je sprejemala agrarno delovno silo, medtem ko sta industrijski sektor pestila visoka brezposelnost in izseljevanje. Francija pa je zaposlovala tudi v industriji in gradbeništvu, ker je v dvajsetih letih beležila gospodarsko rast in se je zaradi vojnih izgub ter nizkega naravnega demografskega prirastka soočala s primanjkljajem moškega prebivalstva. V primerjavi s predvojnimi obdobjem se je v dvajsetih letih volumen evropskih delovnih migracij razpolovil. Ko je na začetku tridesetih let prišlo zaradi krize tudi v Nemčiji in Franciji do restrikcij, se je obseg zmanjšal na manj kot desetino. Vsa gibanja so potekala, kot rečeno, pod kontrolo namenskih državnih organov, na osnovi vse strožjih predpisov in meddržavnih pogodb. V odnosu do migracij in migrantov je postalo značilno, da so države samovoljno regulirale pravico izseljevanja in priseljevanja v skladu z lastnimi interesi, da so diskriminirale med lastnim delavstvom in priseljenim ter da so si prizadevale zagotoviti svojim izseljencem to, kar niso bile pripravljene priznati tujim priseljencem (Bade 2005: 279–311; Page Moch 1992: 161–174).

Tudi novonastala Kraljevina SHS se je od samega začetka spoprijemala s problemi gospodarskega razvoja, družbenih nesorazmerij, zaposlovanja in s tem povezanimi migracijskimi gibanji. Njeni sestavni deli so tvorili obsežen gospodarski prostor, ki se je začel razvijati v skladu z novimi nacionalnimi infrastrukturnimi smernicami in potrebami. Država je bila pretežno kmečka in še v tridesetih letih je bilo samo deset odstotkov njenega prebivalstva zaposlenega v industriji. Predvsem pa je bila tako agrarno kot industrijsko nerazvita in po posameznih deželah zelo neenotna. Obsežen del kmetijstva je temeljil še vedno na predmodernih osnovah, naprednejše in tržno naravnane pa je pestila v glavnem skromna in zastarela mehanizacija (Čulinović 1959: 220–230).

Slovenija je imela nekoliko razvitejše gospodarstvo in že pred vojno v primerjavi s Hrvaško, Dalmacijo in Bosno in Hercegovino, Slavonijo in Vojvodino razmeroma visoko raven industrije. Zaposlovalne zmogljivosti pa so bile na vseh področjih neprimerno manjše od razpoložljivosti delovne sile, ki se je že desetletja množično usmerjala k razvitejšim trgov delu. Kranjska je bila pred vojno na drugem mestu med avstrijskimi deželami po stopnji čezoceanskega izseljevanja in je zato močno občutila ameriške restrikcije. V dvajsetih letih so tako tudi slovenske delovne migracije na tuje spremenile svoje usmeritve v skladu s splošnimi težnjami. Znatno zmanjšan prekomorski tok se je obrnil proti Južni Ameriki, kontinentalna gibanja pa proti Franciji, Nemčiji, Belgiji in Nizozemski (Lipoglavšek - Rakovec 1950: 40–51). Povečane premike je hkrati pritegnil enotni jugoslovanski prostor, ki je vendarle beležil določen razvoj industrije in drugih panog gospodarstva ter rast urbanizacije. Za razliko od zunanjih, so te migracije zajele najširši spekter poklicnih profilov, vse do najbolj kvalificiranih strokovnjakov in izobražencev, ki so se premikali v skladu z možnostmi zaposlovanja v gospodarstvu, zasebnih sektorjih in javnih službah.

Pri vsem tem ne smemo pozabiti, da sta obsežna dela slovenskega poselitvenega prostora in slovenskega prebivalstva po prvi svetovni vojni ostala izven Kraljevine Jugoslavije – v Avstriji, Madžarski in Italiji. Ko govorimo o izseljevanju Slovencev, moramo zato upoštevati tudi ta ozemlja in predvsem Primorsko ter Istro, kjer sta razmejitev in nato raznarodovalna politika spodbudili množični odliv slovenskega in hrvaškega prebivalstva. Posebnost tega izseljevanja je bila v njegovi politični pogojenosti in dejstvu, da je bilo večinoma usmerjeno v Slovenijo ter ostali jugoslovanski prostor. Z vidika odnosa do migracij pa je vredno poudariti, da je tudi Jugoslavija – podobno kot druge države – namenjala vprašanju selitev posebno pozornost in da je upravljanje migracijskih tokov zasedalo pomembno mesto v gospodarski, prebivalstveni in socialni politiki. Ta politika je sicer v marsičem zaostajala za politiko Francije, Nemčije, Italije in drugih držav, še najbolj v zaščiti migrantov in delavstva na samih jugoslovanskih tleh. Država je vsekakor zakonsko regulirala zunanje izseljevanje in priseljevanje ter vzpostavila centralne in regionalne pristojne urade, posredovalnice oziroma borze dela in delavske zbornice. Vodila je tudi kolonizacijsko politiko in politiko povezovanja ter integracije notranjih in zunanjih migrantov različnih narodnih komponent. Pomembno varstveno in povezovalno vlogo so doma in na tujem odigrala tudi namenska združenja, kakršno je bila Rafaelova družba, in izseljenska društva ter organizacije.

STARI IN NOVI IZSELJENSKI TOKOVI

Slovenske delovne migracije v druge dele prve Jugoslavije so bile v mnogih primerih nadaljevanje gibanj iz prejšnjih desetletij, med katerimi so mnoga imela staro tradicijo. To velja večinoma za območja, ki so bila v sestavu avstro-ogrske monarhije, a tudi za nekatere destinacije onkraj njenih državnih meja. Pred prvo vojno je največ Slovencev živelo na ozemlju današnje Hrvaške in v Vojvodini.⁴⁴ Na Hrvaškem in v Slavoniji jih je na začetku 20. stoletja živelo po statistiki materinega jezika 20.000, od tega 6000 v Zagrebu, 3000 v drugih mestih, predvsem na Reki, preostali pa na podeželju in v manjših centrih po raznih županijah (Szabo 1995: 88). Po domovinskih podatkih jih je ob štetju leta 1910 v Hrvaški in Slavoniji živelo več kot 24.000, na Reki pa skoraj 13.000 (Valenčič 1991: 63). V današnji hrvaški Istri pa je bilo v istem obdobju 15.000 priseljencev z domovinsko pravico na Slovenskem. Pritegnil jih je zlasti razvoj Pulja v drugi polovici 19. stoletja, zato so se tam zgoščali v največjem številu. Nekaj tisoč jih je živelo tudi v Dalmaciji (Valenčič 1991: 57; Kržišnik - Bukić 1995: 140). V Bosni, kamor so začeli prihajati po avstrijski vojaški zasedbi, je bilo pred prvo vojno več kot 3000 Slovencev, največ v mestih in okolicalah Sarajeva, Banjaluke, Zenice, Tuzle in drugih mest (Koblar 2008: 9–16; Sarić in Štimac 2010: 397–406). Predvojni tokovi so bili usmerjeni tudi v Srbijo. V Vojvodini najdemo v letih 1871–1907 Slovence na delu v friškogorskem rudniku Verdnik (Marković 2012), že od leta 1840 dalje pa v rudnikih v Timoški krajini, kjer jih je na začetku 20. stoletja delalo okrog 1500 (Piljušić 2013: 5–9). Nekaj Slovencev najdemo nadalje v Beogradu in drugih mestih, zvalila pa jih je tudi zemlja. Ti primeri dajejo predstavo o obsegu in mnogoterih usmeritvah selitvenih tokov. Glede sestave teh tokov pa je treba podčrtati, da se že takrat niso omejevali na delavske, obrtniške in kmečke roke, kot je to pretežno veljalo za veliki tok proti Ameriki, ampak so obsegali veliko širši spekter družbenih komponent in poklicnih profilov. Poleg kolonistov, kmečkih, industrijskih in drugih delavcev in delavk so se v ta prostor znotraj in tudi onkraj meja Avstro-Ogrske vključevali trgovci, tehnični in intelektualni kadri, državni in zasebni uradniki, nameščenci, šolniki, žandarji, vojaki, podjetniki in drugi. V njem so izkoristili priložnosti za udejstvovanje in zaposlovanje v najrazličnejših vejah gospodarstva, za kariere v zasebnem sektorju in v javnih službah. Stalnim oziroma trajnejšim priseljencem, ki jih izkazujejo uradne statistike, je treba dodati celo vrsto dlje utečenih začasnih gibanj. Ta so tvorili različni poklici, od sezonskih poljedelskih, gozdarskih in lesarskih delavcev, težakov in splavarjev do krošnjarjev, predilk

⁴⁴ Za celovit statistični pregled, skladen z današnjimi mejami, glej prejšnje poglavje.

in raznih rokodelcev. Izsek te živahne slovenske prisotnosti onstran južnih meja slovenskega prostora sredi 19. stoletja je učinkovito poslikal Janez Trdina v svojih Hrvaških spominih (Trdina 1951).

Po vojnem prevratu in rojstvu Kraljevine SHS so slovenski migracijski tokovi znotraj novega državnega okvira dobili dodatnih spodbud, povečali obseg in tradicionalnim dodali nove cilje. Okrepila se je tudi poklicna in družbena artikuliranost. V letih 1921–37 se je iz Slovenije po ocenah izselilo približno 100.000 ljudi, od teh je polovica odšla v druge dele jugoslovanske države. Ob popisu leta 1931 so v Jugoslaviji našteji izven slovenskih meja 58.000 prebivalcev, ki so se izjavili za Slovence, konec tridesetih let pa ocenjujejo, da jih je bilo okrog 100.000 (Kuhar 1939: 533). Kar 62 odstotkov jih je bilo v Savski banovini, se pravi na Hrvaškem, ostali so bili porazdeljeni po drugih banovinah, največ pa v Dunavski in Drinski, ter v mestu Beograd.

Med mesti, ki so mnoga imela večje ali manjše slovenske kolonije, je Zagreb postal za Slovence pravi magnet. Hrvaška prestolnica je doživljala vsestranski gospodarski razvoj, ki sta ga spremljala močan demografski vzpon in hitra rast aglomeracije. Število prebivalstva, ki so ga v več kot 70 odstotkih sestavljali priseljenci, se je do srede dvajsetih let podvojilo v primerjavi s predvojnimi časom, nato pa še enkrat do štiridesetih, ko je poskočilo od 130.000 na 260.000 prebivalcev. Izvor slovenskega dotoka so bila območja ob Sotli in Krki, od koder sta prišli kar dve tretjini vseh zagrebških Slovencev. Tretja tretjina je izvirala iz širšega slovenskega prostora vse do Trsta, Gorice in Istre. Najmanj zastopane so bile Koroška, Gorenjska in Notranjska. Ob štetju leta 1931 je živel v Zagrebu okrog 20.000 prebivalcev slovenskega maternega jezika, med katerimi je bilo tudi mnogo Primorcev iz Julijske krajine. Od začetka dvajsetih let do tedaj se je njihovo število več kot podvojilo. Miroslav Krleža je zato imel Zagreb za tretje ali četrto največje slovensko mesto. Poklicna pahljača je bila kar široka, čeprav je večina priseljencev pripadala spodnjim socialnim slojem. Elitnejšo plast je zastopala vrsta izobražencev raznih strok, med katerimi so bili profesorji, odvetniki, zdravniki, ravnatelji, samostojni podjetniki in visoki državni uslužbenci. Tudi srednješolskih učiteljev in študentov, ki so sicer večinoma ostajali le za obdobje študija, ni manjkalo. Precej je bilo trgovcev, samostojnih obrtnikov vseh vrst, od mizarjev in čevljarjev do krojačev in ključavničarjev. Kar nekaj je bilo tudi gostincev (Kržišnik - Bukić 1993) in znane so bile slovenske mlekarne. Več sto je bilo železničarjev, mnogo natakharjev, najštevilnejšo poklicno skupino pa so predstavljale hišne pomočnice. Kot pred vojno, tako je tudi po njej v slovenski skupnosti v Zagrebu znatno prevladovala ženska komponenta, kar je bilo povezano s služenjem pri družinah,

ki je bilo največji trg ženskega zaposlovanja in dejavnik ženskega priseljevanja v mesto. Sredi tridesetih let naj bi bilo v Zagrebu okrog 4000 slovenski služkinj in deklet, zaposlenih v prodajalnah in gostilnah. Mnoge pa so bile zaradi krize brezposelne in ravno tako tudi drugi Slovenci, ki so se priselili zlasti v dvajsetih letih, ko je mesto nudilo ugodne pogoje življenja (Izseljenci 1935: 63).

Podobno kot Zagreb je veliko Slovencev pritegnil Beograd. Tudi državna prestolnica je doživljala ekspanzijo, če pomislimo, da je leta 1921 štela 110.000, na začetku štiridesetih let pa 320.000 prebivalcev. Od nastanka Kraljevine SHS do začetka tridesetih let je število Slovencev naraslo od okrog 1000 na več kot 6000. Do konca desetletja naj bi se po ocenah njihovo število povečalo na 18.000–20.000 (Kuhar 1939: 533). Tudi tu so se zaposlovali v raznih poklicih v zasebnem in javnem sektorju, mnogo je bilo tudi obrtnikov in trgovcev. Večino pa je tvorilo delavstvo, zaposleno po tovarnah in podjetjih, kot težaki v skladiščih, mornarji na Donavi in Savi itd. Ta sloj je živel predvsem v predmestjih, na primer v Starem in Novem Djeremu, na Voždovcu, Topčirskem in Pašinem brdu ter predmestju Kraljice Marije. V prvi polovici tridesetih let je v njegove vrste močno zarezala gospodarska kriza, in kot je poročala Rafaelova družba, so se številni spopadali z brezposelnostjo in živeli v zelo slabih stanovanjskih ter gmotnih razmerah (Kordin 1933). Najštevilnejša poklicna kategorija so bile tudi v Beogradu slovenske hišne pomočnice. Kot v Zagrebu, kjer se je stereotip Slovenca sploh navezoval na služnostne poklice (Kolar 1995: 116), so bile, kot vse kaže, zelo cenjene in mnoge so služile pri najuglednejših meščanskih družinah (Ravnik 2010: 171).

Od ostalih mest, ki so bila kraj številnejšega starega in novega pritoka Slovencev, naj omenimo na Hrvaškem (Savski banovini) še Karlovec, Varaždin, Osijek in v Dalmaciji (Primorski banovini) Split. V Bosni in Hercegovini je bilo na prvem mestu Sarajevo, nato Banjaluka, Mostar, Bihać in Travnik ter rudarski centri Semizovec, Vareš, Tuzla, Zenica, Breza in Kakanj. Tako kot pred vojno so namreč v Bosno še naprej prihajali slovenski rudarji, med katerimi so imeli mnogi delovne in strokovne izkušnje iz ZDA in evropskih rudarskih držav. Na področju rudarstva se je tako nadaljevalo slovensko-bosansko predvojno sodelovanje, ko so v številnih rudnikih slovenski rudarji in rudarski strokovnjaki predstavljali vodilni delovni kader (Koblar 2008: 17–18; Hašimbegović 2008: 39–41). Precej je bilo tudi zdravnikov, inženirjev, veterinarjev in agronomskih strokovnjakov, ki so prispevali k modernizaciji kmetijstva (Papež Adamič 2009: 25). Kot drugod po državi so se priseljevali po službeni poti razni državni kadri, ki so bili zaposleni v banskih in okrajnih upravah, bolnišnicah, pri gradnji javne infrastrukture, v direkcijah podjetij, na železnici in v drugih službah (Koblar

2008: 17–18). Mnogo je bilo tudi šolnikov, učiteljev na tehničnih in poklicnih šolah. Slovenske šolnike so v razne kraje države pogosto pošiljali iz političnih razlogov (Lilek 1933). Glede spektra poklicnih profilov naj omenimo v primeru Skopja ugledne izobražence in kulturnike, kot so univerzitetni profesorj Franc Mesesnel, zgodovinar dr. Gregor Čremošnik, ki je preučeval makedonsko zgodovino, matematik dr. Jože Ulčar, Milena Godina, igralka v skopskem gledališču, in igralec ter režiser Bojan Stupica.

Rudarski centri kot kraji koncentracije delavstva od vsepovsod so nasploh beležili bolj ali manj številno slovensko prisotnost. Taka kolonija, največja slovenska naselbina na Kosovu, je bila v Kosovski Mitrovici, v bližini katere je obratoval rudnik Trepča. Viri poročajo, da si tu dobil Slovenca na vsakem položaju, od inženirja do kopača, vsi pa so bili po letu 1928 uslužbenci angleškega podjetja, ki je prevzelo rudnik. Poleg rudarjev je kolonija združevala še druge poklice, obrtnike, male trgovce in delavce v tovarni v Zvečanu. Vseh naj bi bilo leta 1937 okrog 700 (Mak 1937: 81–83). Druga naselbina slovenskih rudarjev, a tudi uradnikov in pripadnikov vojske, je bila v Obiliću blizu Prištine (Slovenska kri 1937). V Srbiji je v premogarskem revirju v Ravni reki živelo 400 slovenskih rudarjev in družinskih članov, na stotine drugih pa v Kragujevcu, Paračinu, Nišu, Zaječarju, Blagovici, Novem Brdu, Stanju, Rakiti, Boru, Majdenpeku in Aleksincu. Rudnik bakra v Boru je v času do druge vojne dal zaposlitev nekaj tisoč Slovincem, v premogovniku Rtanj naj bi delalo kakih 1500 slovenskih delavcev, v več kot desetih rudnikih v Timoški krajini pa so bili Slovenci številni med strokovnim osebjem (Piljušič 2013: 5–9). V Kragujevcu je konec dvajsetih let okrog 300 Slovencev zaposloval tudi arzenal, ki je potreboval orodjarje, mehanike in druge kovinarje (AS 74, a. e. 188).

Slovenci so živeli tudi po manjših skupinah in razpršeni po manjših krajih, kamor so se podali po lastni iniciativi v iskanju priložnosti za delo. Mnogi pa so v njih začasno ali trajneje pristali po službeni poti, na primer orožniki, financarji, vojaški častniki, državni uradniki, železničarji in šolniki.

KOLONIZACIJA

Del izseljevanja slovenskega prebivalstva v jugoslovanski prostor je bil povezan s kolonizacijo in politiko, ki jo je vodila država na tem področju iz gospodarskih in socialnih razlogov ter s političnimi namerami. Tudi v tem primeru je šlo za nadaljevanje tradicije iz 19. stoletja. V Bosni, kot rečeno, se je slovensko naseljevanje začelo v okviru kolonizacije okupirane dežele, ki je postala bolj načrtna v

devetdesetih letih 19. stoletja z uvedbo zemljiškega katastra. Slovenci so prihajali v Bosno skupaj s kolonisti iz raznih avstro-ogrskih dežel, Italije, Nemčije in drugih držav že od konca sedemdesetih let. Poklicna sestava je bila pestra in je zajemala poleg kmečkih naseljencev tudi obrtnike, dninarje, uradnike, duhovnike, učitelje in druge profile. Koloni so morali razpolagati z začetnim kapitalom, zemljo, ki so jo dobivali v zakup, je bilo treba izkrčiti, bila pa je poceni in brezplačno so lahko izkoriščali gozdne vire za gradnjo in druge potrebe. V primerjavi z drugimi kmečkimi koloni, ki so se naselili v velikem številu na področjih Bosanske Gradiške, Prnjavorja in Bijeline, je bilo sicer slovenskih malo. Najdemo jih v že obstoječih naseljih in novoustanovljenih soseskah (Koblar 2008: 9–16; Hašimbegović 2008: 33–39). Ko se je na Slovenskem razbohotilo izseljevanje v Ameriko in se je krepila skrb zaradi posledic tako množičnega odhajanja v oddaljeni in neznani svet, so se širili tudi pozivi, naj se izseljenci rajši obrnejo proti bratskim južnim slovanskim deželam (Drnovšek 1995: 112). Vabila niso prihajala samo iz Bosne, kot na primer tista, ki jih je na slovenske izseljence naslavljal kaplan Valentin Lah. Promovirati so skušali tudi Srbijo in njena obsežna podeželska območja (Hašimbegović 2008: 33–39).

Z nastankom prve Jugoslavije je notranja kolonizacija postala sestavni del prizadevanj za lajšanje potreb slovenskega malega kmeta in kmečkega prebivalstva, ki se zaradi posestnih razmer in produkcijskih struktur ni moglo preživljati z zemljo, in za racionalizacijo izkoriščanja agrarnih resursov po državi. Povezano pa je bilo od samega začetka predvsem z vprašanjem slovenskih in hrvaških izseljencev oziroma beguncev iz Julijske krajine. Priliv tega prebivalstva, ki so ga primorske in istrske organizacije v Jugoslaviji ocenjevale na 50.000–70.000 oseb (Čermelj 1974: 174),⁴⁵ je dodatno oteževal socialne in gospodarske razmere na Slovenskem in Hrvaškem, saj je šlo v mnogih primerih za pribežnike brez imetja, potrebne pomoči in dela. Za jugoslovanske oblasti je bil vsak val hudo breme, krepilo pa se je tudi nezadovoljstvo avtohtonega prebivalstva, ki je v prišlekih videlo ceneno delovno silo in tekmovalce za delovna mesta ter socialne podpore. Lepili so jim omalovažujoče psovke, kot so »koritarji«, »lahi«, »zamurci«, »abesinci« (tistim, ki so se leta 1936 umaknili pred mobilizacijo v italijansko vojno v

⁴⁵ Uradna statistika nudi le delne podatke o tem prilivu. Popis leta 1931 navaja v Dravski banovini 6730 Slovencev z italijanskim državljanstvom (Slovenska novejša zgodovina 2005: 178). Italijansko štetje iz leta 1941 je v Ljubljanski pokrajini ugotovilo 17.496 oseb, rojenih na območju Julijske krajine (Schiffrrer 1946: 33), italijanske diplomatske službe pa so leta 1934 ocenjevale, da je v kraljevini Jugoslaviji živelo okrog 50.000 slovenskih in hrvaških priseljencev iz Julijske krajine (Kacin Wohinz 1990: 326).

Abesiniji) in še kaj. Takoj po vojni je zanje skrbela Pisarna za zasedeno ozemlje v Ljubljani, pozneje organizacije Jugoslovanske matice v Ljubljani, Zagrebu in Splitu. Emigranti so se takoj organizirali v društva in združenja, kakršno je bilo konec dvajsetih let Orjem, na začetku tridesetih let pa je nastala Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine kot krovna organizacija, ki je zastopala interese te emigracije pri jugoslovanskih oblasteh in vodila politično delo zoper Italijo in fašizem (Vovko 1978 in 1979). V zvezi s problemi te emigracije je deloval tudi vladni urad za begunce pri ministrstvu za socialno skrbstvo, katerega naloga je bila usklajevati in pospeševati interese emigrantov in z legalnimi sredstvi skrbeti za zaščito jugoslovanskih manjšin v tujini.

Številni primorski priseljenci so bili s kmetov in med njimi so bile cele družine, ki jim je posest uničila prva svetovna vojna ali so jo izgubile zaradi krize, davčne politike, raznarodovanja in drugih razlogov, povezanih z razmerami pod italijansko oblastjo. Številne družine so vojno prebile po taboriščih in se po njej niso vrnila na Goriško, mnoge pa so se iz Julijske krajine odselile v Slovenijo in ostalo Jugoslavijo v dvajsetih in tridesetih letih. V ospredje je stopal problem, kam z begunci iz Julijske krajine. Za kmete in tiste, ki so se bili pripravljani ukvarjati s kmetijstvom, se je logična rešitev vprašanja kazala v kolonizaciji, za katero so se začeli zavzemati sami priseljenci.

Leta 1919 je *Slovenski narod* objavil pismo bivšega ravnatelja goriške kmetijske šole Antona Štreklja, ki je kot pribežnik domoval pri Ptujju in je v dogovoru z goriškimi begunci prepotoval južne dele države, da bi preveril možnosti naseljevanja. Ugotavljal je, da bi bila kolonizacija v Makedoniji, Srbiji in na Kosovu s pomočjo države, ki bi nudila zemljo, ugodna trajna rešitev za begunske družine in za družine, ki so v Julijski krajini živele v težkih razmerah (Štrekelj 1919). Uredništvo pa je pripomnilo, da je treba zadevo temeljito preučiti s finančnega in organizacijskega vidika, predvsem pa je videlo primernejšo rešitev, dokler so bile še možnosti, v naseljevanju na Slovenskem ter v Medžimurju. V naslednjih letih je do tega tudi prišlo. Nastale so na primer primorske naselbine v Prekmurju, kjer so Primorci od leta 1921 dobili zemljo v okviru agrarne reforme v Benici, Petišovcih, Pincah, Gaberjah, Mostjah, Dolgi vasi, Kamovcih in Žitkovcih (Ravnik 2002: 55). Ta kolonizacija, ki je bila v nasprotju z interesi prekmurskega prebivalstva, ker se je slednje tradicionalno soočalo s pomanjkanjem zemlje, je imela tudi politični pomen. Primorski kolonisti so bili namreč zaradi trdne narodne identitete in politične izkušnje v Italiji idealen element za utrjevanje slovenske etnične strukture in nacionalnega duha na meji z Madžarsko. Slovenske naselbine so hkrati nastale tudi drugod po državi, v Bosni in Hercegovini, na primer okoli Banjaluke, Prijedora,

Teslića, Doboja in na prostoru Laktaša (Papež Adamič 2009: 25). Slovenski kolonisti, večinoma primorski, so se naselili tudi v Makedoniji in na Kosovu, kjer so živeli mešano z mnogimi drugimi narodnostmi. Najdemo jih raztresene po malih skupinah na primer v Novem selu Kosovo, kjer so prve družine pridobile državno zemljo leta 1921, ali v Obiliću pri Prištini, kjer so se ravno tako naselili kmetje, njihovi potomci pa so delali tudi v rudniku. Sredi tridesetih let so nekateri kupili zemljo v vasi Sojevo pri Uroševcu, kamor so se nato preselile še druge slovenske družine (Pavlin 1933; Mak 1937). Tudi v Makedonijo so kolonisti prišli že prva leta po vojni. Ob popisu leta 1921 so predstavljali del tamkajšnjih 459 Slovencev. Šlo je za pionirje kolonizacije, ki so se na lastno roko soočali z iskanjem terenov in vsega potrebnega. Ob Dojranskem jezeru v Dušanovcu je bila večja slovenska naselbina, ki jo je ustanovil Pavle Marušič, brat bana Dravske banovine. Naseljenci so bili predvsem Istrani. Mnogo slovenskih kmečkih kolonov je živelo tudi v Slavoniji, kjer so lahko prišli do zemlje na podlagi spolovinarskega razmerja, nekateri pa so jo kupili od cerkve po ugodni ceni. V teh primerih je bil za uspešno gospodarjenje povsod potreben tudi zagonski kapital za živino, orodje in vse ostalo (Kalan 1936: 84).

Na proces kolonizacije je vplivala gospodarska kriza na prelomu dvajsetih in tridesetih let, ko je zaradi naraščajoče brezposelnosti postalo notranje naseljevanje vse bolj aktualno. S tem se je okrepil slovenski selitveni tok proti južnim predelom države. Povpraševanje se je dodatno povečalo, ker so se zaradi krize izseljenci v tujini začeli vse bolj zanimati za vrnitev in napajati povratniški tok. Nastale razmere so dokazale potrebo po novem pristopu k vprašanju notranje kolonizacije, ki je trpela zaradi pomanjkanja prave organizacije (Drnovšek 2012: 36–37). Leta 1931 se je na primer pojavil problem več kot tisoč slovenskih izseljencev, ki bi se radi vrnili z družinami iz Vestfalije. Država pa je ugotavljala, da v južnih krajih ni dovolj pripravnih zemljišč, in ni razpolagala s potrebnimi sredstvi, da bi omogočila njihovo naselitev (AS 74, a. e. 974, š. 9).

Država se je sicer lotila vprašanja notranje kolonizacije že z uredbo o naseljevanju novih južnih pokrajin iz leta 1920 in nato z uredbo in zakonom o naseljevanju južnih krajev iz leta 1929 oziroma 1931. Določila je zemljišča, namenjena kolonizaciji, in sicer prosta državna zemljišča vseh vrst, ki so se dodeljevala po načelih zakona o agrarni reformi, presežna občinska in vaška zemljišča, trajno opuščena zasebna zemljišča ter odmetniška posestva. Državna zemlja je bila namenjena revnejšim državljanom, ki so se ukvarjali s kmetijstvom, z vaškimi obrtmi ali z malimi mestnimi obrtmi, ki niso imeli zadostne zemlje za preživljanje in ki bi obdelovali zemljo osebno z rodbinsko delovno silo. Vsaka družina je imela pravico

do zemljišč v obsegu, ki je bil odvisen od števila in stanu članov. Dobitniki zemlje so se morali naseliti v enem letu, jo redno obdelovati, zgraditi hišo in gospodarska poslopja ter prevzeti bremena za izboljšave. Prevoz kolonistov in njihovega imetja je plačala država, ki je zagotavljala tudi stavbni les in brezcarinski uvoz imetja. Za izvajanje zakona so bila pristojna Vrhovno poverjeništvo za agrarno reformo v Skopju kot glavni organ ministrstva za poljedelstvo za južne krajine in razna krajevna Agrarna poverjeništva (F. F. 1931). To je bil tir, po katerem je tekel proces kolonizacije in ki je na začetku tridesetih let precej zastal, ker je ostalo proste državne zemlje zelo malo. Na Kmetijskem ministrstvu je leta 1930 ležalo 15.000 nerešenih prošenj, novih pa niso več sprejemali. Prositelje so pozivali, naj čakajo na odgovor agrarnega urada in naj se ne podajajo v južne kraje samoiniciativno, ker bi v tem primeru izgubili pravico do brezplačne zemlje. Podobno je bilo z interesi iz tujine, na primer iz Aumetza v Franciji, kjer so slovenski izseljenci, željni vrnitve, prek župnika Jožeta Kastelica spraševali o pogojih kolonizacije. Odgovorili so jim, da je brezplačne zemlje zmanjkalo (AS 74, a. e. 187).

Do razpisa novega roka je bila kolonizacija mogoča v obliki odkupovanja zasebnih zemljišč in kmetij oziroma z nameščanjem kmečkih družin ali kmečkih delavcev na večjih zasebnih posestvih. Banska uprava Savske banovine je tako na primer opozarjala, da je v Slavoniji in Sremu na prodaj mnogo kmečkih posestev in lepo število veleposestev zaradi izvedbe agrarne reforme. Šlo je za urejena posestva s hišami in gospodarskimi poslopji, sadovnjaki, njivami in senožetmi. Po vaseh so obstajale tudi zemljiške organizacije, kupci so lahko dobili lastninske pravice v teh zemljiških organizacijah, na primer pravico do skupnih pašnikov, gozdov itd. (O notranji kolonizaciji 1933: 5). S podobno vrsto kolonizacije se je ukvarjal tudi oblastni izseljeniški urad v Ljubljani, ki se je lotil naseljevanja Slovencev v Bosni in južni Srbiji. Iskal je zemljišča po nizki ceni, kot na primer v mestu Tešanj v Bosni (AS 74, a. e. 184, š. 2). Kolonizacijo agrarnih delavcev pa so ponujali tudi zasebni posestniki, kot na primer ravnatelj Jadranske banke Stevan Karamata na svojem posestvu v Makedoniji. Hkrati je vabil cele kmečke družine v vas Kruševico, kjer bi na posestvu delale za denarno plačilo in stanovanje (AS 74, a. e. 185).

Za agrarno reformo in kolonizacijo so stali, kot rečeno, tudi nacionalni in verski razlogi. Na Kosovu je zemlja v veliki meri pripadala muslimanom oziroma Albancem, ki so jo mnogi prisilno zapustili že v letih 1912–14, potem ko je dežela postala sestavni del Srbije. Država je ukinjala fevdalne odnose in v okviru agrarne reforme vodila program kolonizacije z namenom krepitev srbskega elementa. Do konca tridesetih let se je tako tja naselilo skoraj 50.000 Srbov, več tisoč Hrvatov in

nekaj sto Slovencev. Podobno se je godilo tudi v drugih predelih države, vključno s Slovenijo. Vprašanje notranje kolonizacije pa je bilo deležno vse večjega poudarka tudi kot sestavni del izseljenske nacionalne politike in doktrine, ki se je okrepila med vojnama v okviru nacionalnih interesov ter politike prebivalstva. V tej doktrini je notranja kolonizacija igrala vlogo pozitivne alternative zunanjemu izseljevanju, bodisi v smislu uravnavanja družbeno-ekonomskih neravnovesij bodisi v »narodnoobrambnem« ter »biološkem« oziru. Ta teza se je krepila tudi na Slovenskem. »Kolonizacija v domači državi« je dobila mesto v Slovenskem narodnem izseljenskem programu med sredstvi za omejevanje izseljenstva, ki je bilo »negativno za narod« (Merkun 1932). Na slovenskem evharističnem kongresu v Aumetzu leta 1931 so zborovalci naročili Jugoslovanski izseljeniški katoliški akciji, naj izdela spomenico izseljenskih zahtev, pri čemer so videli najpametnejšo rešitev izseljenskega vprašanja v preprečevanju izseljevanja, med vzvodi za doseganje tega cilja pa pospeševanje industrije in kmetijstva, agrarno reformo in notranjo kolonizacijo (Izseljeniška spomenica 1933: 3). V skladu s to linijo so sledile zahteve, naj se zaradi potreb povratnikov omeji priseljevanje tujcev in naj imajo povratniki prednost do zemlje pred tujimi kupci (Izseljenski kongres 1934: 1).

Problem pa je bil, da je kolonizacija v vseh svojih oblikah ostajala slabo organizirana, potekala je z velikimi težavami in ni niti zdaleč zadoščala povpraševanju. V teku tridesetih let so bile za potrebe kolonizacije ustanovljene službe znotraj državnega aparata in ustanove, ki so pospeševale proces. Konec desetletja pa so merodajni krogi še vedno kritično ugotavljali veliko problematičnost notranje kolonizacije, ki je zaradi neorganiziranosti močno zaostajala in terjala več prizadevanj z vseh strani (Družba 1938: 102).

V okvir načrtne kolonizacije na jugu države sodi ustanovitev kolonije v Bistrenici ob Vardarju. Njen nastanek je povezan z reševanjem vprašanja slovenskih in hrvaških beguncev iz Julijske krajine, slediti pa mu je mogoče skozi časopisje, ki je podrobneje poročalo o pripravah in prvih korakih njenega ustanavljanja in življenja. Deležna je bila tudi pozornosti makedonskih in slovenskih etnologov (Rusić in Novak 1973), zato ponuja ta primer podrobnejši vpogled v postopke in druge vidike kolonizacije. Kolonija je nastala na začetku leta 1931 na pobudo tržaškega odvetnika Ivana Marije Čoka, ki je odigral vidno vlogo kot pospeševalec kolonizacije južne Srbije.

Čok je bil prvi mož slovenske in hrvaške emigracije iz Julijske krajine. V Jugoslavijo se je priselil leta 1929, potem ko ga je fašistična oblast kot vidnega političnega voditelja zaprla, ga izločila iz odvetniške zbornice in prisilila zapustiti državo. Čok je imel kot bivši član Narodnega veća v Zagrebu, politični delavec v

Juljski krajini in tudi član narodnoobrambnega gibanja ter prostozidar močne zveze v jugoslovanskih političnih in vladnih krogih. Bil je tudi osebni prijatelj kralja Aleksandra in imel prost dostop na dvor. V Jugoslaviji je sprva živel v Ljubljani, kmalu pa se je preselil z družino v Beograd. Tu je vodil leta 1931 ustanovljeno Zvezo jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, ki je zastopala interese primorskih in istrskih beguncev pri jugoslovanskih oblasteh in se ukvarjala s političnim delom v zvezi z manjšinskim vprašanjem v Julijski krajini. Že ob prihodu se je Čok začel zavzemati za reševanje socialnega položaja beguncev in v tem okviru za kolonizacijo. Pri tem je pomembno vlogo odigral tudi Vilko Baltič, ravno tako emigrant iz Trsta, kjer je služboval kot upravni uradnik, v dvajsetih letih pa nadaljeval dokaj uspešno kariero javnega funkcionarja v Jugoslaviji, najprej kot predsednik slovenske deželne vlade, nato pa kot župan ljubljanske, užiške in končno še beograjske oblasti.

Čok in Baltič sta začela postopek za naseljevanje beguncev v Makedoniji leta 1929 s prošnjo, ki sta jo naslovila v imenu skupine izseljencev iz Julijske krajine, naj Zveza agrarnih zadrug v Skopju odkupi v ta namen zemljišča od zasebnikov. Organi so takrat odkupovali zemljo od prejšnjih kolonistov, ki so se ji odpovedovali, in predvsem od Turkov, ki so se odseljevali v Turčijo. Čok si je ogledal kraje in si po svojih zvezah prizadeval za ustanovitev kolonije. Januarja 1931 je podrobneje predstavil območje in praktične vidike kolonizacije na zelo dobro obiskanem javnem predavanju, ki ga je priredilo ljubljansko emigrantsko društvo Soča v dvorani pri Levu. Še prej je o načrtu kolonizacije v Makedoniji večkrat poročalo slovensko časopisje. V Bistrenici je bilo že rezervirano za nove naseljence določeno število hiš in gospodarskih poslopij. Plodno zemljo naj bi odkupovali po 3300 din na hektar, država je zagotavljala podporo 10.000 din za gradnjo novih hiš, za popravila pa polovično vsoto, pomagala je pri nabavi orodja, semen in sadik. Železniška uprava je nudila vsaki družini dva vagona za brezplačen prevoz inventarja, vsak kolonist pa je imel tudi plačano vožnjo za ogled kraja. Poskrbljeno je bilo, da kolonisti dobijo bančni kredit z jamstvom države, delovala pa naj bi tudi šola za otroke. Interesentov za Čokovo kolonizacijsko akcijo – je poročal tisk – je bilo menda kakih 500, poleg beguncev iz Julijske krajine tudi domačini iz Dravske banovine. Zanje naj bi poiskali dodatna zemljišča v različnih delih dežele (Kolonizacija 1931; Dr. Čok 1931).

Že januarja sta Čok in učitelj Janko Furlan odpotovala s prvo skupino kolonistov v Makedonijo. Ustanovili so zadrugo z imenom Zajednica izbeglica iz Julijske krajine, ki je od Saveza agrarnih zajednica v Skopju odkupila 400 hektarjev zemlje v Bistrenici in najela posojilo za postavitve hiš, nabavo opreme in

ureditev vsega potrebnega za naseljevanje drugih kolonistov. Do decembra 1931 so priseljenci živeli v skupnem gospodarstvu in gospodinjstvu, nato so se ločili. Kljub začetnemu zadovoljstvu se kolonija ni razvijala po pričakovanjih. Novih naseljencev je bilo malo, mnogi so tudi odhajali. Tako je poleti 1932 kolonija štela le 26 oseb, konec leta pa 68, s tem da jo je do takrat zapustilo kar 180 članov. Leta 1934 je v Bistrenici živelo 47 primorskih in istrskih družin z 200 člani. Med kolonisti so bile cele družine in posamezniki, ne samo kmetje, ampak tudi kamnarji, zidarji, mizarji in drugi poklici. Nekateri so imeli izseljenske izkušnje v tujini, na primer v francoskih premogovnikih in v Švici, in so se ob pomanjkanju drugih možnosti zaposlitve zdaj odločili za kolonizacijo. Eni so posedovali lastne kmetije, drugi so delali za mezdo na zadružnih zemljiščih. Problemov je bilo več. Od številnih neporazdeljenih in neobdelanih zemljišč, ker jih pristojni organi niso izmerili, do nepoznavanja terena in značilnosti obdelave, kultur, ki niso našle trga zaradi slabih prometnih povezav, pomanjkanja denarja za nakup živine in izkoriščanje pašniških površin. Zadruga se je zadolžila in je zaman čakala na obljubljene kredite. Slabe so bile tudi stanovanjske razmere, ki so zaradi potresa terjale še dodatna vlaganja. Novembra 1931 je tako *Slovenec* poročal o dramatičnih razmerah kolonistov v Bistrenici in apeliral na pomoč javnosti in države (Slovenski kolonisti 1931; Furlan 1932).

Kolonisti so gojili žitarice, krompir in druge vrtnine ter tipične krajevne kulture, kot so tobak, mak, sezam in druge, ki pa jih niso bili navajeni. Na novo so začeli gojiti lubenice in beluše, ukvarjali so se s sadjarstvom in vinogradništvom, zasajali gozd. Posedovali so govejo živino, konje, ovce, prašiče in perutnino. Zemlja je bila razdeljena tako, da je vsaka kmetija razpolagala z zemljišči različne kakovosti. Zadruga je imela kmetijske stroje, ki so se uporabljali za obdelovanje zadružne zemlje, bili so na voljo kolonistom in proti plačilu drugim lokalnim kmetom. Kolonisti so si prizadevali za uvedbo sodobnih agrotehničnih sredstev in modernizacijo kmetijstva. Gospodarsko stanje v Bistrenici kljub vsemu tudi v naslednjih letih ni bilo zadovoljivo. K slabemu uspehu so prispevali neustrezno upravljanje zadruge s strani poslovodij, nejasnosti z nabavo in nerentabilnost strojne opreme, neuspešno izkoriščanje zadružnih zemljišč, negospodarno dodeljevanje in obračunavanje zadružnih zalog in raznega blaga zadružnikom, zadolževanje le-teh pri zadruzi in neredno odplačevanje dolgov. Zadruga se je vse bolj zadolževala pri bankah, dokler ni leta 1936 izročila premoženje ministrstvu za poljedelstvo. Lastništvo zasebnih zemljišč in hiš je v mnogih primerih ostalo neurejeno. Svoje pa so prispevale tudi klimatske razmere, malarične obolelosti in napetosti med kolonisti (Turk 1936; Bistrenica 1938).

Kot omenjeno, se je kolonizacijska politika ujemala z nacionalnimi in verskimi interesi jugoslovanske države. Velikosrbska politika si je z njo prizadevala pospeševati srbstvo in pravoslavje na račun drugih narodnosti in veroizpovedi. Primorska kolonija v Bistrenici je bila del te politike in njeni člani so nastopali hkrati kot sredstvo in predmet nacionalne in verske homogenizacije južnih pokrajin. Kot begunci, potrebni pomoči in tuji državljani, so bili deležni izsiljevanj, pritiskov in celo groženj, zaradi katerih so mnogi prestopili v pravoslavje, drugi pa so kolonijo zapustili. Slovenska šola je delovala samo na začetku, potem so otroci imeli na voljo samo srbsko. Katoliško cerkev so začeli graditi šele leta 1934 na vztrajno zahtevo škofa Gnidovca in po najrazličnejših bojkotih ter vsiljevanjih pravoslavnih obredov ter duhovnikov. Katolištvo je veljalo za italijansko vero in sprejemanje pravoslavja za nekakšno dolžnostno dokazovanje zvestobe jugoslovanstvu. Iz istega razloga je prihajalo do posrbljanja priimkov (Makuc 1986). Kolonija je v takih razmerah živela do napada na Jugoslavijo in bolgarske zasedbe Makedonije, ko je kolonistom vojska pobrala živino, vozove in zemljo. Nekaj moških članov je končalo v nemškem ujetništvu, več družin se je izselilo na Hrvaško, več pa se jih je pridružilo partizanom. Do leta 1948 so Bistrenico zapustili še skoraj vsi preostali slovenski kolonisti in njihovi potomci (Rusić in Novak 1973).

Opisane razmere niso bile samo značilnost Bistrenice, ampak so spremljale kolonizacijo vsepovsod. Kolonija na Kosovem polju, ki je leta 1938 štela okrog 120 članov, je težko shajala, ker ni imela živine in zaradi težav pri obdelovanju zemljišč, finančnih problemov in sitnosti z albanskimi sosedi. Država naseljencem tudi ni dodelila toliko zemlje, kot jim je je pripadalo po zakonu. Naseljenci v Dračevu (30 oseb) so se ravno tako pritoževali nad samovoljnim obnašanjem krajevnih oblasti in nepravičnim dodeljevanjem zemljišč. Več jih je prestopilo v pravoslavje. V Obiliću niso imeli problemov s pridobivanjem zemlje in razpolagali so s katoliško cerkvijo, ni pa manjkalo drugih težav (Odsek za diasporo 1938). Glasovi o nič kaj ugodnih gospodarskih kot tudi klimatskih, zdravstvenih in medetničnih razmerah v južnih pokrajinah so v Slovenijo prihajali tudi z naborniki, ki so tam služili vojaški rok. Zato je zavladala na Slovenskem do kolonizacijskih pobud zadržanost in odzivali so se jim večinoma primorski begunci.

SEZONSTVO

Pomemben delež slovenskih delovnih migracij znotraj jugoslovanskega prostora med svetovnimi vojnami so predstavljale sezonske migracije. Sezonstvo je bilo že

dolgo ukoreninjena oblika krožne migracije, tj. vsakoletnega začasnega odhajanja na delo, na raznih območjih Slovenije, vezano je bilo na razne poklice oziroma opravila ter dejavnosti in v skladu s tem se je razlikovalo po koledarskem času ter trajanju sezone. Predstavljalo je dopolnilni, marsikje pa nosilni gospodarski vir, s katerim so se preživljali sloji kmečkega prebivalstva brez lastne zemlje in premajhna kmečka gospodarstva. Najbolj razširjene poklicne specializacije slovenskega sezonstva so bila gozdarska dela, ki so jih večinoma opravljali v zimskem času, zidarska in druga gradbena dela, ki so se odvijala od pomladi do konca jeseni, predvsem pa poljedelska dela, ki so ob istem obdobju mobilizirala največji delež sezonske delovne sile.

Osrednje žarišče slovenskega poljedelskega in tudi drugega sezonskega izseljevanja je bilo Prekmurje, najbolj izseljenska izmed vseh slovenskih in po novem tudi jugoslovanskih dežel. Pojav je imel tu stoletno tradicijo in se je s časom reproduciral ter vse bolj utrjeval kot posledica družbeno-gospodarskih in posestnih razmer. Zaradi izrazitosti je po zaslugi Miška Kranjca in drugih ustvarjalcev dobil mesto v slovenskem leposlovju (Zadravec 2003; Just 2003). Prekmurje je bilo izrazito kmečka dežela, ki se je v 19. stoletju ni bistveno dotaknil industrijski in modernizacijski napredek in je razpolagala z zelo skromnimi oblikami ter možnostmi zaposlovanja v neagrarni ekonomiji. Pri tem je bila vse do prve svetovne vojne dobra polovica zemlje v lasti maloštevilnih madžarskih veleposestnikov, preostali, slabši del, ki so ga pestile sezonske suše in poplave, pa je bil močno razparceliran med kmečkim prebivalstvom. Temu je botrovalo ogrsko dedno pravo, ki je dopuščalo delitev posesti. Vplivalo pa je tudi zaposlovanje na kmečkih veleposestvih in odhajanje na poljedelska sezonska dela, s katerimi si je prebivalstvo zagotavljalo prežitek. Ker je sezonsko delo nudilo razmeroma boljše gmotne pogoje kot celoletno gospodarjenje na malih kmetijah, se je sistemsko utrjevalo, dodatno vplivalo na drobljenje posesti in tudi na večanje števila prebivalstva (Korpič - Horvat 1992: 47). Od devetdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne se je prekmursko prebivalstvo tudi množično in večinoma trajno izseljevalo v ZDA (Kuzmič 2001). Po prehodu Prekmurja pod Kraljevino SHS se kljub agrarni reformi in delni porazdelitvi zemlje razmere niso bistveno spremenile, saj mnogi niso uspeli zemlje odplačevati, madžarske veleposestnike gozdov so nadomestili slovenski, del zemlje pa je pripadel novim naseljencem, med njimi primorskim beguncem iz Julijske krajine. Kar 80 odstotkov prebivalstva je bilo agrarnega proletariata (Pörš 1939). Ob omejitvi čezoceanskih tokov in njihovi delni preusmeritvi proti Južni Ameriki so se tako sezonske delovne migracije nadaljevale in še povečale.

Te migracije so tudi spremenile svoje poti. Medtem ko so bile tradicionalno usmerjene predvsem na Ogrsko, so v prvih letih po vojni ogrske destinacije odpadle zaradi meje in povišanih carin na uvoz kmetijskih pridelkov. Poljedelski sezonci so bili namreč plačani večinoma v naturalijah, s katerimi so zagotavljali letni prežitek svojim družinam. Takrat se je njihov tok v večji meri usmeril proti ciljem znotraj Kraljevine SHS. Z letom 1927 so prekmurski delavci začeli v velikem številu odhajati tudi v Francijo, z letom 1929 pa v Nemčijo, ki je nekatere privabila že na začetku dvajsetih let, a se je zaradi inflacijskega vala izkazala za neugoden zaposlovalni trg (Korpič - Horvat 1992: 48). Francija in Nemčija, kamor so se delavci podajali na osnovi bilateralnih pogodb z Jugoslavijo,⁴⁶ sta v letih 1929–39 privabili 22.000 oziroma 17.000 prekmurskih sezoncev, v Jugoslaviji pa se jih je v istem obdobju zaposlilo dobrih 29.000 (Korpič - Horvat 1992: 61). Tok proti jugoslovanskim ciljem se je v tridesetih letih postopoma manjšal, zlasti od leta 1937 dalje, ko je po nekajletni prekinitvi skokovito naraščalo izseljevanje v Nemčijo. Upadli so tudi odhodi v Francijo, sicer pa je bila vsa ta dinamika tudi odraz zmanjšanega vračanja izseljencev, ki so se odločali za stabilizacijo zlasti v francoskih krajih priseljevanja. Obseg sezonskega gibanja je v drugi polovici tridesetih let vsekakor stalno naraščal, tako da je leta 1937 statistika beležila dobrih 7000 odhodov ali okrog 15 odstotkov pridobitno sposobnega prebivalstva, leta 1939 pa več kot 9000 odhodov. Dejansko jih je bilo še več, ker statistika ni »videla« vseh. K temu je treba dodati še najmanj 6000 izseljencev, ki se ob koncu prejšnjih sezon niso vrnili (Korpič - Horvat 1992: 61; Maister in Uratnik 1938: 21). Sidika Pörš je tako v svojem poročilu o prekmurskem izseljevanju ocenjeval armado sezonskih delavcev na okrog 30 odstotkov dela sposobnega prebivalstva in ugotavljal, da le redkokateri Prekmurec ni še bil na sezonskem delu in da so čez leto v deželi ostajali le starejši in otroci (Pörš 1939).

Posamezni tokovi so v letih precej nihali, glede na potrebe v Prekmurju in v krajih zaposlovanja ter v skladu s širšimi gospodarskimi razmerami. Občutno se je spreminjala tudi spolna sestava tokov. V letih 1929–31 je bilo na primer med izseljenci v Jugoslavijo in Francijo okrog 70 odstotkov moških, med tistimi, ki so se odpravili v Nemčijo, pa so v še večjem odstotku prevladovalе ženske (AS 74, a. e. 164). Leta 1939 je v jugoslovanskem primeru moški delež znašal 60 odstotkov, v nemškem 54 odstotkov, v francoskem pa se je povečal na 77 odstotkov (Škafar

⁴⁶ Z Nemčijo je Jugoslavija podpisala pogodbo leta 1928, s Francijo pa leta 1932. Francija jo je sicer ratificirala šele leta 1939, tako da jugoslovanski delavci do takrat niso mogli koristiti pravic, ki jih je predvidevala (Korpič - Horvat, 1992: 54, 52; Drnovšek 2012: 34).

1939b: 122–123). Zanimanju za Francijo in Nemčijo so botrovale predvsem mezde, ki so sicer ravno tako nihale in v letih postopoma upadle, a so bile v najboljših obdobjih tri do štirikrat višje kot v Jugoslaviji.⁴⁷ Njihova vrednost se je dodatno povečala z zamenjavo valute in devalvacijo jugoslovanske devize (Maister in Uratnik 1938: 21). Priseljeni sezonci so uživali enake pravice kot domači delavci, bili so zavarovani ter pravno zaščiteni in priznavali so jim pokojninsko dobo. Državi pa sta se razlikovali v politiki priseljevanja. Nemčija je sprejemala samo kmečko delovno silo, izbor delavcev je bil v domeni nemških pristojnih organov in pogodbe so trajale največ do enega leta. Francija pa ni postavljala omejitev bivanja in so se zato mnogi tam ustavljali dlje ter se prezaposlovali v druge go-spodarske sektorje.

Izseljevanje v Jugoslavijo se je začelo v zgodnjih dvajsetih letih. Usmerilo se je v Vojvodino in na gozdna dela v Slavonijo, kamor je bilo delno usmerjeno tudi pred vojno, in v druga jugoslovanska območja, vključno s Slovenijo, ki je nudila zaposlovanje pri zidarskih delih (Korpič - Horvat 1992: 57). Pri tem je imela pomembno vlogo novoustanovljena podružnica ljubljanske Javne borze dela v Murski Soboti, ki je odpravila prve skupine delavcev in si prizadevala za odtegnitev izseljencev od tradicionalnih ogrskih usmeritev, ker so bili na Madžarskem deležni politične propagande in nacionalističnega snubljenja (Škafar 1939a: 35).

Značilnost sezonskih migracijskih sistemov je bila (in ostaja) simbiotično razmerje med bazeni delovne sile in območji povpraševanja po njej (Lucassen 1988). Tudi prekmurski sezonci so se po tej logiki iz leta v leto vračali ob točno določenih časovnih obdobjih v točno določene kraje. Poročilo, ki ga je v *Izseljenskem vestniku* objavil duhovnik Ivan Škafar, nas seznanja s podrobnejšo geografijo, vrstami dela ter drugimi vidiki zaposlovanja glavnine prekmurskih sezoncev v jugoslovanskem prostoru leta 1939 (Škafar 1939b). Ciljna območja izseljevanja so bili Podravina, Baranja, Bačka in Banat, zaposlovanje pa zelo raztreseno po raznih pristavah in posestvih, navadno oddaljenih od kmečkih naselij. Daleč največji zaposlovalec sezonske delovne sile je bilo državno posestvo Belje, v Baravini, nedaleč od Osjeka. Tu so prekmurski sezonci delali vse od leta 1922, ko je murskosoboška posredovalnica dela tja poslala prve skupine. Posestvo, ki je po vojni prešlo iz habsburških dinastičnih rok v last Kraljevine SHS, je upravljala država v lastni režiji. Obsegalo je 50.000 hektarjev zemljišč: njiv, vinogradov, vrtov, gozdov, travnikov in pašnikov. Sezonci so delali večinoma na njivah, in sicer na

⁴⁷ Leta 1937 na primer je znašal zaslužek v Jugoslaviji (izplačan večinoma v naturalijah) 1800 din, v Nemčiji in Franciji pa 6000 oziroma 4500 din.

enajstih krajevnih upravnih območjih. Včasih so predstavljali večinsko, če ne celo izključno sezonsko delovno silo. Leta 1939 jih je bilo zaposlenih okrog 850.

Drugo po velikosti je bilo zasebno veleposestvo Lederer v Čoki v severnem Banatu, med reko Tiso in romunsko mejo, ki je na štirih pristavah zaposlovalo približno 550 delavcev in delavk. Tudi tu so opravljali poljska dela, ženske pa dela v vinogradih (tu je bila ena znamenitejših jugoslovanskih vinskih kleti) in pri gojenju cvetic. Preostala veleposestva in obrati so zaposlovali od nekaj deset do največ 120 sezoncev. Štiri so bila v Slavoniji (Podravina), eno v Baranji, osem v Bački in tri v Banatu. Med obrati v Bački je treba omeniti državno veleposestvo Karađorđevo pri Novi Palanki, kjer je bila največja kobilarna v državi, in sladkorno tovarno v Novem Vrbasu, v Banatu pa posestvo gozdne fakultete v Zemunu.

Za veliko večino delavcev in delavk je sezona trajala od šest do sedem mesecev, začela se je maja, zaključila pa oktobra oziroma novembra. Manjši del sezoncev je odhajal za dva do tri mesece, a se je večinoma vračal za dober mesec, da bi opravil jesenska dela. Posamezni delavci pa so se zadrževali na večjih pristavah vse leto. Delovni urnik je trajal dvanajst ur, ponekod s septembrom, drugod z oktobrom pa deset ur. Marsikje niti ni bil točneje določen, ampak le pavšalno definiran »od sončnega vzhoda do zatona«. Domenjen je bil z vsemi drugimi določili v skupinski pogodbi, sklenjeni vsako leto sproti med delodajalci in delojemalci.

Za razumevanje pravnega in družbenega položaja delavcev, tudi v primerjavi s sezonskim delovnim trgom v tujini, je treba vedeti, da so sezonci v Jugoslaviji izostali iz zakonodaje o delu in socialni varnosti. Ker je ta upoštevala samo stalno zaposlene, niso bili deležni zavarovanja pa tudi delovna doba se jim ni priznavala. Tudi v delavskih in kmetijskih zbornicah niso bili zastopani, tako da se zanje niso sklepale kolektivne pogodbe. Njihova delovna razmerja so slonela na deželnih poselskih redih iz habsburškega časa, ki so se upoštevali pri sklepanju delovnih pogodb. Kot v prejšnjih časih je svojo vlogo v sistemu kmečkega sezonskega dela ohranjal tudi lik palirja, tj. predelavca ali posrednika, ki je zbiral delavce in se v njihovem imenu pogodil z veleposestvom o vseh vidikih razmerja (Korpič - Horvat 1992: 45). Zaradi dolge tradicije so bili delavci vezani na palirski sistem in podvrženi vplivu palirjev, kar je dolgo oteževalo uveljavljanje in politiko javne borze dela. Ta je celo nekajkrat prenehala z delovanjem, dokler ni leta 1929 polno zaživela.⁴⁸ Palirji so na veleposestvih vodili in nadzorovali delavce ter skrbeli

⁴⁸ Podružnica državne posredovalnice dela v Murski Soboti je bila vzpostavljena leta 1920. Vodil jo je Franc Kerec, ki je imel velike zasluge pri organiziranju delavstva in usmerjanju proti jugoslovanskim ciljem ter v Nemčijo. Posredovalnica je kmalu

za razne organizacijske zadeve. Kljub striktnější ureditvi in nadzoru njihovega položaja so poznavalci razmer leta 1939 še vedno obžalovali prevelik vpliv nepoštenih palirjev, ki so na razne načine izkoriščali delavce, kar je privedlo tudi do protestov in stavk (Pörš 1939; Škafar 1939b: 134–135).

Pogodbe, bolj ali manj izdelane, so vsebovale določila o številu najetih delavcev, vrstah dela in posameznih opravilih, delovnem času, plačah, stanovanju, prehrani, bolniški oskrbi, prevozu delavcev, prevozu prisluženega žita, počitku in pravicah ter dolžnostih delojemalcev in delodajalcev. Določale so tudi kategorije delavcev glede na starost in vrste dela, način izplačevanja zaslužka, orodje in drugo opremo, ki so jo morali delavci prinesiti s seboj, pravice, dolžnosti in plačo vodje delavcev. Delavci so bili razdeljeni v štiri kategorije in od tega je bila odvisna višina plačila, ki je bilo lahko v obliki dnevnice ali na akord, izplačano pa mešano v naturalijah in denarju, v nekaterih primerih pa samo v denarju (Škafar 1939b: 128–134).

Na jugoslovanskih deloviščih so bili delavci poleg nižjega zaslužka in slabšega pravnega položaja deležni tudi neprimernih življenjskih razmer. Za stanovanja jim sicer ni bilo treba plačevati, na voljo pa so imeli samo spalne prostore, in to v barakah ali nekdanjih hlevih ter gospodarskih poslopjih, ki so bili navadno slabo prezračeni in nehygienjski. S posteljami so razpolagali samo na državnem posestvu Belje, ponekod z zasilnimi pogradi, drugod pa so ležali po tleh na slami. Posteljnino, delovno obleko in pribor so prinašali od doma. Nikjer niso imeli na voljo omar in večinoma niti kopalnic ter tekoče vode. V primeru bolezni so pogodbe zagotavljale delavcem določeno obdobje bolniške oskrbe na stroške delodajalca in odškodnino za poškodbe oziroma invalidske primere, vendar je stala pravica bolj na strani delodajalca. Ta je lahko po preteklem roku in ob določenih boleznih delavca odslovil brez vsakršnih dodatnih obveznosti. Med boleznijo delavec ni dobival plače in je bil v primeru odhoda dolžan povrniti potne stroške. Opazovalci so tako ugotavljali, da je bila, glede na dane razmere in stopnjo razvoja gospodarstva v državi, sezonska migracija prekmurskih poljedelskih delavcev sicer ugodna systemska rešitev. Treba pa jim je bilo zagotoviti boljše socialne pravice, delovne in življenjske pogoje ter boljše

prenehala delovati, nakar je bila leta 1923 vzpostavljena nova z Valentinom Komavlijem na čelu, za njo pa zasebna posredovalnica. Leta 1929 je bila ustanovljena posredovalnica dekana Jeriča in Jožefa Klekla, nato še ekspozitura Javne borze dela, ki je bila financirana z glavarinami in se je končno utrdila kot urad za urejanje razmerij med delodajalci in delojemalci. Glede palirskega sistema je Ivan Škafar tožil, da je ta hromil tudi leta 1937 ustanovljeno Zvezo poljedelskih delavcev, ker se mu je preveč podrejala (Pörš 1939; Škafar 1939b: 142; 1939a: 35–36).

plače za opravljeno delo. Večjo skrb je bilo treba posvečati tudi njihovim duhovnim potrebam in preprečevanju različnih razvrzatnosti, ki so se jim po mnenju katoliških piscev vdajali v neurejenih razmerah daleč od domačega okolja (Belek 1936; Škafar 1939a: 35; 1939b).

Kot rečeno, je bilo Prekmurje najbolj izrazito, a ne edino slovensko žarišče sezonskih delovnih migracij. Te so bile v raznih oblikah uveljavljene tudi drugod kot sistemska sestavina gospodarskih struktur na podeželju. Omenjali smo na primer odhajanje na gozdna dela iz Dolenjske in Notranjske, kjer so bili prebivalci večji gozdarskih opravil in so zimsko mirovanje na kmetiji izkoristili za dopolnjevanje življenjskih virov z zaslužkom na tujem. Cilji njihove vsakoletne migracije s sekiro in žago na rami so bile Ogrska, Slavonija, Sedmograška in Romunija; ker so se premikali proti Hrvaški in skozi njo, pa se jih je oprijelo ime hrvatarji. Tudi ta selitveni tok je potekal organizirano v kompanijah, v dogovoru z delodajalci in s pomočjo posrednikov ter se po prvi svetovni vojni delno spremenil v notranjo jugoslovansko migracijo (Bilc 1891; Šmitek 1990; Goršič 1914). Podobno kot prekmursko sezonstvo je zagotavljal razmeroma dober in včasih boljši standard, kot ga je bilo mogoče doseči na kmetijah. V očeh svojega časa, ki ga je Zofka Kveder prenesla tudi v slovensko književnost, so tako hrvatarji veljali za nekakšno polgospodo, razpoznavno po lepi obleki, pipi in srebrni uri (Kveder 1902).

Razlika med hrvatarji in prekmurskimi poljedelskimi sezonci ter delovno silo v drugih slovenskih območjih, ki so trpela zaradi nezadostnih gospodarskih virov in brezposelnosti, je bila v stopnji organiziranosti. Raziskave Socialno ekonomskega inštituta v Ljubljani o socialnih problemih slovenskega podeželja so leta 1938 ugotovljale velike presežke agrarnega delavstva, ki se je komaj preživljalo in ki bi si lahko bistveno pomagalo s sezonskim delom. Hkrati je na naprednejših kmečkih območjih v Sloveniji in Jugoslaviji primanjkovalo sezonske delovne sile. Potrebno je bilo torej bolje uskladiti obojestranske potrebe, v tem pa je bilo po mnenju strokovnjakov prekmursko sezonstvo lahko vzor. Enako je bilo treba slediti izkušnji murskosoboške Javne borze dela, ki je igrala ključno usklajevalno vlogo, z glavarino pa se je samofinancirala in še prispevala v državno blagajno. Za boljšo sistemizacijo sezonskega zaposlovanja v jugoslovanskem prostoru pa je bilo potrebno tudi dvigniti delavske mezde in jih približati tistim v tujini (Maister in Uratnik 1938: 22–23).

DIASPORA: NOVI SLOVENSKI NARODNI PROBLEM

Pomemben vidik selitvene problematike je v primeru jugoslovanskega prostora, enako kot tujine, poleg vključevanja v sisteme zaposlovanja in širšega gospodarskega udejstvovanja, predstavljalo soočanje z novimi družbenimi in kulturnimi okolji. V tem pogledu so notranje jugoslovanske migracije ohranjale vse značilnosti transnacionalnih in odpirale vprašanja, povezana ne samo z identiteto v odnosu do posameznih narodnih komponent, ampak tudi z nacionalno identiteto nove državne tvorbe ter politiko njenega izgraevanja. Izselsjevanje v jugoslovanski prostor je tako sodilo med slovenska narodna vprašanja in skrb za slovenske izseljence v raznih jugoslovanskih provincah med pomembne naloge slovenske narodne politike. Samostojna slovenska Družba sv. Rafaela v Ljubljani, ki so jo ustanovili leta 1927⁴⁹ in je pod vodstvom Kazimira Zakrajška postala vodilna organizacija na področju izseljenske problematike, je svoj delokrog razširila na »slovensko diasporo«. Tako so imenovali Slovence v neslovenskih pokrajinah jugoslovanske države, za katere je bil pristojen poseben odsek. S problematiko migracij so se ukvarjale tudi vladne organizacije, tako na vsedržavni ravni (izseljenski komisariat v Zagrebu in odseki po ministrstvih) kot na ravni pokrajin oziroma banovin. Za Slovence je to nalogo prevzel leta 1928 ustanovljeni izseljenski urad pri Ljubljanski oblasti, ki se je z nastankom banovin preimenoval v Izseljeniški referat pri socialnem skrbstvu Dravske banovine (Kuhar 1939: 534–535). Z leti so se za uspešnejše spopadanje z izzivi po svetu in doma te strukture nadgrajevale. Tako je bila leta 1937 v Ljubljani ustanovljena Izseljenska zbornica, katere namen je bil povezati v skupno telo organizacije, ki so skrbele za izseljence doma, in izseljenske organizacije po svetu. Zbornica naj bi postala glavna ustanova za sodelovanje med izseljenci in domovino in imela je tudi odsek za diasporo (Odsek za diasporo 1938). Pomenila je odločen napredek v smeri povezovanja in usklajevanja ciljev, čeprav so uresničevanje zamisli upočasnile finančne težave. Zastajalo je včlanjevanje izseljenskih organizacij, medtem ko so Hrvati po zaslugi večje podpore Savske banovine v tem hitreje napredovali.

Skrbstenim ustanovam in zlasti Rafaelovi družbi so bile posebno pri srcu narodna, verska in moralna integriteta slovenskega izseljenstva in diaspore. Zato so pozdravljali in pospeševali nastajanje slovenskih društev in drugih organizacij po Jugoslaviji. Teh je bilo vse več in med njimi so mnoge ustanovili primorski begunci iz Julijske krajine. Združevanje Primorcev in Istranov so spodbujale še

⁴⁹ Od leta 1907 do razpustitve leta 1924 je delovala v Ljubljani podružnica avstrijske Rafaelove družbe.

druge, izrazito politične motivacije, saj je šlo za posebno organizacijsko mrežo, včlanjeno v Zvezi jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine in močno angažirano v protifašistični oziroma protiitalijanski dejavnosti (Vovko 1978 in 1979). Te organizacije so nekako hodile svojo pot in živele izven okvirov, ki jih je vzdrževala Rafaelova družba. Ta si je vsekakor prizadevala za vso diasporo, za zagotavljanje verskih obredov, slovenskega pouka in drugih služb, da bi se kolonisti naseljevali strnjeno, da bi Slovenci ohranjali medsebojne vezi in gojili vse, kar je lahko pripomoglo k ohranjanju narodne zavesti ter katolištva. Leta 1938 je kulturno delo z oskrbovanjem s knjigami in drugimi pobudami prevzela Prosvetna zveza v Ljubljani, ki je v ta namen ustanovila odsek za diasporo. Za dušnopastirsko službo in vse verske zadeve je skrbelo Apostolstvo sv. Cirila in Metoda, Rafaelovi družbi pa je ostajalo skrbstvo za notranjo kolonizacijo (Skrb za našo diasporo 1938).

Delo na narodnem in verskem področju je bilo še kako aktualno, in to ne samo zaradi pritiskov velikosrbske politike. Diaspora je bila tudi drugače podvržena asimilaciji; zlasti potomstvo, ki je odraščalo v stiku z neslovenskimi družbenimi in kulturnimi okolji, ni obiskovalo slovenske šole in ni imelo osebnih vezi z ožjo slovensko domovino. Mnogi so se spraševali, ali je primerno podpirati kolonizacijske pobude na jugu države, in opozarjali na težave kulturnega značaja pri vgrajevanju v okolja priseljevanja. Poročila iz Jugoslavije, ki jih je redno prinašal *Izseljenski vestnik*, so bila pogosto dramatična. Govorila so o skupnostih in stotinah otrok brez cerkve, dušnega pastirja, slovenske šole, slovenske knjige in društva, ki so zaradi tega pozabljali slovenski jezik, o družinah, ki so občevale v nekakšni »jugoslovanščini«, o razpršenosti in razdrobljenosti Slovencev, zapuščenih in prepuščenih samim sebi. Diaspora je skratka veljala za nov narodni problem in od vsepovsod klicala: »Dajte nam slovenskega duhovnika, slovenskega učitelja, slovenske knjige!« (Odsek za diasporo 1938) Narodnoobrambno delo – so opozarjali – je bilo potrebno enako kot socialno tudi med sezonskimi izseljenci. Prav vsem migrantom pa sta Rafaelova družba in slovenska cerkev namenjali skrb za ohranjanje moralne integritete. Moralni propad je načeloma pretil vsakomur, ki je stopal na tuja tla, pa čeprav znotraj jugoslovanske države, zlasti če je zanemaril vero in njene nauke. Pojavljal se je v obliki alkoholizma, ki se je širil skupaj s socialno bedo, razvratnosti in lahkotnega življenja, ki so se jim migranti vdajali v stiku z mestnimi in drugimi nezdravimi okolji. Oblika odpadništva je bil tudi marksizem, ki se je pojavljal v rudarskih in drugih delavskih okoljih (Odsek za diasporo 1938).

Posebno zaskrbljenost so seveda vzbujala slovenska dekleta in razvnela

duhove kot že pred njimi aleksandrinke in druge ženske, ki so se odločale za migracijo v mesta in na tuje. Leta 1936 je *Izseljenski vestnik* objavil prav porazno poročilo na njihov račun. Avtor članka jih je predstavljal kot »najbolj žalostno poglavje« slovenstva v južni Srbiji. Nekatere da so prišle same, druge so bile objavljene od svojih prijateljic, tretje so zvalili z obljubami. Prihajale so zdrave in poštene, zahajale v cerkev in v dom sv. Marte, ki so ga v Skopju imele šolske sestre kot zavetišče za služkinje. Njihova vera pa je začela pešati, ker jih gospodarji drugoverci niso puščali v cerkev, ker jih je pritegnila slaba družba, ker so rajši pohajale in tako propadle na telesu in na duši. Poročile so se v pravoslavni cerkvi ali celo z muslimani, med pokvarjenci pa se je širil glas, da so slovenska dekleta najcenejša. Skratka, 90 odstotkov slovenskih deklet naj bi na jugu propadlo, zato naj jim starši ne bi smeli dovoliti na pot, če pa so tam že bile, je bila rešitev pri slovenskih usmiljenkah v domu sv. Marte (Turk 1936).

Pretiranost teh in podobnih moralizatorskih sodb je bila več kot očitna, tako da je sama dušnopastirska postaja v Makedoniji poskrbela za »objektivnejšo sliko« o slovenski stvarnosti. V njej je med drugim odpadla pesimistična predstava o slovenskih dekletih kot tudi o rudarjih, delavcih in kolonistih, ki sicer niso živeli v optimalnih razmerah in brez vsakodnevnih problemov (Izredno zasedanje 1939: 146; Ureditev naše izseljenske službe 1940: 18).

Asimilacija oziroma težnja po adaptaciji okolju sta bili resničen pojav, na katerega opozarjajo tudi zgodovinske študije. Kljub kulturnim razlikam je stapljanje z bratskim narodom namreč vzbujalo manj zadržkov in težav ter potekalo lažje kot asimilacija v tujini. Od tod potreba po dodatnih naporih v korist diaspore in spodbude slovenski inteligenci v njej za večje angažiranje v narodnoobrambnem delu na jugoslovanskih tleh.

VIRI IN LITERATURA

- Arhiv Slovenije (AS), 74 (Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Oddelek za socialno politiko in narodno zdravje 1929–1941), a. e. 164. Zaposlitev sezonskih delavcev iz Prekmurja v Nemčiji in Franciji.
- AS 74, a. e. 164. Zaposlitev delavcev iz Prekmurja v Nemčiji in Franciji.
- AS 74, a. e. 184. Naselitev Slovencev v Bosni in južni Srbiji.
- AS 74, a. e. 185. Zaposlovanje Slovencev na posestvu Karamata Stevana, južna Srbija.
- AS 74, a. e. 187. Informacije o kolonizaciji v Vojvodini in južni Srbiji.
- AS 74, a. e. 188. Kolonizacija v južni Srbiji.
- AS 74, a. e. 974. Povratniki iz Nemčije.
- Antić, Čedomir (2012). *Kratka zgodovina Srbije, 1804–2012*. Ljubljana: UMco.

- Bade, Klaus (2005). *Evropa v gibanju: Migracije od poznega 18. stoletja do danes*. Ljubljana: Založba I*cf.
- Bilc, Janez (1891). Slovenski drvarji na tujem. *Koledar družbe sv. Mohorja za l. 1891*, Celovec, 100–105.
- Bistrenica (1938). *Izseljenski vestnik* 8/6, 51.
- Čermelj, Lavo (1974). *Sloveni e croati in Italia tra le due guerre*. Trieste: ZTT.
- Čulinović, Ferdo (1959). *Državnopravna historija jugoslovenskih zemlja XIX. i XX. vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 220–230.
- Dr. Čok o kolonizaciji v Južni Srbiji (1931). *Jutro* 16, 20. januar, 2.
- Drnovšek, Marjan (1995). Slovenski izseljenci na Hrvaškem do leta 1914. *Slovinci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik Bukič). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 107–113.
- Drnovšek, Marjan (2012). *Slovenski izseljenci in zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Družba sv. Rafaela v poslovnem l. 1937–38 (1938). *Izseljenski vestnik* 8/11, 102–103.
- F. F. (1931). Notranja kolonizacija. *Izseljenski vestnik* 1/1, 22–27.
- Furlan, Janko (1932). Deviška zemlja ob Vardarju: Slovenska naselbina v Južni Srbiji. *Jutro* 13/20, 24. januar, 10.
- Goršič, Fran (1914). O »kasatorjih« in njihovih pogodbah. *Slovenski pravnik* 30, 320–329.
- Hašimbegović, Elma (2008). Novi časi za gospodarstvo. *Četrta stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini, 1878–2000* (ur. Stanislav Koblar). Ljubljana: Mladinska knjiga, 32–47.
- Izredno zasedanje Izseljenske zbornice (1939). *Izseljenski vestnik* 9/8–9, 144–148.
- Izseljenci (1935). *Mohorjev koledar 1935*. Celovec, 54–65
- Izseljeniška spomenica Jugoslovanske Izseljeniške katoliške akcije v državah zapadne Evrope (1933). *Izseljenski vestnik* 3/2, 2–4.
- Izseljenski kongres v Sarajevu (1934). *Izseljenski vestnik* 4/1, 1–2
- Just, Franci (2003). Sezonsko in izseljenstvo v delih panonskih literarnih ustvarjalcev – pesem preseljevanj. *Sezonsko in izseljenstvo v panonskem prostoru* (ur. Marina Lukšič Hacin). Ljubljana: Založba ZRC, 367–385.
- Kacin Wohinz, Milica (1990). *Prvi antifašzem v Evropi: Primorska 1925–35*. Koper: Lipa.
- Kalan, Janez (1936). Notranja kolonizacija. *Izseljenski vestnik* 6/8, 84–85.
- Koblar, Stanislav, ur. (2008). *Četrta stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini, 1878–2000*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kolar, Bogdan (1995). Delo slovenskih duhovnikov med Slovenci v Zagrebu med obema vojnama. *Slovinci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik - Bukič). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 115–131.
- Kolonisti v Južni Srbiji (1938). *Izseljenski vestnik* 8/8, 75.
- Kolonizacija Južne Srbije (1931). *Slovenec* 15, 20. januar, 7.
- Kordin, Anton (1933). O naših po širnem svetu: Srbija. *Izseljenski vestnik* 3/3, 5.
- Korpič - Horvat, Etelka (1992). *Zaposlovanje in deagrarizacija pomurskega prebivalstva*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Kržišnik - Bukič, Vera (1992). O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921–1991. *Razprave in gradivo* 26–27, 172–199.
- Kržišnik - Bukič, Vera (1993). Slovenski gostinci in pomen gostiln v Zagrebu v tridesetih letih 20. stoletja. *Razprave in gradivo* 28, 136–142.

- Kržišnik - Bukić, Vera (1995). O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju. *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik - Bukić). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 133–188.
- Kržišnik - Bukić, Vera (2004). Slovinci v Beogradu. *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš). Ljubljana: Mladinska knjiga, 546.
- Kuhar, Alojzij (1939). Naše izseljensko vprašanje. *Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Založba Jubilej.
- Kuzmič, Mihael (2001). *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Betlehemu v ZDA 1893–1924*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kveder, Zofka (1902). Hrvatarji. *Odsevi: Iz pripovednih in dramskih del*. Gorica: Goriška tiskarna.
- Lipoglavšek - Rakovec, Slava (1950). Slovenski izseljenci. *Geografski vestnik* 22, 3–60.
- Lilek, Emilijan (1933). *Slovenski v tujini službujoči šolniki*. Celje.
- Lucassen, Jan (1988). *Migrant labour in Europe, 1600–1900: The drift to the North Sea*, London. Wolfboro, N. H.: Croom Helm.
- Maister, Hrvoj, in Uratnik, Filip (1938). *Socialni problemi slovenske vasi*. Ljubljana: Socialni ekonomski inštitut Ljubljana (Zbirka študij št. 3, II. zvezek).
- Mak (1937). Slovinci na Kosovu. *Izseljenski vestnik* 7/8, 81–82.
- Makuc, Dorica (1986). Il Nanuta v Nanutovića: Primorski kolonisti na levem bregu Vardarja. *Jadranski koledar 1987*. Trst: ZTT, 189–195.
- Marković, Željko (2012). *Vrdnik: Castellum Rednek: Malo putovanje kroz čudesnu istoriju Vrdnika*. Novi Sad: GRID.
- Med slovenskimi (1938). Med slovenskimi rudarji v Srbiji. *Izseljenski vestnik* 8/6, 53.
- Merkun, Anton (1932). Naš narodni izseljeniški program. *Izseljenski vestnik* 2/4, 2–3.
- O notranji kolonizaciji (1933). *Izseljenski vestnik* 3/5, 5.
- Odsek za diasporo (1938). *Izseljenski vestnik* 8/6, 51.
- Page Moch, Leslie (1992). *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650*. Bloomington: Indiana University Press.
- Papež Adamič, Vera (2009). *Od prednikov do potomcev: Slovenci v Slatini in Banjaluki, 1923–2008*. Banja Luka: Društvo Slovencev Triglav.
- Pavlin, Jože (1933). O naših po širnem svetu: Srbija: Novo Kosovo. *Izseljenski vestnik* 3/2, 4–5.
- Piljušič, Miroslav Miha (2013). *Naših prvih deset let: Kronika Slovenske kulturne skupnosti Timoške krajine Ivan Cankar*. Bor: Qwerty.
- Pörš, Sidika (1939). Sezonsko izseljevanje v Prekmurju. *Mladi Prekmurec* 4/5–6, 65–72.
- Ravnik, Mojca (2002). Z meje na mejo. *Poti in usode: Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje* (ur. Aleksej Kalc). Koper: Zgodovinsko društvo za južno primorsko; Trst: Narodna in študijska knjižnica, 54–61.
- Ravnik, Mojca (2010). Nekaj pogledov in preteklost in sedanost beograjskih Slovencev. *Traditiones* 39/1, 167–193.
- Rusić, Branislav, in Novak, Vilko (1973). Slovinci v Bistrenici v Makedoniji. *Traditiones* 2/2, 177–202.
- Sarić, Samija, in Štimac, Vera (2010). Kolonizacija Slovencev v Bosni in Hercegovini od 1878 do 1918. *Arhivi* 33/2, 397–406.

- Schiffre, Carlo (1946). *Sguardo storico sui rapporti fra italiani e slavi nella Venezia Giulia*. Trieste: Stabilimento tipografico nazionale.
- Skrb za našo diasporo (1938). *Izseljenski vestnik* 8/12, 115.
- Slovenci v Belgradu in še dalje na jugu (1939). *Slovenec* 1, 1. januar.
- Slovenska kri v Južni Srbiji (1937). *Ponedeljski Slovenec* 10/2, 11. januar, 2.
- Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (2005). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Slovenski kolonisti v Bistrenici (1931). *Slovenec* 273, 29. november, 4.
- Szabo, Agneza (1995). Socijalna struktura Slovenaca u Kraljevini Hrvatskoj in Slavoniji između 1880. i 1910. godine. *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik - Bukić). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 85–105.
- Škafar, Ivan (1939a). Prekmurski sezonski delavci v Slavoniji. *Izseljenski vestnik* 9/4, 34–36.
- Škafar, Ivan (1939b). Socialni in gospodarski položaj prekmurskih in medžimurskih sezonskih delavcev v Baranji, Bački in Banatu v letu 1939. *Izseljenski vestnik* 9/8–9, 121–144.
- Šmitek, Zmago (1990). Hrvatarji. *Enciklopedija Slovenije* 4, 55.
- Štrekelj, Anton (1919). Naselitev Goričanov v Makedoniji. *Slovenski narod* 210, 10. september, 2.
- Trdina, Janez (1951). Hrvaški spomini. *Zbrano delo* 3. Ljubljana: DZS, 7–220.
- Turk, Alojzij (1936). Slovenska kri v Južni Srbiji. *Izseljenski vestnik* 6/11, 112–113.
- Ureditev naše izseljenske službe (1940). *Izseljenski vestnik* 10/2, 17–20.
- Valenčič, Vlado (1991). Izseljevanje Slovencev v druge dežele habsburške monarhije. *Zgodovinski časopis* 44/1, 49–71.
- Vovko, Andrej (1978). Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933. *Zgodovinski časopis* 32/4, 449–473.
- Vovko, Andrej (1979). Delovanje »Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine« v letih 1933–1940. *Zgodovinski časopis* 33/1, 67–102.
- Zadavec, Franc (2003). Sezonec in zdomec v prozi Miška Kranjca. *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru* (ur. Marina Lukšič Hacin). Ljubljana: Založba ZRC, 349–353.

PRESELJEVANJE SLOVENCEV MED JUGOSLOVANSKIMI REPUBLIKAMI IN POSELITVENI VZOREC PO LETU 1945

Damir Josipovič

UVOD

V tem poglavju se bomo ukvarjali z razmerji med etničnostjo in migracijami. Pokazali bomo, kako sta si vidika migracij in etničnosti kljub stalni medsebojni prepletenosti včasih tudi nasprotujoča in begajoča. Zato bomo najprej osvetlili nekatere v strokovni in laični javnosti manj poznane vidike definiranja Slovencev kot etnične skupine, vidike oblikovanja njihove »zamišljene« skupinskosti in *skupnost-nosti*. Postavili jih bomo v kontekst planskih migracij in zgodovinske prostorske formacije slovenstva v povezavi z jugoslovanskim prostorom.

Najprej se bomo ustavili pri sumarni statistični sliki, ki je privedla do občega, vsejugoslovanskega fenomena slovenstva. Številčni razvoj Slovencev skozi popisne statistike v obdobju med 1880 in 2013 smo predstavili že v prejšnjih poglavjih, zato se bomo tu ustavili zgolj ob povzetnih vidikih, ki pojasnjujejo celotno statistično sliko Slovencev in ki lahko služijo kot dopolnitev že obravnavanim temam. Te sumarne podatke bomo v nadaljevanju primerjali s podatki o migracijah iz prostora Slovenije na območje drugih republik SFRJ. Zanje imamo sistematično obdelane le podatke po drugi svetovni vojni, torej za čas socialistične Jugoslavije. Ker sta razpad skupne države in vojna vihra preprečila pripravo in izvedbo kompleksnejših obdelav podatkov na zveznem jugoslovanskem nivoju po letu 1991, nam ostajajo na voljo odlične obdelave podatkov za leto 1981. Te že v veliki meri skozi migracijska gibanja nakazujejo bodoči razvoj nacionalizma in na nek način seveda tudi gospodarstva. Analizirali bomo ne le splošno preseljevanje prebivalstva z območja Slovenije, pač pa tudi povratne migracijske tokove in medrepubliško migracijsko bilanco ter tako imenovane etnične migracije. Temu bo sledila zaključna analiza prostorske distribucije prebivalstva, ki se je ob popisu

1971 opredelilo za slovensko narodno pripadnost, torej prav v času najširšega prostorskega uveljavljanja in migracijske aktivnosti Slovencev.

Teoretska in metodološka izhodišča

Habsburška »k. u. k.« statistika je z izjemno razvito statistično metodologijo in natančnimi obdelavami prav z lastnimi cenzusi prebivalstva ustvarila in poustvarjala tisto vztrajnost skupinskih zaznav domnevno jezikovno enotnih – oziroma vsaj dovolj od Drugega razločenih – populacij, ki je v kasnejših obdobjih utrdila »stoletno« samoumevnost in zunanjo razločenost posameznih etničnih entitet.

Takrat »zagledana« strnjeno naseljena slovansko govoreča populacijska enota v okviru avstrijskega dela monarhije (t. i. notranjeavstrijske dežele) je sredi 19. stoletja pridobila in postopoma sprejela splošni slovanski naziv »Slovenci«. Pri tem »zagledanju« je v nasprotju s prevladujočim prepričanjem glavno vlogo odigrala kartografija, ne pa tiskane knjige, kot bi lahko sklepali iz Andersonove teorije nastanka in širjenja nacionalizma (prim. Anderson 2007: 59). Seveda je bilo razmejevanje »slovenstva« jezikovno pogojeno skoraj izključno v odnosu do romansko, germansko in ogrsko govorečih, nasproti slovansko govorečemu sosledstvu pa so glavno vlogo pri etničnem razlikovanju igrali drugi, zlasti politično-geografski kriteriji. Po svojem pomenu izstopajo meja med Avstrijo in Ogrsko oziroma upravne in cerkvene meje nasploh. Te definirajo rabo in razmah zemljevidov, slednji pa so v kolonializiranem svetu (taka je bila tudi Jugovzhodna Evropa) po Thongchaju Winichakulu »anticipirali prostorsko stvarnost in ne obratno« (v Anderson 2007: 211). Čeprav se je po eni strani jasna prostorska razločenost do jezikovno dovolj drugačnih »sosedov« izkazala kot priročna, pa je etnična razmejitev Slovencev proti vzhodu in jugu trčila ob nepremostljive ovire, ki so razgalile probleme specifičnega geopolitičnega razvoja in teoretsko trhlost lokalne aplikacije prvin nacionalističnega gibanja. Že samo poimenovanje »Slovenci« je bilo na Kranjsko, Štajersko in drugam uvoženo iz Slovenske krajine, torej iz območja, ki je bilo šele v 20. stoletju kolonizatorsko poimenovano kot Prekmurje (Josipovič 2012). Tudi sicer je bilo tako poimenovanje znano še iz Trubarjevih časov in običajno kot »Windischland« na celotnem območju Slavonije, Dalmacije in drugih predelov, zlasti kajkavsko-čakavskih, označevalo pa je slovansko govoreče populacije brez centraliziranega političnega vodstva in z izostankom zgodovinskih »jedrnih območij« (po Rokkan 2000: 235).

Slovenci so bili kot novokonstruirana in geografsko robna etnična skupina

v mnogočem primerni za kolonizacijo v novopridobljena območja pod habsburško dominacijo. Tu je šlo v prvi vrsti za širjenje Avstro-Ogrske na evropski prostor nekdanjega Otomanskega imperija, ki se ga je oprijelo ime Balkan. Prodor Avstrije na »Balkan« je vse od konca 18. stoletja dalje težil k pripojitvi gospodarsko zanimivih, a relativno zaostalih območij, ki bi geostrateško bolj zaščitila avstrijske posesti v ozkem pasu ob vzhodni obali Jadrana. Fokus na današnji Bosni in Hercegovini ni bil edini. Tudi Srbija je visoko kotirala v »iredentističnih« ciljih Habsburžanov. Ko je Avstro-Ogrska naposled leta 1878 zasedla Bosno in velik del Hercegovine, so se pričela prva sistematična naseljevanja Slovencev na novo osvojeni prostor. To seveda ne pomeni, da se Slovenci kot kolonisti ali kako drugače niso naseljevali na območju Bosne in Hercegovine že prej. Seveda so se, vendar v manjšem obsegu, predvsem pa tja niso prihajali kot Slovenci, pač pa kot prebivalci dežel, v katerih so živeli pred množičnim izbruhom nacionalizma evropskega tipa (prim. Josipovič in Kržišnik - Bukić 2010: 15). Prav zato ne moremo govoriti o posamičnih naselitvah ali kolonizaciji Slovencev, ki bi se časovno vršile pred sredo 19. stoletja.

Izhajajoč iz podmene, da je etničnost družbeno konstruirana in da na etničnost ne moremo gledati zunaj procesov mejnosti, je v smislu historično relativno pozno oblikovanih teoretskih predpostavk o tem toliko lažje razumeti njeno laično in mestoma strokovno široko sprejeto »biološko« vsajenost (Josipovič 2013). S tem so postala vrata instrumentalizacije etničnosti na široko odprta. Ne glede na to, da so o etničnosti, rasah, različnosti ipd. razpravljali že mnogi antični misleci, pa kasneje tudi v srednjem veku (npr. Ibn Haldūn),⁵⁰ se je šele v 19. stoletju s sekundarnim izbruhom nacionalizma (tokrat evropskega tipa) kmalu, še v drugi polovici 19. stoletja, proti »primordialno-biologističnemu mainstreamu« oblikovala konkretnjša teoretična opozicija, utelešena zlasti v marksizmu. Vendar marksistično zavračanje »dejavnika« etničnosti kot faktorja kakršnih koli predpostavk za diskriminatorno vrednotenje populacij takrat ni moglo odvrniti »utemeljiteljev« instrumentalizacije etničnosti od vsakovrstnih zlorab in celo vsiljevanja najbolj kontroverznih zakonskih rešitev (prim. Sémelin 2009). Šele stopnjevana

⁵⁰ Ibn Haldūn je že med leti 1372 in 1379, torej v času »temnega« srednjega veka v Evropi, v takrat že ugašajočem »cvetočem« islamskem svetu v svojem znamenitem delu Mukadima odlično pojasnil dejavnike fizičnih razlik med prebivalstvi v različnih geografskih predelih. Poudarjal je, da rase ne obstajajo in da etničnih razlik ne smemo iskati v starozaveznih bibličnih razlagah o temnem Hamu in svetlem Semu, pač pa da so zlasti postava in nekateri elementi obraznih potez ter pigmentacije posledica človekove izpostavitve in prilagoditve klimatsko in fizičnogeografskim razmeram in s tem povezanim načinom življenja (prim. npr. Ibn Haldūn 2009: 24).

uzakonjena diskriminacija, ki je med drugo svetovno vojno privedla do *šóá*, je prinesla delno streznitev vodilnih političnih elit, ki so investirale v smeri sistematičnega teoretskega utemeljevanja etničnosti in zavračanja »rasnih teorij«. Ta proces je kulminiral v Barthovi teoriji etničnosti (Barth 1969). Vendar se zdi, da je pojasnitev etnične razlike vse premalo ponotranjena celo v strokovnih krogih in da nevarnost vnovičnih eskalacij ni avtomatično odpravljena in je potrebna vedno novih presoj in utemeljevanj ter sistematične diseminacije spoznanj.

V tem kontekstu lahko zagledamo naseljevanje Slovencev na območju Balkana popolnoma drugače. Če je slovenska »invencija tradicij« (po Hobsbawm in Ranger 1983) od druge polovice 19. stoletja sistematično gradila na historični in populacijski kontinuiteti Slovencev s Karantanci, pa čeprav se je Karantanija teritorialno skoraj v celoti razlikovala od današnjega območja Slovenije oziroma je nanj le mejila, je bila taka kontinuiteta pri npr. Kocljevi Spodnji Panoniji povsem spregledana.⁵¹

Analiza etnonimov, ki so se uporabljali za 'avtohtone' skupine prebivalstva v 18. in prvi polovici 19. stoletja, kaže, da so pri avtorjih in potopiscih prevladovali etnični nazivi, ki so odražali razumevanje tedanjih slavističnih avtoritet o slovanskem jeziku in slovanskih narodih. Za najštevilnejšo 'avtohtono' skupino prebivalstva na območju vzhodne Slavonije in zahodnega Srema se je najpogosteje uporabljalo splošno ime '*Slavonci*', '*Slovinci*', '*Iliri*', pogosto pa se jih je razlikovalo le po veroizpovedi. Tujce, torej prebivalstvo, ki je v 18. in 19. stoletju prišlo iz drugih delov Habsburške monarhije, iz nemških dežel ali iz krajev pod otomansko oblastjo, so v virih poimenovali z različnimi regionalnimi imeni oziroma po državi, od koder so prišli (Lazanin 2008: 206).

Podobno je bila spregledana relacija do različnih teritorialnih enot iz druge polovice 1. tisočletja (npr. Vojnomirjeve kneževine v Posavju in Braslavove kneževine v Panoniji ter Slavonije in Srema oziroma, kot smo videli, celotnega *Slovinja* (prim. Josipovič 2012). Zato se, medtem ko danes govorimo o Slovencih na Balkanu, tako

⁵¹ Popolnoma je spregledano dejstvo, da je delovanje cerkvenih bratov Sv. Cirila (Konstantina) in Sv. Metoda v Kocljevi kneževini, v Panoniji in na Moravskem, imelo ogromen vpliv na panonskoslovensko pismenstvo, vključno z rabo glagolice, posebej prilagojenega črkopisa za potrebe slovanskega glasoslovja, ki se v literaturi istoveti le s hrvaškim govornim prostorom (Josipovič 2012).

trdovratno reproducira vprašanje o »avtohtonih« in migrantih, čeprav je to popolnoma nesmiselno in brez podlage (prim. Šumi in Josipovič 2008).

Če smo v poglavju o popisih prebivalstva rekli, da prebivalstvo v popisu 1850/51 pri marsikaterem popisnem vprašanju ni vedelo, kaj pravzaprav odgovoriti, se je situacija do konca 19. stoletja že močno spremenila. Z izjemo časovno in teritorialno manj stabilnih enot monarhije se je prebivalstvo historičnih regij ne glede na dejansko govorjeni jezik identificiralo z območjem svojega prebivanja. Tako so denimo na Hrvaškem in v Slavoniji kljub dejstvu, da so bile razširjene tri med seboj razločene jezikovne forme, prebivalci že spontano začeli imenovati »svoj« govorjeni ali materni jezik »hrvaški«, s čimer so nadomestili dotedanji »domači« ali tudi »slovinski« v Slavoniji, Istri in Dalmaciji. Izjema so postali prebivalci, ki so se priselili iz drugih regij ali drugih držav. Ti so lasten govorjeni ali materni jezik največkrat poimenovali po prostorski entiteti, iz katere so prišli, ne glede na to, ali so bili govorci istih ali podobnih govorov. Če torej pripadnosti enemu od novoustanovljenih narodov iz revolucionarnega leta 1848 ni uspelo doseči novokomponiranim elitam, je to z nekaterimi izjemami (npr. v Medžimurju, Istri itd.) uspelo habsburškim popisom. Ti so utrdili »pripadnost« določenega prebivalstva določeni regiji in s tem določenemu narodu. Po koncu 19. stoletja te determiniranosti nikomur več ni uspelo preseči, ampak se je le še poglobila.

JUGOSLAVIJA KOT POLIGON DIRIGIRANIH MIGRACIJ IN ETNIČNOSTI

Ko smo pridobili vpogled v posamične geopolitične prostore na območju nekdanje Jugoslavije in njene bližnje »balkanske« okolice, smo šele odprli sintezno polje pogleda na demogeografsko problematiko tega območja. Slovenci kot ena od popisno-statističnih realitet tega prostora so v zadnjem desetletju kvantitativno izjemno močno zaznamovali prostor bivše skupne države. Že pred več kot 130 leti, torej sredi druge polovice 19. stoletja, smo Slovencev kot jezikovne popisne kategorije lahko našli 29.000 (preglednica 1). Če upoštevamo vsa ozemlja, ki tedaj še niso premogla primerljivih statističnih raziskovanj, pa lahko njihovo število ocenimo na več kot 30.000. Četudi je popisna vrednost podcenjena, je opazno stalno naraščanje števila slovensko opredeljenih prebivalcev v celotnem obdobju 1880–1910.

Šele podatki iz leta 1910 se prvič približajo celovitejšemu zaobseženju slovensko opredeljenega prebivalstva, saj so Slovenci kot popisna kategorija vanje

vključeni povsod razen na območjih, kjer nimamo izpričanih kakih oprijemljivejših argumentov za tovrstno slovensko prisotnost (še posebej v delih nekdanjega otomanskega dela bivše Jugoslavije).

Preglednica 1: Prebivalstvo na območju nekdanje Jugoslavije, ki je navedlo slovensko popisno opredelitev, v obdobju 1880–2011⁵² (vir: ÖAS; MNS 1880–1910; KJ ODS 1921–1931; SZS SFRJ 1948–1991; SURS; DZS RH; RZS RS; DZS RM; FZS BIH; MONSTAT; SAK 2001–2011; preračuni D. J., 2013)

slovenski materni/ pogovorni jezik	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1948
	28.512	31.931	36.566	38.277	57.970	72.857	64.414
slovenska narodna pripadnost	1953	1961	1971	1981	1991	2001	2011
	71.833	66.965	54.003	41.126	34.464	20.357	16.804

Rast prebivalstva, opredeljenega kot Slovenci v obdobju 1880–1910, zlasti v habsburških deželah kaže na intenzivno državno dirigirano in motivirano naseljevanje na »nova« območja. Ta trend se z izbruhom prve svetovne vojne upočasni, a nikakor ne presahne. Po razpadu Avstro-Ogrske se do leta 1921 namreč število oseb s slovenskim maternim jezikom kljub vojaškim izgubam poveča za skoraj 4000 oseb.

Od leta 1921, ko se je na prvem popisu v novi Kraljevini SHS zabeleženi državni preselitveni inženiring šele prav pričel, Slovenci v naslednjem desetletju do popisa leta 1931 dosežejo svoj zgodovinski višek (73.000). Ta višek časovno sovпада z rigoroznimi administrativnimi spremembami teritorialnega ustroja Kraljevine. Iz trendov rasti pa lahko sklepamo, da se je število Slovencev vse do druge svetovne vojne intenzivno zviševalo, vendar je izbruh vojne preprečil oceno stanja in izvedbo popisa leta 1941. Sicer pa niti popisni podatki za leto 1931 doslej sploh še niso bili adekvatno ovrednoteni in so v literaturi pogosto napačno navajani in interpretirani (prim. npr. Kržišnik - Bukič 1992; 2003). S pomočjo Krallertovih analiz smo podatke, ki so sicer veljali za izgubljene zaradi posledic druge svetovne vojne, rekonstruirali in jih prvič prikazujemo, prilagojene posebej za Slovence, sumarno za ozemlje celotne Jugoslavije. Prav ti podatki kažejo,

⁵² Zaradi nepopolnih podatkov in neenotne metodologije popisov, ki so se skozi zadnjih 130 let opravljali po različnih območjih nekdanje Jugoslavije, smo manjkajoče podatke »imputirali«. Imputacijo smo izvedli tako, da smo ocenili trende gibanja števila Slovencev, upoštevajoč migracijske valove, ki so bodisi upočasnjevali bodisi pospeševali rast ali upadanje števila Slovencev. Popolne serije podatkov za celotno območje nekdanje SFRJ so z vidika števila Slovencev na voljo le za vseh sedem zaporednih popisov iz obdobja 1921–1981.

da je bil prvi vrhunec slovenske prisotnosti na območju nekdanje Jugoslavije že v času med obema svetovnjima vojnama in ne šele v času socialistične Jugoslavije (slika 1). Deloma lahko k temu pripišemo tudi spremenjeno metodologijo, ki je etnično (ali narodno oziroma narodnostno) pripadnost pričela »meriti« šele po drugi svetovni vojni.

Kljub izbruhu druge svetovne vojne in novim demografskim izgubam, vključno s padlimi, preseljenimi in pobitimi, se število opredeljenih kot Slovenci do leta 1948 ni bistveno zmanjšalo (65.000). Popisno opredeljenih kot Slovenci je bilo tega leta na območju drugih jugoslovanskih republik kar za pet odstotkov slovenskega prebivalstva v SR Sloveniji. Komparativno pa je bilo istega leta le za 1,2 odstotka Slovencev po drugih republikah rojenih v Sloveniji. Torej se jih je med Slovenci, živečimi v drugih republikah SFRJ, le 23,6 odstotka priselilo iz Slovenije, vsi ostali (več kot tri četrtine!) pa so bili rojeni na območju republike, kjer so bili v času popisa leta 1948. To potrjuje zgodovinsko prisotnost Slovencev na tem območju.

Sicer pa tudi jugoslovanski popisi v obdobju 1948–1991 še dodatno kažejo na spodbujanje migracij Slovencev v druge republike, saj se do leta 1953 skupno število Slovencev povzpne do novega zgodovinskega viška 72.000 (preglednica 1; slika 1). Razliko več kot 7000 v pičlih petih letih (1948–1953) pa znova prispevajo migracije. Takrat se že zaključuje povojni kolonizacijski val, začenja pa se val naseljevanja državnih nameščencev, ki ga kasneje pospremijo selitve strokovnjakov v rudarska in industrijska središča nekdanje skupne države. Popisni agregati za leto 1953 ne omogočajo neposrednega preračuna deleža Slovencev, ki odpade na rojene v Sloveniji, zato vzemimo potencialno skrajno vrednost, in sicer domnevajmo, da so celoten prirastek prispevale migracije. Četudi bi obveljala taka skrajna domneva, ki je seveda pretirana, bi Slovenci, rojeni v republikah nekdanje SFRJ izven Slovenije, še vedno dosegali dve tretjini znotraj slovenske opredelitve. Tudi ti podatki nasprotujejo tezi, da so Slovenci migrantska skupnost, ko gre za območje nekdanje Jugoslavije. Če so bila taka razmerja že pred šestimi desetletji in če torej niti takrat ne bi mogli govoriti o priseljenki skupnosti, potem za kaj takega tudi danes ni nobene osnove, saj so se tudi migracije v to območje številčno močno znižale.

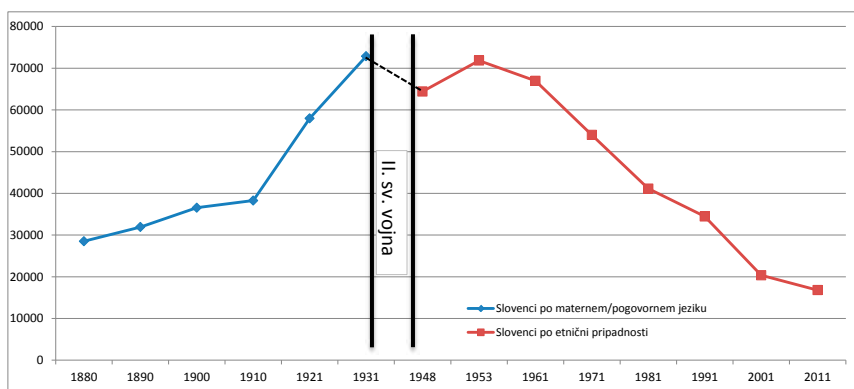
Masovna industrializacija Jugoslavije v šestdesetih letih se že kaže v opuščanju opredeljevanja za slovenstvo in prehodu v jugoslovansko ali dominantno etnično opredelitev območja, kamor so se preselili. Obenem se upočasni tudi izseljevanje iz Slovenije, kar pripelje do upada števila slovenske etnične opredelitve

najprej na 67.000 leta 1961, nato pa le še na 54.000 leta 1971. Skupno v obdobju 1953–1971 število Slovencev upade za 18.000 ali za 25 odstotkov.

V obdobju 1971–1991 se upadanje še pospeši, popisno število Slovencev pa se skorajda prepolovi (–20.000 oziroma 40 odstotkov). To obdobje že označuje presmetitev etničnih migracij proti »republikam – etničnim centrom«⁵³ in etnično homogenizacijo v enonacionalnih republikah. Tak razvoj poleg naraščajočega nacionalizma in nezadovoljstva nekaterih republiških političnih elit, predvsem pa nezmožnosti osrednje beograjske oblasti, da bi obvladala zapleteno družbeno situacijo, pripelje do izbruha nasilja in končno do razpada države ter do tragične državljanske vojne.

V obdobju 1991–2013 število Slovencev v drugih državah naslednicah razpadle SFRJ najprej znova strmo upade, po letu 2001 pa se negativni trend nekoliko umiri. V obdobju zadnjih popisov med leti 2011–2013 v državah naslednicah Jugoslavije (brez Slovenije) lahko število Slovencev ocenimo na okrog 17.000 (preglednica 1; slika 1).

Slika 1: Prebivalstvo na območju nekdanje Jugoslavije, ki je navedlo slovensko popisno opredelitev, v obdobju 1880–2013 (vir: isto kot preglednica 1)

Slovenci z območja nekdanje Jugoslavije zunaj Slovenije so se po letu 1953 soočali s povečano statistično zaznano asimilacijo v okoljih, kjer so prebivali bodisi kot »sveži« migranti bodisi kot potomci stoletne skupnosti. Hkrati je »etnicizacija« Jugoslavije že od masovne industrializacije in urbanizacije ter deagrariacije

⁵³ Izraz je v demografske študije vpeljala R. Petrović (npr. 1987).

dalje povzročila, da so se migracijski tokovi postopoma začeli obračati v smeri republike – etničnega centra.

Izjemno visoke stopnje asimilatornosti Slovencev izven Slovenije lahko pokažemo s podatki popisa leta 1981, ko je zvezna jugoslovanska statistika izvedla dotlej najnatančnejše obdelave podatkov. Tega leta je bilo zabeleženih kar 69.446 prebivalcev ali 3,89 odstotka rojenih v Sloveniji, ki so prebivali v drugih republikah takratne SFRJ (preglednica 2). Če teh 70.000 prebivalcev (rojnih v Sloveniji) primerjamo s številom opredeljenih kot Slovenci (41.126) in če ob tem upoštevamo le četrtinski delež popisno opredeljenih kot Slovenci, ki so bili rojeni v Sloveniji (ca. 10.000 od 41.000), ugotovimo, da je bilo prebivalstva, izhajajočega iz ali povezanega s Slovenijo in slovenskim prostorom, tedaj okrog 100.000.⁵⁴ Seveda ne more biti dvoma, da je med slovenskimi izseljenci tudi kak, ki se ni popisno opredelil kot Slovenec, vendar je bilo takih primerov glede na dotedanjo etnično homogenost Slovenije prejkone malo. Zato je tudi razumljivo, da so bile »etnične izgube« v številu opredeljenih kot Slovenci zelo visoke.

Preglednica 2: Prebivalstvo, rojeno v Sloveniji, stalno prebivajoče po jugoslovanskih republikah (vir: SZS SFRJ 1981)

	Bosna in Hercegovina	Črna Gora	Hrvaška	Makedonija	Slovenija
SKUPAJ	5.385	685	46.976	1.061	1.716.183
delež od vseh	0,30%	0,04%	2,63%	0,06%	96,11%
brez Slovenije	7,75%	0,99%	67,64%	1,53%	-
	Srbija (skupaj)	Ožja Srbija	Kosovo	Vojvodina	SFRJ
SKUPAJ	15.339	11.065	496	3.778	1.785.629
delež od vseh	0,86%	0,62%	0,03%	0,21%	100,00%
brez Slovenije	22,09%	15,93%	0,71%	5,44%	69.446

Na preglednici 2 lahko vidimo, da je delež prebivalstva, rojenega v Sloveniji, ki je živel po drugih republikah SFRJ, daleč najvišji na Hrvaškem (67,6 odstotka); predvsem na račun številnih Slovencev z območja Beograda sledi ožja Srbija (15,9 odstotka), tej pa Bosna in Hercegovina (7,8 odstotka) in Vojvodina (5,4 odstotka).

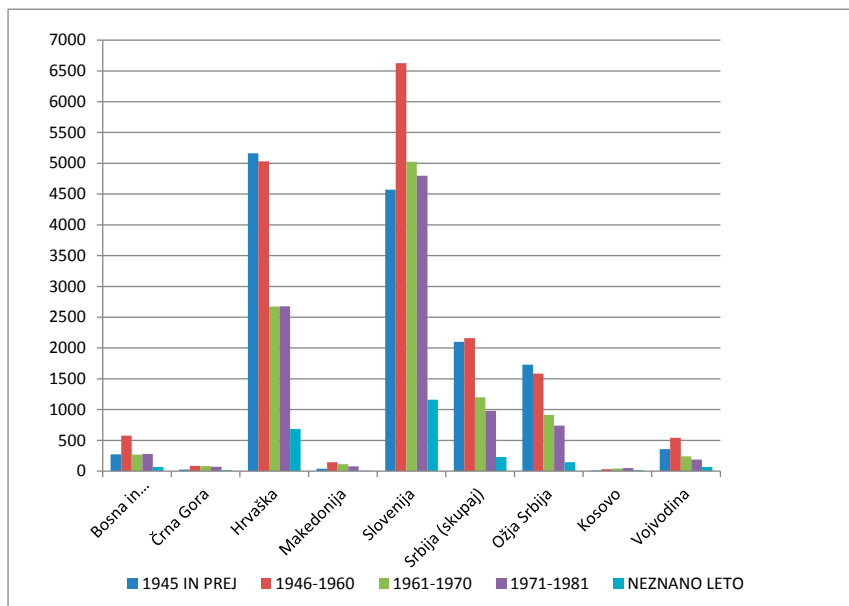
Kot smo že povedali, je le manjši del (po rojstvu) Slovencev obdržal tudi slovensko popisno opredelitev. Zato je zanimiva analiza tistih, ki so se za Slovence

⁵⁴ Vera Kržišnik - Bukić ocenjuje »dejansko« število Slovencev na območju nekdanje Jugoslavije izven Slovenije na trikratnik števila, zabeleženega v popisu iz leta 1991. To pomeni približno 105.000 ljudi (npr. Kržišnik - Bukić 1997).

v smislu narodne pripadnosti tudi opredelili. Znova nam popis iz leta 1981 lahko postrže z najbolj podrobnimi podatki.

Četudi je večina priseljenih (popisno opredeljenih) Slovencev po podatkih popisa iz leta 1981 v druge republike prišla v obdobju neposredno po koncu druge svetovne vojne, so razlike med republikami glede obsega in časa priseljevanja znatne. Pri tem sta izstopali Hrvaška in ožja Srbija, kjer je večino predstavljala kategorija priseljenih pred letom 1945 (slika 2). Ni nenavadno, da je bila za Slovence iz prostora nekdanje SFRJ tudi Slovenija priljubljen migracijski cilj. Na sliki 2 je razvidno, da je to postala šele v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja, kar potrjuje tezo o postopnem prevladovanju migracij v smeri proti republiškim etničnim centrom. Seveda gre med Slovenci v primeru selitev v Slovenijo tako za povratne migracije kakor tudi za priseljevanje Slovencev, rojenih zunaj Slovenije. Na vsak način so ti tokovi le še utrjevali etnično homogenizacijo znotraj republik.

Slika 2: Migracije Slovencev iz drugih republik v okviru SFRJ glede na obdobje priselitve in ciljno republiko (vir: SZS SFRJ 1981)

Če izločimo vpliv Slovenije kot pomembnega ciljnega območja za priseljevanje Slovencev, ki so prej živeli zunaj Slovenije, še bolj izstopi Hrvaška. Ta je bila in

ostala pomemben migracijski cilj tako za Slovence iz Slovenije kakor za tiste iz drugih republik SFRJ. V obdobju pred letom 1945 je tako Hrvaška predstavljala cilj za kar 67,9 odstotka Slovencev, ki so zamenjali območje (republiko) stalnega bivanja (preglednica 3).

Preglednica 3: Selitve Slovencev v okviru drugih republik SFRJ izven Slovenije glede na obdobje in ciljno republiko priselitve (vir: SZS SFRJ 1981)

	SFRJ (brez Slovenije)	Bosna in Hercegovina	Črna Gora	Hrvaška	Makedonija	Ožja Srbija	Kosovo	Vojvodina
SKUPAJ	25.036	1.468	282	16.232	387	5.115	154	1.398
1945 IN PREJ	7.605	272	27	5.163	41	1.731	13	358
1946-1960	8.002	578	86	5.033	146	1.586	32	541
1961-1970	4.337	271	82	2.673	113	913	43	242
1971-1981	4.088	280	73	2.677	79	740	50	189
NEZNANO LETO	1.004	67	14	686	8	145	16	68

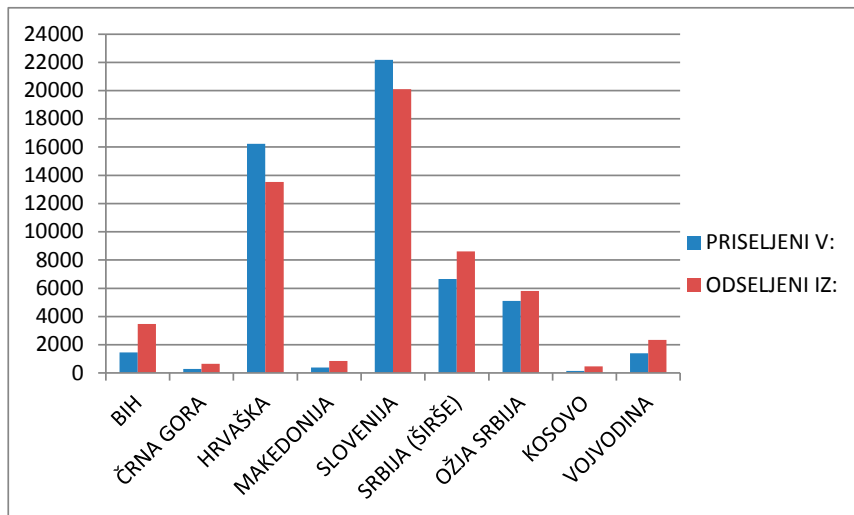
Od leta 1960 pa se vnema za selitve Slovencev med drugimi in v druge republike izven Slovenije postopno zmanjšuje. Do leta 1981 se skoraj prepolovi v primerjavi z neposrednim povojnim obdobjem (preglednica 3). Vzporedno z zmanjšano intenzivnostjo naseljevanja pa se v istem obdobju močno okrepi etnični migracijski protitok, ki doseže vrhunec ob razpadu Jugoslavije. To zapuščenje svojih tradicionalnih poselitvenih prostorov zlasti v Bosni in Hercegovini, Vojvodini in Beogradu ponazarja medrepubliška migracijska bilanca prebivalcev, ki so se ob popisu leta 1981 opredelili za Slovence (slika 3).

Slovenci z območja nekdanje Jugoslavije se ob povečanem nacionalizmu v začetku sedemdesetih let niso selili le v Slovenijo. Njihov pomemben cilj medrepubliškega preseljevanja je bila tudi Hrvaška. Če ta za Slovence iz Slovenije ni bila več tako zanimiva, pa je postajala zanimiva za večino ostalih Slovencev v nekdanji skupni državi. Iz Bosne in Hercegovine se jih je na Hrvaško v obdobju 1961–1970 priselilo 31,5 odstotka v primerjavi s tistimi, ki so se iz Bosne in Hercegovine preselili v Slovenijo (vir: SZS SFRJ 1981). V obdobju 1971–1981 je ta delež še vedno znašal 20,4 odstotka (prav tam).

Kakor smo videli, je populacijska dinamika, ki je sledila »gastarbajterskim šestdesetim«, pričela »pustošiti« tudi po »jugoslovanskem slovenstvu«. Nanj lahko pogledamo tudi s slovenske perspektive, ki lahko pomaga bodisi ovreči bodisi potrditi gornje trditve o visoki asimilatornosti Slovencev zunaj Slovenije. Javnosti

so še vedno manj znani denimo podatki, da je v populaciji, ki se je priseljevala v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije, sistematično visoko kotiral delež prebivalstva, opredeljenega kot Slovenci (Josipovič 2006: 242–249). Tako je bilo leta 1981 med skupno 112.000 priseljenimi v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije kar 22.400 ali 20 odstotkov opredeljenih kot Slovenci. Po popisu leta 1991 pa je bilo med 154.000 priseljenimi osebami 26.200 ali 17 odstotkov Slovencev. No, popis iz leta 2002 je naštel skupno 152.000 priseljenih, saj se je del priseljenih v Slovenijo po letu 1991 iz nje izselil, kljub temu pa je bilo med vsemi priseljenimi že 28.900 ali 19 odstotkov Slovencev (prav tam). To pomeni, da je v desetletju 1981–1991 število priseljenih Slovencev v Slovenijo z območja drugih republik SFRJ naraslo za 3800, v naslednjih enajstih letih (1991–2002) pa še za dodatnih 2700 Slovencev. Skupno je v obdobju 1981–2002 v Slovenijo prišlo torej 6500 Slovencev. To predstavlja v primerjavi s hkratnim upadom števila Slovencev za 20.700 na območju nekdanje SFRJ zunaj Slovenije razmerje demografskih »izgub« 1:3. To pomeni, da je *de facto* statistično »izginilo« 14.300 Slovencev. To »izginotje« gre seveda največ na račun močno okrepljenih nacionalizmov in rasizmov vseh vrst, ki so formalno »pogoltnili« prebivalce v druge, lokalno ali regionalno bolj splošno zaželeno popisne kategorije.

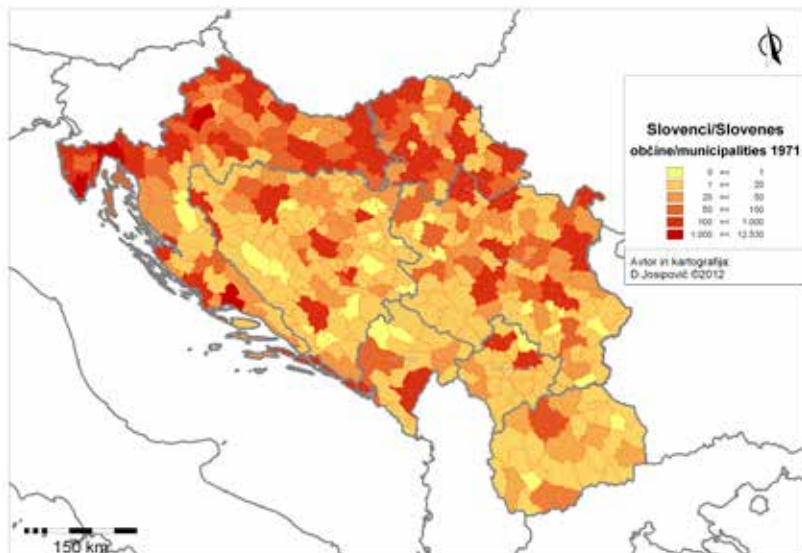
Slika 3: Slovenci glede na območje odselitve in na območje priselitve (vir: SZS SFRJ 1981)

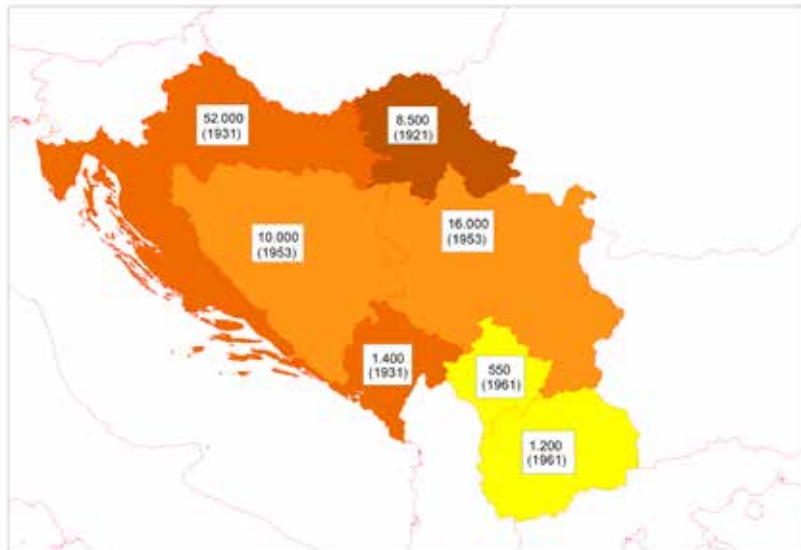
PROSTORSKI VZOREC POSELITVE SLOVENCEV ZUNAJ SLOVENIJE

Ko pogledamo prostorsko razporeditev prebivalstva, ki se je na popisih opredeljevalo za Slovence, lahko enostavno razberemo, katera so bila ciljna območja slovenskih migrantov iz Slovenije kakor tudi območja tradicionalne prisotnosti slovenskega prebivalstva. Na podlagi statističnih podatkov iz leta 1971, ko je popis naštel skupno 54.000 Slovencev na območju Jugoslavije zunaj Slovenije, smo lahko podatke po enotnem kriteriju prilagodili za območje celotne države. Visoko številčno prisotnost beležijo Slovenci v obmejnem pasu s Slovenijo in v celotnem panonskem območju Hrvaške in Vojvodine ter v priobalju vključno z Boko Kotorsko (slika 4). Z izjemo severnega dela Kninske krajine najdemo Slovence v znatnem številu po vseh hrvaških občinah. Enako velja za Vojvodino. Pri Slovencih v Bosni in Hercegovini je vidna teritorialna navezava na panonski prostor (širše območje Banje Luke), poleg tega pa je opazna prisotnost v rudarsko-železarskih središčih ter v glavnem mestu. Podobna prostorska distribucija Slovencev je v ožji Srbiji. Neposredna navezava na panonski prostor se kaže v sremskem zaledju Beograda in v samem glavnem mestu, medtem ko je prisotnost Slovencev bistveno višja v pomembnih obratih vojaške industrije (npr. kragujevska Crvena zastava) in v

Slika 4: Prostorska distribucija prebivalstva, opredeljenega kot Slovenci, na območju nekdanje SFRJ brez Slovenije (vir: SZS SFRJ 1971)

Slika 5: Časovno-prostorski viški popisno-statističnega opredeljevanja za Slovence na območju nekdanje SFRJ brez Slovenije v »jugoslovanskem« obdobju 1918–1991 (vir: KJ ODS 1921–1931; SZS SFRJ 1948–1991)

rudarsko-predelovalnih središčih (Bor, Majdanpek, Timoška in Negotinska krajina). Od ostalih republik in pokrajin izstopajo glavna mesta (Podgorica, Priština in Skopje) ter znova rudarsko-industrijska središča (Kosovska Mitrovica, Bitola).

Tej prostorski distribuciji sosledno sledijo tudi časovni viški statistično-popisnega opredeljevanja za Slovence (slika 5). Tak višek so Slovenci najprej dosegli v Vojvodini, na Hrvaškem in po zaslugi Boke Kotorske v Črni gori v obdobju Kraljevin SHS in Jugoslavije, v drugih republikah in pokrajinah nekdanje SFRJ pa v letih 1953 (Bosna in Hercegovina, ožja Srbija) in 1961 (Kosovo z Metohijo in Makedonija).

ZAKLJUČEK: MIGRACIJE V VENOMER KRIZNIH RAZMERAH

Le redka evropska država primerljive velikosti se lahko ponaša s tako etnično pestrostjo, kakršno je premogla nekdanja Jugoslavija. Pomembno pa je vedeti, da je ne le povojna, socialistična Jugoslavija, pač pa že predvojna, kapitalistična

Kraljevina imela vse predpostavke tistega, čemur pravimo etnična pestrost ali raznolikost. Tudi z migracijskega vidika ni bila »stara« Jugoslavija nič manj zanimiva od »nove«. Pokazali smo, da je prav stara Kraljevina postavila temelje »no-vojugoslovanski« migracijsko-etnični sliki, ki ji je laična javnost vse prepogosto nostalgичno pripisovala veliko demokratičnost in pravzaprav šele pravi razmah medrepubliških migracij v razmerah »demokratičnega socializma«.

Analiza ter številne primerjave so pokazale, da sta bili obe Jugoslaviji pravzaprav poligon dirgiranih migracij. In čeprav se je morda zdelo, da je šele nova Jugoslavija omogočila res svobodno preseljevanje znotraj ozemlja celotne države, smo pokazali, da dejansko ni bilo tako. Na sliki 5 prikazani viški priseljevanja, ki so utrjevali ali povečevali število prebivalcev, opredeljenih kot Slovenci, namreč zelo nazorno kažejo, da se je slovenstvo v Jugoslaviji ustalilo nekje v šestdesetih letih 20. stoletja, prav v obdobju pred izbruhom »gastarbajterstva«. Do tega obdobja je slovenstvo privzelo tudi vse značilnosti prostorske razmestitve, ki so obveljale tudi v prihodnje in se po letu 1971 niso več spremenile. Niti podatki iz leta 1981 ne spreminjajo splošne, že vzpostavljene migracijske strukture, temveč le še poudarjajo migracijski protitok, usmerjen k republiki etničnega centra. To se naposled kaže tudi v spremenjenih etničnih strukturah celotnih območij, upadanje števila Slovencev pa moramo pripisati predvsem popisni asimilaciji.

Slovenci na območju nekdanje SFRJ so bili močno migracijsko aktivni. Te njihove nekako netipične »nagnjenosti« k migracijam, ki za samo prebivalstvo znotraj Slovenije po drugi svetovni vojni dolgo ni veljala, pa seveda ne moremo pripisovati drugemu kot prav principu vztrajnosti (inercije). Večina Slovencev, ki so se po Jugoslaviji selili, se je preselila mnogo večkrat kot preostalo prebivalstvo znotraj Slovenije. K temu so precej prispevale zaposlitve oziroma službe, ki so jih Slovenci prevzemali v okviru svojih poklicnih razporeditev na določena delovna mesta v določenih območjih. Ni potrebno posebej poudarjati, da so bili Slovenci zaradi svojih pregovornih lastnosti večkrat instrumentalizirani za izvajanje specifičnih poverjenih služb. Sama narava »začasnosti« takih zaposlitev je narekovala tudi višjo migracijsko aktivnost. Prav to pa je mnoge Slovence po različnih republikah in pokrajinah med seboj najbolj ločevalo. Zato ne preseneča dejstvo, da se je največ Slovencev izven Slovenije preseljevalo prav na Hrvaško (iz Črne gore 21 odstotkov, iz Bosne in Hercegovine 17 odstotkov, iz Srbije 11 odstotkov Slovencev), Slovenci s Hrvaške pa seveda daleč najbolj v Slovenijo (91 odstotkov). Po drugi strani pa je bila poleg Slovenije glavni cilj selitev Slovencev s Kosova (29 odstotkov) in iz Vojvodine (18 odstotkov) ter Makedonije (18 odstotkov) Srbija. Čeprav paradoksalno, je enako veljalo tudi za Slovence iz Hrvaške, ki so se poleg

v Slovenijo bolj selili v ožjo Srbijo (pet odstotkov) kot v Bosno in Hercegovino (en odstotek) (vir: SZS SFRJ 1981). Prav primer Hrvaške ter jugovzhodnih republik in pokrajin (Kosovo, Vojvodina in Makedonija) potrjujejo tezo o usmerjenih selitvah oziroma tako imenovanih psevdoprostovoljnih migracijah. Za konec po-vejmo še, da je analiza notranjelijugoslovanskih migracij na primeru Slovencev pokazala, da številčni obseg migracij ni v neposredni statistični zvezi s številom popisno opredeljenih Slovencev.

LITERATURA

- Anderson, Benedict (2007). *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Barth, Fredrik (1969). *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*. (The Little, Brown series in anthropology.) Boston: Little, Brown and Company.
- Hobsbawm, Eric, in Ranger, Terence, ur. (1983). *Invention of Tradition*. Cambridge University Press.
- Ibn Haldūn (2009 [1372]). *Muqaddima* [orig. Uvod]. Ljubljana: Krtina.
- Josipovič, Damir (2006). *Učinki priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Josipovič, Damir (2012). Prekmurje in prekmurščina. *Anali PAZU* 2/2, 92–102.
- Josipovič, Damir (2013). Procesi etničnosti na Gorenjskem v luči poselitvenih vzorcev etničnih skupin. *Gorenjska v obdobju globalizacije* (ur. Matej Blatnik idr.). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 213–226.
- Josipovič, Damir, in Kržišnik - Bukić, Vera (2010). *Slovensko-hrvaški obmejni prostor: Etnične vzporednice med popisi prebivalstva po letu 1991*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Krallert, Wolfgang (1941). *Volkstumskarte von Jugoslawien*. Berlin: Statistische Amt.
- Kržišnik - Bukić, Vera (1992). O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921–1991. *Razprave in gradivo* 26–27, 172–199.
- Kržišnik - Bukić, Vera (1997). Slovenci južno od Kolpe: Portret. *Večer* 53, 242 (18. 10.), 35.
- Kržišnik - Bukić, Vera (2003). Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanostjo. *Traditiones* 32/2, 117–135.
- Lazanin, Sanja (2008). Etničke i konfesionalne skupine u istočnoj Slavoniji i zapadnom Srijemu u 18. i početkom 19. stoljeća. *Razprave in gradivo* 56–57, 190–211.
- Petrovič, Ruža (1987). *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Rokkan, Stein (2000). *Staat, Nation und Demokratie in Europa*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Sémelin, Jacques (2009). Očistiti in uničiti: Politične rabe množičnih pobojev in genocidov. Ljubljana: Modrijan.

Šumi, Irena, in Josipovič, Damir (2008). Avtohtonost in Romi: K ponovnemu premisleku načel manjšinske politike v Sloveniji. *Dve domovini / Two Homelands* 28, 93–110.

VIRI

- Državen Zavod za Statistika, Republika Makedonija (DZS RM): Popis na naselenieto 1991, 1994, 2002, 2011. Skopje.
- Državni statistički ured DFJ, Demografska statistika: Stanovništvo predratne Jugoslavije po veroispovesti i materinskom jeziku po popisu 31. marta 1931., serija II, sv. 3. Beograd, 1945.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (DZS RH): Popis stanovništva 1991, Dokumentacija 881. Zagreb, 1992.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske: Stanovništvo Republike Hrvatske po naseljima 1857–1991. Zagreb, 2003.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske: Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2001. god. Zagreb, 2002.
- Federalni Zavod za Statistiku Bosne i Hercegovine (FZS BIH). Popis stanovništva po naseljenim mjestima 1991. Sarajevo, 1994.
- Központi statisztikai hivatal (MNS). Népszámlálás 1880–1910; 2001. Budapest, 2002.
- Kraljevina Jugoslavija: Opšta Državna Statistika (KJ ODS). Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god. Sarajevo, 1932.
- Kraljevina Jugoslavija: Opšta Državna Statistika. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II: Prisutno stanovništvo po veroispovesti. Beograd, 1938.
- MONSTAT, Zavod za statistiku Crne Gore. Popis stanovništva 2002, 2011, Podgorica, 2011.
- Österreichische Amtstatistik (ÖAS). Bevölkerungszählungen 1880–1910. Wien.
- Republički zavod za statistiku Republike Srbije (RZS RS): Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002. Beograd.
- Statistični urad Republike Slovenije (SURS): Popisi prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj 1981, 1991, 2002. Ljubljana.

PREREZ ZGODOVINE SLOVENSКИH KULTURNIH DRUŠTEV V JUGOSLOVANSKEM PROSTORU

Janja Žitnik Serafin

Študije, ki se posebej posvečajo zgodovini slovenskih kulturnih društev v jugoslovanskem prostoru zunaj Slovenije, so z geografskega vidika dokaj neuravnotežene. Večina tovrstnih študij se omejuje na zgodovino slovenskih društev na ozemlju posamezne republike nekdanje SFRJ ali celo na še ožje zamejenem območju. V doslej objavljenih člankih in razpravah na to temo je mogoče najti največ podatkov o nekdanjih slovenskih društvih na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini. O zgodovini slovenskih društev v Srbiji je na voljo manj objavljenih študij, še manj pa, razumljivo, o zgodovini samoorganiziranja Slovencev v Makedoniji in Črni gori. V slednji slovenskih društev pred razpadom bivše Jugoslavije niti ni bilo, podatki o zgodovini samoorganiziranja Slovencev na območju Makedonije pa se v glavnem omejujejo na nekatere omembe slovenskega društva v makedonski Bistrenici med obema svetovnima vojnoma.

Namen tega preglednega poglavja je povzeti spoznanja osrednjih študij, ki obravnavajo to temo, jih med seboj primerjati in z njimi vsaj v grobih potezah začrtati oris zgodovine slovenskih društev na celotnem ozemlju nekdanje Jugoslavije zunaj matične Slovenije. Poglavje se vsebinsko navezuje na predhodna poglavja v tem delu knjige, hkrati pa zarisuje zgodovinsko ozadje zadnjemu poglavju (Aktualno delovanje slovenskih kulturnih društev na obravnavanem območju).

Avtorji omenjajo več zelo različnih vzrokov za nekdanje in današnje neformalno ali institucionalizirano združevanje Slovencev v drugih delih nekdanje Jugoslavije. Najbolj »primarnega« značaja so podporne oblike povezovanja, ki so Slovcem zunaj matične domovine pomagale v boju za preživetje predvsem v najtežjih življenjskih situacijah (vzajemna gmotna podpora, pomoč pri iskanju službe, zaščita socialno najbolj ogroženih skupin ipd.). Prav tako pomemben je bil in je še vedno družabni vidik njihovega povezovanja, ki se je skozi najzgodnejše

neformalne povezave in pozneje prva društva razrasel in razvejal v številne skupne interese na področju ohranjanja slovenske identitete, jezika in kulturnih tradicij. Slednje je vselej nepogrešljivo dopolnjevala potreba po druženju v okviru različnih drugih interesnih dejavnosti (športnih in rekreativnih, izobraževalnih, ponekod tudi političnih). Narodnoohranjevalne težnje so bile še posebej odločilen sprožilec nastajanja društev v trenutkih, ko je bil obstanek slovenstva v obravnavanem prostoru na preizkušnji. V takšnih okoliščinah so Slovenci pač morali stopiti skupaj, da bi se uspešno uprli bodisi nasilnemu potujčevanju s strani tujih oblastnikov ali tihi asimilaciji. Tretji vzrok za nastanek nekaterih slovenskih društev je bil skupni poklicni interes. In zadnji, a v določenih obdobjih zgodovine slovenskih društev v tem prostoru ponekod (in le za krajši čas) celo ključni dejavnik množičnega vključevanja v slovenska društva je bil statusno-pravne narave; sem sodi tudi vloga društev v procesu pridobivanju slovenskega državljanstva njihovih članov po osamosvojitvi Slovenije. Zreducirati motive za razcvet slovenskih društev v drugih republikah nekdanje SFRJ od devetdesetih let 20. stoletja na pravkar omenjeni pragmatični vidik pa bi bilo docela zmotno, o čemer pričajo izjemna razvejanost in v mnogih primerih visoka kakovostna raven njihove sodobne kulturno-umetniške in druge ponudbe kot tudi stoletna tradicija narodnostnega, jezikovnega in kulturnega poslanstva slovenskih društev v obravnavanem prostoru.

HRVAŠKA

Slovencev v drugih delih nekdanje Jugoslavije je bilo, razumljivo, v vseh obdobjih največ prav na območju sosednje Hrvaške. Po zadnjem še jugoslovanskem popisu leta 1991 jih je bilo skoraj dvakrat toliko kot v vseh drugih tu obravnavanih republikah skupaj. »Na področje današnje hrvaške države so se Slovenci posamič naseljevali že precej pred 19. stoletjem, od tedaj pa jih uradni popisi prebivalstva začenjajo šteti že v več tisočih.« (Kržišnik - Bukić 2003: 119) V 19. stoletju (in še prej) so se slovenski srednješolci šolali v Varaždinu, na Reki, v Opatiji in Zagrebu; v 20. stoletju, v času, ko ljubljanska univerza še ni imela vseh najpomembnejših fakultet in umetnostnih akademij, so mnogi tudi študirali na zagrebški univerzi. Stalni slovenski priseljenci pa so zastopali praktično vse poklice.

Kot omenja Vera Kržišnik - Bukić (1995: 184–185), so Slovenci na Hrvaškem v zadnjem stoletju doživeli kar pet držav: habsburško monarhijo, Državo/Kraljevino SHS/Kraljevino Jugoslavijo, NDH, FLRJ/SFRJ in Republiko Hrvaško. K tem moramo dodati še Italijo, ki ji je po prvi svetovni vojni z rapalsko pogodbo leta

1920 pripadla skoraj vsa Istra, z rimsko pogodbo v začetku leta 1924 pa še Reka. V času Neodvisne države Hrvaške so bila slovenska društva na njenem ozemlju prepovedana, že v Kraljevini Jugoslaviji društva in združenja niso smela uporabljati slovenskega naziva (prav tam), v Istri pod Italijo pa je bilo po prvi svetovni vojni še slabše. Darovec (1992) piše:

V Istri sta bili slovenščina in hrvaščina omejevani v upravi in sodstvu že za časa okupacije (1918–1920). Prefekt Julijske krajine je marca 1923 prepovedal uporabo slovenščine in hrvaščine v upravi, na sodiščih pa sta bila jezika prepovedana s kraljevim odlokom 15. oktobra 1925. Dokončni udarec slovenskemu in hrvaškemu šolstvu v Istri je bil zadan 1. oktobra 1923 s t. i. Šolsko reformo ministra Gentileja. Hrvaška in slovenska društva (Sokol, čitalnice idr.) so prepovedovali že za časa okupacije, še posebno pa na osnovi Zakona o društvih iz leta 1925, Zakona o javnih prireditvah (1926) in Zakona o javni varnosti (1926). Vsa slovenska in hrvaška kulturna in športna društva so morala prenehati z delom na podlagi odločitve fašističnih pokrajinskih sekretarjev z dne 12. junija 1927. S posebno odločbo tržaškega prefekta je bilo 19. novembra 1928 razpuščeno še politično društvo Edinost. Postopno so bile ukinjene tudi hrvaške in slovenske zadruge v Istri, ki so se sprva morale združiti s hranilnico Cassa di Risparmio v Pulju ali Trstu.

Pod vodstvom slovenskih duhovnikov so v hrvaški Istri že v 19. stoletju delovale ljudske šole s slovenskim učnim jezikom. Poleg tega je bilo na Hrvaškem več gimnazij in srednjih šol (v Varaždinu, Zagrebu, Karlovcu, Osijeku, na Reki ...), kjer je poučevalo večje število slovenskih učiteljev,⁵⁵ med dijaki pa je bil tudi sorazmerno velik delež Slovencev. V čitalnici reške gimnazije so tamkajšnji Slovenci na pobudo Janeza Trdine vadili zborovsko petje in recitiranje slovenskih domoljubnih pesmi. Slovenski izobraženci v Zagrebu pa so imeli v Hrvaški matici svojo sekcijo, ki je že v osemdesetih letih 19. stoletja začela izdajati njihova dela. Več desetletji po nastanku najstarejših slovenskih čitalnic na Hrvaškem – v Kastavu in Pulju sta delovali že v šestdesetih letih 19. stoletja (Uršič 1999: 81) – so hrvaški Slovenci začeli ustanavljati prva kulturno-prosvetna društva; med najzgodnejšimi omenjajo *Slovensko društvo* v Pulju, ki je delovalo v letih 1904–1906, in slovensko

⁵⁵ V letih 1874–1932 naj bi na Hrvaškem poučevalo prek 30 slovenskih učiteljev (Riman 2010: 27).

kulturno-prosvetno društvo v Karlovcu, ustanovljeno leta 1905 (Rotar 1990: 73–74; Kržišnik - Bukić 1995: 141–144).

Med obema svetovnima vojnama so Slovenci na Hrvaškem ustanovili več društev, najbolj dejavni pa so bili v Zagrebu, na Reki (na Sušaku) in v Karlovcu. Do trenutka, ko to pišem, mi ni znana kaka objavljena študija o morebitnih slovenskih društvih v tem obdobju v Osijeku, Slavonskem Brodu, Varaždinu, Čakovcu in drugih hrvaških mestih v Medžimurju, hrvaškem Zagorju, Dalmaciji⁵⁶ ali notranjosti Hrvaške. Ko bodo pregledani ustrezni arhivi in hrvaška periodika tega časa, bo znanih več podatkov o tem. Vsekakor pa obstaja precejšnja verjetnost, da so v nekaterih od omenjenih krajev obstajala slovenska društva že tudi med obema vojnama.

Z nastankom NDH so nove hrvaške oblasti prepovedale delovanje vseh slovenskih društev razen *Slovenske kmečko-delavske Sloge* (Kolar 1995: 129). Tudi kmalu po drugi svetovni vojni je na Hrvaškem delovalo le malo slovenskih društev, med njimi *Kulturno prosvetno društvo Slovenski dom v Zagrebu*, *Slovenski dom – Kulturno prosvetno društvo Bazovica na Reki*, *Slovenski dom* v Osijeku⁵⁷ in *Kulturno prosvetno društvo Slovenski dom Triglav* v Karlovcu (Riman 2010: 342). Danes je na Hrvaškem kar šestnajst slovenskih kulturnih društev, ki so povezana v *Zvezo slovenskih društev na Hrvaškem*; o njihovem aktualnem delovanju pa pišem v zadnjem delu knjige.

Zagreb

V Zagrebu, ki je bil glavno središče organiziranega združevanja Slovencev,⁵⁸ so

⁵⁶ Kržišnik - Bukičeva (1994–1995: 89) sicer na kratko omenja obstoj slovenskega društva in čitalnice v Splitu med obema vojnama, več podatkom o tem pa ne daje: »Sta pa slovensko društvo in čitalnica v Splitu obstajala tudi pred drugo svetovno vojno, ko je, po spominih, živelo tam okrog 2.000 Slovencev, ki so si, med drugim, prek Ciril-Metodove vzajemne zavarovalnice organizirano medsebojno denarno pomagali.«

⁵⁷ Barbara Riman (2010: 342) verjetno pomotoma piše, da je kmalu po drugi svetovni vojni v Osijeku deloval *Slovenski dom Staneta Severja*, medtem ko Silvin Jerman in Ilinka Todorovski (1999) ter Saša Založnik (2009: 61) navajajo, da je v letih 1946–1948 v Osijeku delovala podružnica zagrebškega *Slovenskega doma* z imenom *Slovenski dom France Rožman*. Po pričevanju Marina Zakonjška je v Osijeku res delovala kulturno-umetniška skupina z imenom *Stane Sever*, vendar gre za gledališko skupino, ki naj bi tam delovala v sedemdesetih letih 20. stoletja (Kržišnik - Bukić 1995: 173).

⁵⁸ V Zagrebu je v 20. stoletju delovalo mnogo uglednih slovenskih znanstvenikov, zdravnikov, književnikov in publicistov ter različnih umetnikov; najpomembnejše med

bila »dvajseta in še posebej trideseta leta najbogatejša v pogledu slovenskega samo-organiziranja« (Kržišnik - Bukić 1995: 146–147). V Zagrebu je bilo pred drugo svetovno vojno več slovenskih društev kot po njej, o njihovem delovanju pa so poročali tamkajšnji slovenski (in deloma tudi hrvaški) listi. Kot sem že omenila, so imeli Slovenci v Hrvaški matici svojo sekcijo, ki je že pred prvo svetovno vojno poleg hrvaško-slovenskega slovarja izdajala tudi druga njihova dela. Tudi prvo slovensko društvo v Zagrebu – *Slovensko društvo Lipa* – je bilo ustanovljeno že pred prvo svetovno vojno, in sicer leta 1908. »Uradni jezik društva, ki je razpadlo leta 1920, je bil slovenski, člani pa so bili lahko le Slovenci. Ukvarjali so se z izobraževalnim, prosvetnim in zabavnim delom, politika pa je bila prepovedana,« piše Saša Založnik (2009: 57), ki povzema te podatke po Strašku (2006: 97–104).

Med obema vojnama je bilo prvo novo slovensko društvo očitno ustanovljeno prav v letu, ko je prenehalo delovati društvo *Lipa*. Gre za *Akademsko društvo Triglav*, ustanovljeno v začetku leta 1920 kot podružnica študentske mreže *Triglava*, ki je bila zasnovana leta 1875 v Gradcu. V društvu so ustanovili pevsko skupino, dramsko sekcijo in knjižnico ter organizirali debatne večere, predavanja in različne prireditve v Zagrebu in po Sloveniji (Kržišnik - Bukić 1995: 147–148; Strašek 2006: 97–104). Šele dve leti po ustanovitvi društva v Zagrebu je bila formirana podružnica *Akademškega društva Triglav* tudi v Ljubljani.⁵⁹ Cilji zagrebškega *Triglava*, ki je prenehal delovati leta 1941, so bili predvsem izobraževalne narave (Jerman in Todorovski 1999: 24). Prva desetletja po drugi svetovni vojni društvo ni delovalo, leta 1977 pa je bilo ponovno ustanovljeno pod pokroviteljstvom ZSMS kot *Mladinski klub Triglav v Zagrebu*, družbeno in politično odgovoren Univerzitetni konferenci ZSMH v Zagrebu in UK ZSMS v Ljubljani (Kržišnik - Bukić 1995: 161).

Tri leta po ustanovitvi zagrebškega *Triglava*, leta 1923, je bila ustanovljena podružnica *Jugoslovanskega katoliškega akademškega društva Danica*; znak društva

njimi navaja v svojem delu npr. Vera Kržišnik - Bukić (2006). Avtorica (Kržišnik - Bukić 2003: 120) tudi poudarja, da je bilo največ hrvaških Slovencev vselej skoncentriranih prav v Zagrebu, kjer so po uradnih popisih leta 1890 predstavljali kar 15,2 odstotka vsega zagrebškega prebivalstva. V 20. stoletju jih je bilo tam največ ob popisu leta 1953, ko se jih je narodnostno opredelilo za Slovence 17.592, kar 75 odstotkov pa jih je imelo v Zagrebu stalno prebivališče že pred letom 1945.

⁵⁹ Golob idr. (2013) pišejo: »V zgodnjih tridesetih letih je vodilno vlogo med študentskimi društvi začel prevzemati liberalni Triglav, ki je vzbudil pozornost širše javnosti in študentov z usmeritvijo, ki je nacionalno vprašanje tesno povezovala s socialno-gospodarsko preobrazbo družbe. Ker je društvo postajalo vse bolj marksistično obarvano, ga je banovinska uprava leta 1934 razpustila.«

je bil belo-modro-rdeč trak s srebrnim napisom »Danica – Zagreb« (Jerman in Todorovski 1999: 24), sicer pa o delovanju tega društva za sedaj še ni dosti znane. Naslednje slovensko društvo v Zagrebu je bilo *Slovensko prosvetno društvo Zagreb*, ustanovljeno leta 1924. Med njegovimi cilji so bili organiziranje prireditev in predavanj ter formiranje knjižnice. Redni člani so bili lahko samo Slovenci, politično delovanje pa je bilo tudi tu prepovedano (Strašek 2006: 98; Jerman in Todorovski 1999: 24).

Leta 1925 je bilo v Zagrebu ustanovljeno društvo *Marijina družba*. V njem so se dekleta, ki so prišla v Zagreb večinoma zaradi službe, lahko družila v prostem času in si med seboj pomagala. Iz prvotno podpornega namena se je delovanje društva v naslednjih letih zelo razširilo in razvejalo tako na področju izobraževanja kot kulture, najuspešnejša pa sta bila pevski in gledališki odsek (Kolar 1995: 127–128). Leta 1931 so članice ustanovile *Dekliško zavetišče Naš dom Zagreb*, za katerega so zbirale sredstva tudi v Sloveniji. Med osrednjimi cilji društva so bili izobraževanje, skrb za versko življenje in pomoč slovenskim dekletom, ki so služile v Zagrebu, dekletom pa so nudili tudi zavetišče v času brezposelnosti in pomoč v starosti. Kržišnik - Bukičeva (1995: 155–156) navaja ugotovitve iz tedanjega *Odmeva*, glasila *Narodne knjižnice in čitalnice v Zagrebu*: »Vemo, da služi vseh deklet v Zagrebu približno 15.000, z drugimi besedami: pri nas služi mestnim družinam 15 bataljonov modernih sužnjev. One so večinoma služkinje, kuharice, natakharice, sobarice in pestunje.« Leta 1933 je bilo v društvo *Naš dom* včlanjenih 211 deklet, večinoma članic dekliške *Marijine družbe*, ki je bila tudi ustanoviteljica zavetišča. Dom za dekleta je prenehal delovati leta 1936, a je bilo še istega leta ustanovljeno *Dekliško zavetišče Ognjišče*, ki je opravljalo iste naloge kot prej *Naš dom* in ki ga je ravno tako vodila *Marijina družba* (Kolar 1995: 127–129; Založnik 2009: 57–58; Strašek 2006: 97–104; Kržišnik - Bukič 1995: 155–156).

Ustanovni občni zbor *Narodne knjižnice in čitalnice*, najpomembnejšega slovenskega društva v Zagrebu, je bil 16. februarja 1930 v prostorih tedanje restavracije Janje (Kržišnik - Bukič 1993: 140). Gre za edino slovensko društvo v Zagrebu, ki je izdajalo tudi svoj list, *Odmev*, ki je od oktobra 1932 izhajal dve leti (Kržišnik - Bukič 1995: 151).⁶⁰ Pripravljalni odbor je predlagal ime »Slovenska knjižnica in čitalnica«, vendar pridevnik slovenski v imenu društev tedaj ni bil dovoljen. Pod

⁶⁰ Zagrebški Slovenec Albert Žibrat, ki ni bil med ustanovitelji omenjenega društva, je le malo pred tem, namreč junija 1932, izdal edino številko prvega slovenskega časopisa v Zagrebu, *Zagrebskega Slovenca*, ki naj bi poslej izhajal enkrat tedensko (Kržišnik - Bukič 1995: 151). Med drugo svetovno vojno, v letih 1944–45, pa so v Zagrebu izdali tudi šestnajst številčk časopisa Osvobodilne fronte *Glas resnice* (n. d.: 157).

imenom *Narodna knjižnica in čitalnica* (popularno *Nakič*) je društvo delovalo do leta 1936, ko se je zaradi težav s pravnim položajem – kot prosvetna knjižnica so sodili v resor, ki je od njih zahteval preveč administrativnega dela (Jerman in Todorovski 1999: 11) – preimenovalo v *Narodni dom*. Društvo je predstavljalo jedro kulturno-prosvetno dejavnih Slovencev v Zagrebu. Že leta 1930 je imelo 1023 članov, od tega 925 rednih, 97 podpornih in enega ustanovnega. Med njimi je bilo 270 delavcev in uslužbencev, 170 obrtnikov in trgovcev, 105 obrtniških in trgovskih pomočnikov, 20 svobodnih akademskih poklicev, 265 uradnikov, 97 dijakov in 106 gospodinj. Takoj po ustanovitvi društva so formirali organizacijsko, propagandno in prosvetno sekcijo, pa tudi pevski, šahovski, plesni in mladinski odsek ter odsek za izlete. Propagandna sekcija je leta 1932 zbrala naslove kakih 15.000 zagrebških Slovencev. Ustanovili so tudi veselični odsek, ki je organiziral prireditve ob različnih praznikih in priložnostih. Osrednje poslanstvo društva pa sta opravljali njegova čitalnica in knjižnica, ki je imela že leta 1931 več kot dva tisoč knjig, večinoma slovenskih, člani pa so jo zelo redno obiskovali. Prosvetni odsek je pripravljala vsakotredenska predavanja iz biologije, medicine, kemije, psihologije, geologije, geografije, zgodovine, umetnostne zgodovine, narodopisja itd. Člani društva so oblikovali tudi mešani, ženski in moški pevski zbor ter oktet. Naloga gospodarskega odseka je bila priskrbeti čim več denarja za društvo, mladinski odsek pa je organiziral lastno gledališko dejavnost, predavanja, izlete in čajanke (Založnik 2009: 59–60; Jerman in Todorovski 1999: 5; Kržišnik - Bukić 1995: 152–154).

Po ustanovitvi Neodvisne države Hrvaške je prosvetni minister julija 1941 prepovedal delovanje *Narodnega doma*. Knjižnico je prevzela Slovenska matica in jo zaupala v varstvo zagrebškemu Slovincu Vilimu Bizjaku, dokončno pa so društvo razpustili šele septembra 1943 (Jerman in Todorovski 1999).

Po osvoboditvi je društvo že od začetka junija 1945 znova delovalo; novembra se je preimenovalo v *Slovenski dom*. Društvo je tedaj imelo kulturni, mladinski, gospodarski, socialno-zdravstveni in prosvetni odsek. Založnikova (2009: 60–61) opisuje njihove aktivnosti takole:

Kulturni odsek je skrbel za vsestransko vzgojo članov društva, prosvetni za pouk slovenskega jezika in iskanje možnosti za ustanovitev slovenskih šol, gospodarski pa za zbiranje poslovnih informacij in podatkov o zaposlitvi ter za gospodarsko zблиževanje federalnih enot Slovenije in Hrvaške. Mladinski odsek je združeval mlade med štirinajstim in petindvajsetim letom starosti. Socialno-zdravstveni odsek je poskrbel za

ustanovitev javne kuhinje, za podporo siromašnim in onemoglim, skrb za vajence in služkinje ter za zdravstveno posvetovalnico in otroški vrtec.

V letih 1947–1953 je bila v društvu dejavna tudi pionirska sekcija, dlje časa pa so imeli tudi harmonikarski orkester. V prvih povojnih letih se je moralo društvo večkrat preseliti, naposled se je leta 1949 ustalilo na Masarykovi ulici, kjer deluje še danes. Društvo je med svojimi cilji poudarjalo ohranjanje slovenskega jezika in kulture, zlasti prek knjižnice, ki je imela že leta 1946 kar 3496 knjig (več kot polovica je bila slovenskih), in čitalnice. Ob koncu osemdesetih let je bilo društvo zaradi nesoglasij v notranji krizi, kljub temu pa so v njem še vztrajali literarna sekcija, dva pevska zbora in plesna sekcija (Založnik 2009: 60–61). Pomen društva v desetletjih po drugi svetovni vojni pa je bil vendarle izjemen. *Slovenski dom* je »prek v Zagrebu znane in uveljavljene dramske skupine, tudi v Sloveniji redno nastopajočega pevskega zbora, mednarodno uspešnega harmonikarskega orkestra, številčno močne in visoko kvalitetne plesne skupine ter niza drugih aktivnosti, nastopov, gostovanj itd. zadrževal in krepil kontinuiteto slovenstva v Zagrebu« (Kržišnik - Bukić 1995: 161).

Do sedemdesetih let preteklega stoletja je bil zagrebški *Slovenski dom* tudi sicer krovna organizacija hrvaških Slovencev. Do tedaj sta namreč na Hrvaškem obstajali dve njegovi podružnici, in sicer *Slovenski dom Bazovica* na Reki, ki je deloval od leta 1947, in že leta 1930 ustanovljeni *Slovenski dom Triglav* v Karlovcu, ki je začel ponovno delovati leta 1951. Po letu 1976 sta se podružnici osamosvojili, vendar so društva še naprej medsebojno sodelovala. V letih 1946–1948 je obstajala tudi tretja podružnica zagrebškega *Slovenskega doma* z imenom *France Rožman*, delovala pa je, kot sem že uvodoma omenila, v Osijeku (Jerman in Todorovski 1999, v Založnik 2009: 60–61).

Po razpadu SFRJ in osamosvojitvi Hrvaške leta 1991 so se nesoglasja, ki so se v zagrebškem *Slovenskem domu* stopnjevala že v osemdesetih letih, nadaljevala, kar se je odražalo tudi v dvakratni spremembi njegovega imena. Kljub temu je njegovo delovanje še danes izredno razvejano in plodovito. Saša Založnik (2009: 61) piše:

19. maja 1991 so se v Zagrebu po dolgih letih ponovno začele maše v slovenskem jeziku. 25. oktobra 1991 se je društvo preimenovalo v *Slomškovo prosvetno društvo Slovenski dom*, 19. januarja 1994 pa v *Kulturno-prosvetno društvo Slovenski dom*. /.../ Društvo si je zastavilo tudi nove cilje: ohraniti identiteto Slovencev v Zagrebu in okolici, ohraniti in negovati slovensko samozavest in slovenski jezik, ohraniti

in negovati slovensko kulturno dediščino ter ohraniti in negovati tradicionalno dobre in prijateljske odnose z večinskim hrvaškim narodom. Društvo Slovenski dom je član Zveze slovenskih društev na Hrvaškem, ki ima v njem od 1. oktobra 1996 tudi svoj sedež. Konec 20. stoletja je imela društvena knjižnica preko 5.400 knjig in okrog 100 bralcev, v čitalnici pa so bili redno na voljo slovenski časopisi.⁶¹

Drugo osrednje društvo zagrebških Slovencev je bilo *Slomškovo prosvetno društvo*, ustanovljeno leta 1933. Izšlo naj bi iz temeljev slovenskega pevskega zbora, ki se je formiral v cerkvi sv. Roka že leta 1931 (Kolar 1995: 119). Društvo, ki je bilo katoliško usmerjeno, je gojilo narodnoohranjevalno, kulturno, prosvetno in podporno dejavnost, sodelovalo pa je med drugim tudi s katoliškim društvom *Danica*. Velike zasluge za uspešen razvoj društva je imel slovenski duhovnik Janez Hladnik. Društvo, v katerega je bilo do začetka druge svetovne vojne včlanjenih več kot 800 Slovencev, je organiziralo gledališke predstave in cerkvene koncerte, imelo pa je tudi otroški in deklški zbor (Kržišnik - Bukić 1995: 148–150; Strašek 2006). Založnikova (2009: 58) poudarja: »Glavna naloga društva je bila okrepiti versko, narodnostno in gospodarsko zavest svojih članov. Redni član društva je lahko postal vsak katolik, starejši od 15 let.«

Z nastopom druge svetovne vojne in nastankom NDH so nove hrvaške oblasti novembra 1941 društvo prepovedale, njegove prostore pa zapečatile pod pretvezo, češ da društvo širi jugoslovansko in sovjetsko ideologijo. Tudi po drugi svetovni vojni, leta 1945, je bilo *Slomškovo prosvetno društvo* (iz ravno nasprotnih razlogov) prepovedano, ukinjene pa so bile tudi slovenske maše pri sv. Roku in prekinjen pouk slovenskega jezika. Slovensko cerkveno zborovsko petje je v Zagrebu znova zaživelo šele po letu 1991 (Založnik 2009: 58; Kržišnik - Bukić 1995: 148–159; Strašek 2006: 97–104). Tako so se člani nekdanjega *Slomškovega prosvetnega društva* po letu 1991 lahko vključili v delovanje *Slovenskega doma*, ki se je, kot sem že omenila, od oktobra 1991 do januarja 1994 imenoval *Slomškovo prosvetno društvo Slovenski dom*, po ponovnem preimenovanju pa je bila leta 1994 v društvu ustanovljena Duhovna sekcija Anton Martin Slomšek.

Strašek (2006: 97–104) in po njem Založnikova (2009: 58) omenjata še

⁶¹ Od leta 1992 je v društvu organiziran tudi tečaj slovenskega jezika. Društvo, v katerem deluje več sekcij, je leta 1996 začelo ponovno izdajati društveno glasilo *Novi odmev*. Od leta 1994 deluje v okviru društva tudi Duhovna sekcija Anton Martin Slomšek, ki skrbi za slovenske maše v Zagrebu in družabna srečanja po njih (Založnik 2009: 61; Jerman in Todorovski 1999; Plevnik idr. 1998: 76–80).

nekatera slovenska društva v Zagrebu, ki so bila ustanovljena v drugi polovici tridesetih let prejšnjega stoletja. Slovenci, ki so študirali na Ekonomsko-komercialni visoki šoli v Zagrebu, so se leta 1935 povezali v *Društvo akademikov komercialistov Slovenije*. Leta 1937 je skupina slovenskih študentov s skupnimi političnimi stališči v Zagrebu ustanovila *Akademski klub jugoslovanske radikalne skupnosti Slovenski jug*. Istega leta je bilo ustanovljeno pevsko društvo *Slovenski oktet*, ki se je že skoraj takoj po ustanovitvi priključilo *Narodnemu domu*, njegovi cilji pa so bili širjenje slovenske narodne in moderne pesmi, prirejanje ljudskih iger s petjem ter pomoč med člani. Leta 1939 je bilo v zagrebškem predmestju Kustošija ustanovljeno slovensko prosvetno društvo *Kustošija*, ki je organiziralo poučna predavanja, izlete in zabave, pomagalo siromašnim in onemoglim članom, imelo pa je tudi svojo knjižnico. Leta 1940 pa je bila ustanovljena še *Vincencijeva konferenca svetega Cirila* za slovenske akademike v Zagrebu. Njeno delovanje je bilo humanitarne narave, člani pa so lahko postali le moški krščanske vere.

Karlovec

Različni avtorji (npr. Rotar 1990: 74; Kržišnik - Bukić 1994/95: 87; ista 1995: 166) omenjajo obstoj slovenskega kulturno-prosvetnega društva (*Triglav*) v Karlovcu že pred prvo svetovno vojno. Društvo naj bi bilo ustanovljeno že leta 1905, kar bi ga uvrščalo med prva slovenska društva na Hrvaškem, vendar o njem – razen same omenbe – za sedaj ni drugih objavljenih podatkov.

Mnogo več je podatkov o *Kulturno-prosvetnem društvu Slovenski dom Triglav*, ustanovljenem v Karlovcu leta 1930. Njegov predhodnik celo v brošuri, ki jo je društvo izdalo ob svoji 30-letnici (Kristan 1960), ni omenjen (Kržišnik - Bukić 1995: 166). Pravila društva (napisana v slovenščini) so bila odobrena leta 1932, med cilji društva pa so bili skrb za izobrazbo članov, krepitev narodne zavesti in pripadnosti državi, širitev prosvete in podpiranje enakih ciljev drugih organizacij.⁶² Društvo je imelo knjižnico in čitalnico s slovenskimi knjigami in časopisi, pa tudi instrumentalne in pevske skupine (vokalni kvintet, oktet, mešani pevski zbor, instrumentalni kvintet); nastopali so v Karlovcu, Metliki, Črnomlju in Novem mestu.

Društvo je z izbruhom druge svetovne vojne prenehalo delovati, leta 1951 pa je bilo, kot sem že omenila, obnovljeno oziroma na novo ustanovljeno pod enakim

⁶² V tem času so številna društva v svojih programih navajala skoraj dobesedno enake cilje.

imenom: *Kulturno prosvetno društvo Slovenski dom Triglav v Karlovcu*. Število članov je v desetih letih (do leta 1960) naraslo od začetnih 300 na 600, med njimi so bili tudi Srbi in Hrvati. Tudi novo društvo je imelo poleg knjižnice in čitalnice različne sekcije, npr. skupino mladih harmonikarjev, plesno šolo, plesni orkester itd., leta 1960 pa so organizirali celo tečaj slovenskega jezika (Kržišnik - Bukić 1995: 166–169). Poleg društva *Slovenski dom Triglav* je bilo v Karlovcu med obema vojnama ustanovljeno tudi emigrantsko društvo *Istra-Trst-Gorica* z namenom, da bi materialno pomagali (slovenskim in drugim) primorskim beguncem v Karlovcu.

Danes v Karlovcu deluje *Kulturno društvo Slovenski dom Karlovec*, ustanovljeno leta 2004; v okviru Mestne knjižnice Ivan Goran Kovačić pa je tam že prej delovala tudi *Osrednja knjižnica Slovencev*, ki je poleg skrbi za slovenski knjižni fond občasno organizirala tudi slovenske kulturne prireditve (Kržišnik - Bukić 2003: 132).⁶³

Istra in Kvarner

V hrvaškem delu Istre, Gorskem kotarju in deloma tudi Kvarnerju so bili Slovenci od nekdaj bolj razpršeno naseljeni. Izjemo kajpak predstavljajo tamkajšnja večja mesta. Po številu Slovencev sredi 20. stoletja Zagrebu namreč sledijo Reka, Pulj, Split in Opatija (Kržišnik - Bukić 2003: 120). Na tleh današnje hrvaške Istre so bila nekatera slovenska društva ustanovljena že pred prvo svetovno vojno, motiv za njihovo delovanje pa je bil predvsem boj proti germanizaciji in pozneje italijanizaciji. Ker so se Slovenci v skupnem boju za ohranitev maternega jezika in kulture povezovali predvsem s Hrvati, se je v tem času oblikovalo več društev, v katerih so delovali eni in drugi. Med njimi najpogosteje omenjajo *Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri* (ust. 1902 v Pazinu); *Hrvatsko-slovensko akademsko ferijalno društvo Istra* (ust. 1908 v Pazinu); *Hrvatsko-slovensko akademsko katoličko ferijalno društvo Dobrila* (ust. 1908 v Pazinu); *Katoličko potporno društvo Obrana* (ust. 1909 v Pazinu), ki je delovalo do leta 1914, namenjeno pa je bilo gmotni in moralni skrbi za hrvaške in slovenske katoliške študente (Bertoša in Matijašič 2005: 309); *Tiskovno društvo* (ust. 1910); *Društvo slovenskih općinskih službenika in Hrvatsko-slovensko-istarsko đastvo* (Kramar 1991: 186–187; Kržišnik - Bukić 1995: 139–141; Riman 2010: 121 in sl.; Riman 2012). Vendar pa slovensko-hrvaško sodelovanje v narodnostnih prizadevanjih sega še dlje v preteklost. »Narodnostno

⁶³ Več o sedanjem delovanju slovenskih kulturnih društev na Hrvaškem pišem v zadnjem poglavju te knjige.

prebujanje,« piše Kržišnik - Bukičeva (1995: 139), »ki je v drugi polovici 19. stoletja na kolektivni ravni zaznamovano predvsem z ustanavljanjem čitalnic in organiziranjem taborov, se iz sosednjih slovenskih dežel od 60-tih let naprej širi tudi v Istro, za kar je spet značilno skupno nastopanje zavednih Slovencev in Hrvatov po vsej Istri.« V čitalnicah so pogosto imeli pevski zbor, tamburaški orkester, občasno so uprizorili šaljive igre in različne zabave s kulturnim programom, govorili pa so samo v slovenščini in hrvaščini (Riman 2010: 122). Sodelovanje med Slovenci in Hrvati v okviru skupnih društev je bilo še posebej izrazito v Pazinu, kjer je živelo in delovalo precej slovenskih izobražencev. Leta 1908 sta bili odprti slovenski narodni čitalnici v Pazinu in Pulju (Rotar 1990: 73; Kržišnik - Bukič 1995: 140–141).

Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri, ki je delovalo v letih 1902–2014, po Kramarjevih (1991: 153) podatkih pa naj bi delovalo še tudi leta 1917, je imelo ob ustanovitvi 61 članov. Med drugim so organizirali javne politične shode, tudi v slovenski Istri (v Dekanah, Marezigah, Sv. Antonu in drugod), saj so nekateri člani kandidirali za poslance v Istrskem saboru. To društvo predstavlja primer uspešnega sodelovanja med slovenskimi in hrvaškimi intelektualci, duhovniki in politiki, saj je spodbudilo veliko ljudi, da so se udeležili volitev, tako pomembnih za pripadnike slovanskih narodov v Istri, poleg tega pa si je društvo prizadevalo za izboljšanje položaja istrskih kmetov (Riman 2010: 127–134).

Rivalski društvi *Hrvatsko-slovensko akademsko ferijalno društvo Istra* in *Hrvatsko-slovensko akademsko katoliško ferijalno društvo Dobrila* sta bili ustanovljeni leta 1908 v Pazinu. Prvo, ki je bilo organizacijsko aktivnejše od drugega, je delovalo do leta 1913, drugo pa do začetka prve svetovne vojne. Društvo *Istra* je organiziralo različne prireditve, zabave, predavanja ter nastope pevskega zbora, tamburaške skupine in dramske sekcije, pomembno pa je prispevalo tudi k ustanavljanju knjižnic in čitalnic – samo v letu 1909 je ustanovilo kar šest ljudskih knjižnic. Katoliško društvo *Dobrila*, ki je imelo le od 15–20 članov, pa je med drugim leta 1913 organiziralo izobraževalni tečaj za fante (štirideset udeležencev), ki je zajel izredno širok razpon obravnavanih tem (Riman 2010: 135–142).

Tudi po prvi svetovni vojni, ko je Istra pripadla Kraljevini Italiji, je bilo tam ustanovljenih ali obnovljenih več slovenskih (in slovensko-hrvaških) društev, ki pa so bila vsa formalno ukinjena leta 1927 z že omenjeno prepovedjo slovanskih društev na območju države. Navedem naj vsaj dve, ustanovljeni leta 1924: *Društvo sv. Mohorja za Istro* iz Berma in *Slovensko prosvetno društvo Danica* iz Pasjaka (Riman 2010: 143–145). Nekatera slovenska društva so po prepovedi še

naprej delovala v ilegali oziroma neformalno in po drugi svetovni vojni ponovno zaživela, večinoma s spremenjenim poslanstvom.

V večjih mestih, zlasti v Pulju in na Reki, so se vzroki za ustanavljanje slovenskih društev razlikovali od tistih v zaledju. Tako kot velja za tedanja slovenska društva drugod po svetu (pred prvo svetovno vojno jih je bilo največ v ZDA), je tudi tu botrovala njihovemu formiranju sprva predvsem potreba po medsebojni solidarnosti članov zaradi večje socialno-ekonomske varnosti njihovih družin. Skozi desetletja pa je potrebo po gmotni podpori družinam ob smrti članov ipd. v slovenskih društvih izpodrinila želja po druženju z rojaki ter ohranjanju slovenskega jezika in kulturnega izročila.

Med obema vojnoma je na območju Kvarnerja, ki je pripadlo Kraljevini SHS/ Jugoslaviji, delovalo samo eno slovensko društvo (*Slovensko izobraževalno društvo Simon Gregorčič*, Sušak), v času SFRJ pa naj bi na celotnem ozemlju Hrvaške delovalo le nekaj slovenskih društev, med temi tudi *Kulturno-prosvetno društvo Bazovica* na Reki. Obe bosta predstavljeni v nadaljevanju. Kot piše Barbara Riman (2010: 356) v svoji doktorski disertaciji, iz katere povzemam večino podatkov v tem delu poglavja, se

odpira vprašanje, zakaj na obravnavanem območju ni obstajalo več [slovenskih] društev, saj je bilo v povojnem času število priseljencev z današnjega območja Republike Slovenije največje. Za to sicer obstaja več razlogov. Prvič, priseljenci iz Slovenije v tedanji LR Hrvaški niso bili manjšina,⁶⁴ saj je tudi politika celotne tedanje Jugoslavije težila k temu, da se zabrišejo tedanji posamezni nacionalni občutki. Drugič, prekinila se je tradicija obstoja teh društev⁶⁵ in novo priseljeni posamezniki z območja današnje Republike Slovenije se niso zavedali obstoja predhodnih društev, ali pa preprosto niso imeli potrebe po takem kulturnem druženju. V povojnem času sta imela le dva tradicijo. Društvo v Zagrebu je delovalo neprekinjeno, ustanovitelji Slovenskega doma na Reki pa so se zavedali, da so že pred njim obstajala tudi druga slovenska društva.

Katera so bila torej ta društva? Podatkov o njih je malo, še zlasti zato, ker so mnoga od teh društev delovala le kratek čas. Čeprav je Barbara Riman temeljito preiskala javne in zasebne arhive ter pregledala vse predhodne študije in periodiko

⁶⁴ Slovenci niso imeli formalnega statusa manjšine (op. J. Ž. S.).

⁶⁵ Ta tradicija se je prekinila že tudi prej, v tem primeru pa z drugo svetovno vojno (op. J. Ž. S.).

obravnavanega časa, v kateri so objavljeni zapisi o delovanju teh društev, so tako zbrani podatki še vedno nepopolni. Delovanje tedanjih društev je bilo namreč veliko bolj usmerjeno v čim bolj učinkovito izpolnjevanje aktualnih ciljev kot pa v skrb za ohranitev podatkov za prihodnje rodove. Kljub temu prinaša njena študija celovitejši pregled slovenskega samoorganiziranja na tem območju kot druge doslej objavljene študije.⁶⁶

V virih se kot eno najstarejših slovenskih društev v Pulju (in nasploh v Istri) omenja *Čitaonica* iz leta 1886 (Riman 2010: 122), čeprav je tamkajšnja čitalnica, namenjena slovenskim bralcem, delovala že v šestdesetih letih 19. stoletja (Uršič 1999: 81). V Pulju je v letih 1904–1906 delovalo *Slovensko društvo*, ki naj bi skrbelo za izobrazbo, socialno varnost in zabavo svojih članov, imelo pa je vsaj 40 članov. Po nekaterih znakih je v naslednjih letih delovalo v Pulju še nekaj slovenskih društev, konkretnější podatki o tem pa se niso ohranili. Kramar (1991: 380) omenja, da je tam od leta 1908 delovala *Slovenska narodna čitalnica*, B. Riman (2010: 123–124) pa je odkrila še eno društvo, *Skup Slovencev*, ki je delovalo v letih 1911–1913. Društvo je med drugim organiziralo zabave, leta 1911 npr. pustovanje, očitno pa je imelo tudi moški pevski zbor. Dobiček od vstopnic za prireditve so, tako kot večina drugih društev, podarili *Družbi sv. Cirila in Metoda*.

Od leta 1913 je v Pulju delovalo še eno slovensko društvo, ki bi po mnenju Rimanove (2010: 122) lahko nastalo iz pravkar omenjenega *Skupa Slovencev*. Imenovalo se je *Slovensko pevsko, zabavno in podporno društvo v Pulju*. Društveni jezik je bil slovenski, njegovo poslanstvo pa »petje in igranje, organiziranje izletov, knjižnica, predavanja ter medsebojna pomoč« z nasveti na gospodarskem, trgovskem, pravnem ali kakem drugem področju (Riman 2010: 124). Skoraj vsa ta društva so omenjena tudi v delu pokojnega Janeza Kramarja (1991). Z izbruhom prve svetovne vojne so v Pulju uvedli policijsko uro ter prepovedali zbiranje in zabave. Če so društva med vojno delovala, o tem ni ohranjenih virov.

V Pazinu je pred prvo svetovno vojno poleg že omenjenega hrvaško-slovenskega političnega društva in drugih (prav tako že omenjenih) nekaj let pozneje ustanovljenih slovensko-hrvaških društev od leta 1906 delovalo *Istarsko planinsko društvo*, ki je bilo ustanovljeno kot podružnica *Slovenskega planinskega društva* s sedežem v Ljubljani (Bertoša in Matijašič 2005: 597). Zadnji zapis o delovanju tega društva je iz leta 1907 (Riman 2010: 134).

Tudi na območju Kvarnerja so od začetka 20. stoletja do prve svetovne vojne delovala nekatera slovenska društva, ki so se v boju proti germanizaciji,

⁶⁶ V doktorski disertaciji Barbare Riman pa je nekaj faktografskih napak; na nekatere od njih opozarjam v nadaljevanju.

italijanizaciji in madžarizaciji povezovala z drugimi slovanskimi društvi, predvsem seveda hrvaškimi, pa tudi srbskimi idr. Na Reki je od leta 1909 delovalo *Slovensko društvo na Reki*, ki je organiziralo različne tečaje in redne izlete z množično udeležbo Slovencev. Poleg podpornega odseka je društvo ustanavljalo tudi kulturno-umetniške sekcije (pevski zbor, dramsko sekcijo, bralni odsek). Leta 1912 je bilo društvo iz birokratskih razlogov ukinjeno, a je bilo še isti dan na isti seji ustanovljeno novo društvo z imenom *Slovensko društvo Reka*. Društvo je verjetno z bolj ali manj istimi člani nadaljevalo delo svojega predhodnika do junija 1913, ko je bilo po ukazu političnih oblasti razpuščeno, ker vlada v Pešti ni potrdila njegovih pravil (Riman 2010: 267–274). Viri omenjajo tudi *Slovenski klub Ščipalnik*, ki naj bi v tem času prav tako deloval na Reki. Ohranjeni zapisi pričajo o obstoju tega kluba vsaj do septembra 2013, čas njegove ustanovitve pa ni znan. O klubu je na voljo zelo malo podatkov (prav tam).

V Voloskem-Opatiji je, sodeč po tedanjih in poznejših zapisih v reškem *Novem listu* in *Naši slogi*, verjetno že od leta 1905 delovalo slovensko kulturno društvo z imenom *Glasbeno dramatiško društvo u Voloskom*, ki ga je leta 1911 nasledilo *Slovensko izobraževalno in podporno društvo v Voloski-Opatiji*. Od 600 Slovencev, kolikor jih je tedaj živelo v Opatiji, naj bi jih bilo kar 300 včlanjenih v to društvo (Riman 2010: 275). Največ je ohranjenih poročil o njihovih izletih, organiziranih zabavah in predstavah dramske sekcije, ki je nastopala z deli Govekarja, Finžgarja in drugih slovenskih avtorjev. Društvo je ob začetku prve svetovne vojne očitno prenehalo delovati (prav tam).

Med obema svetovnima vojnama je na tem območju delovalo eno samo slovensko društvo, in sicer *Slovensko izobraževalno društvo Simon Gregorčič*, ki je bilo ustanovljeno na Sušku leta 1927, po nekaterih znakih kot naslednik *Slovenskega društva Reka*. Že naslednje leto je imelo društvo prek 200 članov. Najeli so prostore in načrtovali ustanovitev knjižnice, čitalnice, pevskega zbora ter organiziranje izletov. Med drugim so ob smrti kralja Aleksandra organizirali žalno sejo v oktobru 1934. Na osnovi ohranjene omembe silvestrovanja v organizaciji tega društva leta 1939 lahko sklepamo, da je društvo vsaj takrat še obstajalo (Riman 2010: 277–280), podatkov o njegovih ukinitvi pa ni.

Po drugi svetovni vojni je bilo leta 1947 na Reki ustanovljeno društvo *Slovenski dom – Kulturno prosvetno društvo Bazovica*, ki je leta 1950 dobilo lastno stavbo. Čeprav so pred tem začeli v zelo skromnih razmerah, je npr. njihov mešani zbor združeval kar sedemdeset pevk in pevcev. To je bila tudi prva sekcija tega društva. Od prvega nastopa leta 1949 je »zbor nastopal na vseh dogodkih v prostorih Slovenskega doma in tudi na drugih manifestacijah v okolici Reke in v Sloveniji.

Omenjajo se nastopi ob proslavi Prešernovega praznika, ki se je redno odvijal vsako leto. Nastopali so še za Dan žena in Dan Republike« (Riman 2010: 282) ter bili deležni mnogih pohvalnih kritik. Sodelovali so na revijah pevskih zborov (*Primorska poje* idr.) in na taboru pevskih zborov v Šentvidu pri Stični, kjer so leta 1983 prejeli zlato plaketo, dve leti prej pa je zbor dobil Gallusovo značko. V več kot šestdesetih letih obstoja je v društvu najprej deloval samo mešani zbor, nato moški in nekaj časa oba. Doslej je v njima pelo prek 700 članov, a sta bila – tako kot druge sekcije v društvu – odprta tudi za pripadnike večinskega in drugega reškega prebivalstva. V društvu je že skoraj od njegovih začetkov delovala tudi dramsko-recitatorska sekcija, ki pa je imela precej težav z majhnim članstvom, pogosto amaterskim vodstvom in neustreznim odrom v dvorani Slovenskega doma KPD Bazovica. Med letoma 1964–1974 sekcija ni delovala, nato pa je doživela preporod in se odlikovala tudi z nagrajenimi predstavami in vlogami. Dolgoletni vodja dramske skupine Alojz Usenik je med drugim leta 2003 prejel tudi Severjevo nagrado za življenjsko delo. Igra *Piknik s tvojo ženo* A. Jelačina je od premiere leta 1983 do leta 2010 doživela prek 130 ponovitev, delo *Polnočni vlom* pa so samo leta 1992 odigrali kar petdesetkrat. Igrali so ga tudi za vojake po hrvaških bojiščih in za 50. predstavo prejeli *zahvalnico hrvatske umjetničke snage* za prispevek k obrambi Hrvaške. V več kot pol stoletja dosedanjega delovanja je sekcija odigrala pomembno vlogo pri širjenju in promociji slovenske kulture v hrvaškem prostoru. V letih 1950–54 je društvo organiziralo celo pouk slovenščine v nižjih razredih osnovne šole. Od leta 1952 je v društvu delovala tudi harmonikarska skupina, ki je obstajala vsaj šest let. Iz petdesetih let 20. stoletja obstajajo omembe likovnih skupin, mladinske sekcije, tamburaške skupine, moškega kvarteta ter operetne in šahovske sekcije. V društvu so ustanovili tudi folklorno-plesno, glasbeno in športno skupino. Pozneje je društvo ustanovilo še študentski klub oziroma obnovljeno mladinsko skupino, pa literarno-recitatorsko, planinsko in fotografsko skupino. Ponašajo se tudi s knjižnico z okoli 3000 naslovi (Riman 2010: 281–287; Arbiter 2010), izdali pa so tudi nekaj publikacij, med drugim obsežno znanstveno monografijo o društvu (Riman in Riman 2008).

Z razpadom SFRJ je bila leta 1992 na pobudo reškega KPD Bazovica ustanovljena *Zveza Slovencev v Republiki Hrvaški* s sedežem na Reki. Na pobudo delegatov *Slovenskega doma Zagreb* je leta 1996 *Zveza* dopolnila svoj statut in se preimenovala v *Zvezo slovenskih društev na Hrvaškem*, njen sedež pa se je preselil v Zagreb. V naslednjih letih so Slovenci v hrvaški Istri poskušali organizirati tudi *Unijo Slovencev za istrsko županijo*, ki pa nikoli ni zares zaživela. Obdobje novega narodnega preporoda Slovencev v hrvaški Istri ter drugih delih Hrvaške

po letu 1991, ki je prineslo skokovite spremembe na področju njihovega samoorganiziranja, je zgovorno orisala Karmen Medica (1995). Med drugim piše:

V začetku leta 1994 je, podobno kot v Zagrebu, na Reki in v Splitu, že začelo prihajati do določenega formalnega združevanja in organiziranja Slovencev v Puli, in sicer v kulturno-prosvetno društvo oziroma Unijo Slovencev za istrsko županijo. /.../ Unija si je zastavila nalogo negovanja kulturne dediščine slovenskega naroda, povezovanja s Slovenijo, organiziranja gostovanj slovenskih gledališč v Istri ter nastopov drugih kulturnih in javnih delavcev /.../. Od matične države Slovenije pričakujejo konkretno podporo (Medica 1995: 397–398).

V nadaljevanju se avtorica vprašuje, zakaj so se Slovenci v hrvaški Istri odločili za ustanovitev *Unije Slovencev istrske županije* in ne društev na ravni posameznih mest, kakršna so v tem času nastajala v Zagrebu, Splitu, na Reki in drugod. Ustanovitelji so to pojasnjevali z okoliščino, da so Slovenci v Istri bolj razpršeno naseljeni kot v omenjenih mestih ter da so tudi geografsko bližje Sloveniji in z njo bolj neposredno povezani, zaradi česar niso izoliran narodnostno-jezikovni »otok«, kakršnega naj bi predstavljali, denimo, Slovenci v Splitu. Kljub temu pa je šel razvoj samoorganiziranja Slovencev tudi na tem območju podobno pot kot drugod po državi in ob podpori Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu so društva začela tudi tu nastajati po mestih.

Danes namreč *Zveza slovenskih društev na Hrvaškem*, ki jo financirata Urad Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu ter Urad za nacionalne manjšine Republike Hrvaške, združuje kar šestnajst slovenskih društev na Hrvaškem (Anketa ISIM 2012; *Zveza slovenskih društev na Hrvaškem*; Šonc 2001):⁶⁷

- ▷ *Kulturno prosvetno društvo Slovenski dom* v Zagrebu, najstarejše društvo Slovencev v Evropi, ki nepretrgano deluje že od leta 1929 oziroma 1930 (najprej pod imenom *Narodna knjižnica in čitalnica*);⁶⁸ danes združuje 933 članov, med drugim pa izdaja tudi glasilo *Novi odmev*;

⁶⁷ B. Riman (2010: 344, op. 1825) piše, da imajo od teh društev lastne prostore samo tri društva, in sicer v Zagrebu, na Reki in v Pulju. Podatek za Zagreb ni povsem točen. Predstavniki zagrebškega društva *Slovenski dom* so v anketnem odgovoru (Anketa ISIM 2012, društvo 301: 1) namreč zapisali, da imajo »lasten prostor v najemu« in da je lastnik njihovih prostorov Vlada Republike Hrvaške. Društvo *Istra* v Pulju pa ima dejansko lasten prostor, in sicer stanovanje v obsegu 93 m².

⁶⁸ Na spletni strani društva (*Kulturno prosvetno društvo Slovenski dom*, Zagreb) piše: »Za rojstni dan društva štejemo 9. november leta 1929, ko je pravila Narodne knjižnice

- ▷ *Slovenski dom – kulturno prosvetno društvo Bazovica* na Reki, ustanovljeno leta 1947, ki združuje okoli 500 članov, izdaja četrtletnik *Sopotja* (do leta 2011 pa mesečnik *Kažipot*) in ima svojo spletno stran: www.bazovica.hr;
- ▷ *Slovensko kulturno društvo Triglav* v Splitu, ustanovljeno leta 1992, ki združuje kar 1200 članov, med drugim izdaja tudi glasilo *Planika*; njegovo aktivno delovanje je spodbudilo nastajanje novih slovenskih društev v Šibeniku, Dubrovniku in Zadru;
- ▷ *Kulturno društvo Slovencev Dr. France Prešeren* v Šibeniku, ustanovljeno leta 1996, ki je najprej delovalo kot podružnica splitskega *Triglava*, pozneje pa se je osamosvojilo; danes združuje 57 članov;
- ▷ *Slovensko kulturno društvo Lipa* v Dubrovniku, ustanovljeno leta 2001, ki združuje 95 članov;⁶⁹
- ▷ *Slovensko kulturno društvo Istra* v Pulju, ustanovljeno leta 2001, ki združuje okoli 500 članov, med drugim izdaja glasilo *Mavrica* in ima svojo spletno stran: www.skdistra.hr;
- ▷ *Slovensko kulturno društvo Lipa* v Zadru, ustanovljeno leta 2004, ki združuje 78 članov;
- ▷ *Kulturno društvo Slovenski dom Karlovec*, ustanovljeno leta 2004;
- ▷ *Slovensko kulturno društvo Snežnik* v Lovranu, ustanovljeno leta 2005, ki združuje 153 članov ter izdaja *Liburnijsko priložilo*;
- ▷ *Društvo Slovencev Labin*, ustanovljeno leta 2006, ki združuje 84 članov;
- ▷ *Slovensko kulturno društvo Stanko Vraz* v Osijeku, ustanovljeno leta 2006, ki združuje 87 članov;
- ▷ *Slovensko kulturno društvo Lipa* v Buzetu, ustanovljeno leta 2007, ki združuje 60 članov;
- ▷ *Slovensko kulturno društvo Oljka* v Poreču, ustanovljeno leta 2007, ki združuje okoli 100 članov;
- ▷ *Slovensko kulturno društvo Gorski kotar*, Tršće, ustanovljeno leta 2007, ki združuje 104 člane;
- ▷ *Slovensko kulturno društvo Nagelj* v Varaždinu, ustanovljeno leta 2008, ki združuje 66 članov;

in čitalnice potrdil 'Veliki župan zagrebske oblasti'.« Po Kržišnik - Bukičević (1993: 140) je bil ustanovni občni zbor *Čitalnice* februarja 1930.

⁶⁹ V Dubrovniku je bil že leta 1985 ustanovljen *Slovenski klub Dubrovnik*, ki je z razpadom Jugoslavije tudi sam usahnil. Leta 2001 sta bili tam uradno registrirani kar dve društvi, najprej *Lipa*, ki je imela že v začetku okoli 80 članov, nato pa še društvo *Ivan Cankar* (Kržišnik - Bukić 2003: 121, 132).

- ▷ *Slovensko kulturno društvo Ajda* v Umagu, ustanovljeno leta 2011, ki združuje 130 članov.

Tako veliko število novoustanovljenih društev ob peščici tistih, ki so obstajala pred razpadom skupne države, je razumljiv odraz povečane narodne zavesti Slovencev na Hrvaškem ob vzpostavitvi novih državnih mej. Ob upadu števila Slovencev na Hrvaškem do leta 1991 pa število njihovih novih društev v tej državi vendarle prijetno preseneča.⁷⁰ Kakšne spremembe je prineslo obdobje naglega ustanavljanja slovenskih društev na Hrvaškem po razpadu SFRJ in kakšno je njihovo današnje delovanje, pa bo prikazano v tretjem delu te knjige.

BOSNA IN HERCEGOVINA

Sezonske migracije Slovencev na območje Bosne in Hercegovine so se začele v 19. stoletju, v zadnjih desetletjih osmanske vladavine. Začetek izkoriščanja bosansko-hercegovskih gozdov je namreč tedaj privabil predvsem gozdne delavce iz Kranjske in Primorske. Bolj množično so se Slovenci začeli priseljevati po avstrijski zasedbi leta 1878, med njimi so bili poleg večjega števila izobražencev (učiteljev, profesorjev, kulturnih delavcev, znanstvenikov in duhovnikov) tudi obrtniki, gozdarski in rudarski delavci, železničarji, uradniki, različni podjetniki, trgovci, gostilničarji in kmetje (Dolinšek - Divčič 2001: 301). Do prve svetovne vojne so imeli Slovenci v Bosni in Hercegovini samo eno kolonijo, ki je nastala med letoma 1895 in 1897 v naselju Ralutinac v okraju Prnjavor, sestavljalo pa jo je deset družin iz Furlanije (prav tam; Sarić in Štimac 2010: 402). Iz slovenskih dežel monarhije se je v tem obdobju v Bosno in Hercegovino priselilo več kot 3000 oseb, med njimi je bilo leta 1910 kar 400 državnih uradnikov (Kržišnik - Bukić 2007: 20). Samo v Sarajevu je bilo pred koncem 19. stoletja že vsaj 1000 Slovencev, med prvo svetovno vojno pa so se tja preselili tudi številni primorski Slovenci. Prvo tamkajšnje slovensko društvo, ki so ga poimenovali *Slovensko omizje* (od leta 1910 *Slovenski klub*), je nastalo že leta 1895 (prav tam: 69) oziroma 1897.⁷¹ *Slovenski klub* je neprekinjeno deloval vse do prve svetovne vojne in nato spet po njej, vrhunec

⁷⁰ Skrajni primer upada slovenskega prebivalstva v tem obdobju je npr. Reka: »Število slovenskega prebivalstva na Reki se je v zadnjih štirih desetletjih zelo hitro zmanjševalo, od že omenjenih 20.000 iz leta 1956 na 3064 v letu 1991.« (Arbiter 2010: [17])

⁷¹ Stanislav Koblar (2008: 335) navaja kot začetek *Slovenskega omizja* leto 1897, prav tako Marija Dolinšek - Divčič (2001: 303). To je tudi letnica, ki jo Vera Kržišnik Bukić navaja v svojih zgodnejših objavih (npr. 2001: 207).

njegovega delovanja sega v sredino dvajsetih let, potem pa so začele njegove aktivnosti postopoma usihati (Koblar 2008: 355).

Največ Slovencev je živel v petih mestih, in sicer v Sarajevu, Banjaluki, Mostarju, Tuzli in Zenici, pa tudi v rudarskih in industrijskih središčih (Kakanj, Novi Travnik, Vareš itd.). Po prvi svetovni vojni so nekateri Slovenci, večinoma zaposleni v upravi in prosveti, zapustili Bosno in Hercegovino, a je že v tridesetih letih 20. stoletja prišlo do novega vala slovenskih priseljencev, »predvsem delavcev in obrtnikov, ki so zaradi ekonomske krize iskali zaposlitve v Bosni in Hercegovini« (Dolinšek - Divčič 2001: 302). Leta 1934 so ustanovili slovensko delavsko društvo *Ivan Cankar*, ki je s prekinitvijo (med drugo svetovno vojno) delovalo do leta 1951, ko so v Jugoslaviji ukinjali narodnostna društva. Malo po ustanovitvi tega društva je bilo v tridesetih letih 20. stoletja ustanovljeno tudi *Društvo Primorcev Gortan-Bazovica*. Pred drugo svetovno vojno so v Sarajevu delovale kar štiri slovenske organizacije – poleg omenjenih treh še *Slovenska kreditna zadruga* (Koblar 2008: 334 in 356–357). Takoj po prvi svetovni vojni so se tudi Slovenci v Zenici združili v društvo *France Prešeren*, banjaluški Slovenci pa v društvu *Triglav*. Na prelomu dvajsetih v trideseta leta so Slovenci v vasi Slatina pri Banjaluki ustanovili *Izseljensko kulturno društvo Istra*, med drugo svetovno vojno pa je delovanje vseh slovenskih društev v Bosni in Hercegovini zamrlo (Koblar 2008: 359–361; Kržišnik - Bukić 2001: 208).

Po nemški okupaciji se je julija 1941 začela množična deportacija Slovencev v 22 krajev Bosne in Hercegovine. Večina od okoli 5000 Slovencev, ki so bili tja izgnani med drugo svetovno vojno, se je po osvoboditvi vrnila. Na drugi strani pa so bili po drugi svetovni vojni iz Slovenije v Bosno in Hercegovino poslani številni strokovnjaki za rudarstvo, železarstvo, različno industrijo itd. Po popisih je bilo v Bosni in Hercegovini največ Slovencev leta 1953 (6300 oseb), po letu 1992 pa se jih je nekaj tisoč vrnilo v Slovenijo ali izselilo v druge države (Dolinšek - Divčič 2001: 302; Kržišnik - Bukić 2004c: 546–547).

Slovenci so bili v vseh teh obdobjih bolj prisotni v severnem delu Bosne in Hercegovine, tj. v Bosni, kar se zrcali tudi v lokaciji njihovih nekdanjih in današnjih društev. Koblar (2008: 334) piše:

V začetku so bili nosilci slovenskega združevanja višjemu sloju pripadajoči posamezniki in skupine, pred drugo svetovno vojno in po njej pa delavstvo (in »poštena inteligenca«) ter nazadnje vsi, ki jih je združil malone utelešen obup nad pogubo, v katero sta jih pahnila razpad socialistične Jugoslavije in nastajanje novih držav.

Danes deluje v Bosni in Hercegovini deset slovenskih kulturnih društev, ki se povezujejo med seboj v številnih skupnih aktivnostih.

Sarajevo

Vzrok za ustanovitev prvega slovenskega društva v Bosni in Hercegovini je treba iskati predvsem v poskusu zaščite pred raznarodovanjem. *Slovensko omizje* je nastalo leta 1897 v gostilni sarajevskega Slovenca Vidmarja, vendar ni bilo nikoli registrirano. Društvo je občasno organiziralo prireditve z glasbo in petjem ter izlete v okolico in celo finančno pomagalo slovenskim študentom v Pragi ter narodnoobrambnemu skladu *Ciril-Methodove družbe*. Delovanje čitalnice in pozneje tudi knjižnice je zahtevalo nove prostore, ki so jih našli v sodelovanju s hrvaškim pevskim društvom. Pevske vaje so predstavljale pomemben delež dejavnosti, saj je bil glavni manem *Omizja* gojiti družabnost in petje slovenskih pesmi. Občasno so na svoje prireditve povabili tudi poklicne glasbenike. V začetku delovanja so imeli okoli 30 članov, leta 1908 pa verjetno 43; mnogi med njimi so bili visoki uradniki. Med zabeleženimi člani skorajda ni bilo žensk, čeprav so bile zelo aktivne v društvu. Leta 1908 so uvedli redne mesečne družabne večere, naslednje leto pa je bil organiziran edini zabeležen nastop njihove dramske skupine (Koblar 2008: 335–339).

Prvo uradno registrirano slovensko društvo v Bosni in Hercegovini je nastalo iz *Slovenskega omizja* 5. novembra 1910, imenovalo pa se je *Slovenski klub*. Društvo je ohranilo cilje svojega predhodnika: delovanje čitalnice, knjižnice in pevskega zbora, organiziranje prireditev, zabav, predavanj in ekskurzij ter ohranitev nepolitične drže. Tako kot njegov predhodnik se je tudi *Slovenski klub* neprestano soočal s problemom prostorov in financ. Med prvo svetovno vojno je bilo društvo prepovedano, vendar so se člani, ki so ostali v Sarajevu, še naprej srečevali. Po končani vojni je društvo spet legalno delovalo. Več uspešnih prireditev v letih 1921–22 je dvignilo ugled in priljubljenost kluba v Sarajevu, tako da se je njegovo članstvo kljub številnim odhodom članov v notranjost dežele ali ožjo domovino pomnožilo; na vrhuncu, tj. leta 1924, je društvo štelo preko 200 članov. Tudi finančno stanje kluba se je s pomočjo slovenskih bank in zavarovalnic v Sarajevu (Ljubljanske kreditne banke, Jadranske banke, Gospodarske zadružne banke, Zavarovalnice Vzajemna) izboljšalo. Zdaj so lahko organizirali tudi gostovanja glasbenikov iz Slovenije v Sarajevu, leta 1924 so na novo uredili knjižnico in čitalnico ipd. Tudi najuspešnejša sezona mešanega pevskega zbora je

bila v letih 1923–24. Klubska knjižnica, ki je bila ustanovljena leta 1911, je v dveh letih zbrala 304 knjige, leta 1935 pa jih je imela 666, največ slovenskih. Potem ko je bil oktobra 1929 izdan predpis o ukinitvi vseh »plemenskih«¹ društev v državi, je klub tvegala in kljub vsemu ohranil svoje ime. V začetku tridesetih let je še vedno združeval okoli 150 članov, vendar so se ob ustanovitvi novega slovenskega društva v Sarajevu leta 1934, *Delavskega kulturnega društva Cankar*, tako v samem *Slovenskem klubu* kot tudi med obema društvoma razvila številna nesoglasja. Po umoru kralja Aleksandra leta 1934 je tudi zanimanje za literarna in druga predavanja ter nastope pevskega zbora vidno upadlo. Delovanje kluba je po naslednji dokaj uspešni sezoni začelo še bolj naglo usihati, vendar je iz ohranjenih zapisov razvidno, da je klub deloval vsaj še proti koncu leta 1939. Z večino drugih sarajevskih društev je imel dobre odnose, tudi rojakom, ki so prihajali v Sarajevo na strokovne ekskurzije in kongrese, so člani posvetili svoj čas, maturantom slovenskih gimnazij pa so celo pomagali pri namestitvi in nekaterim tudi pri stroških bivanja. Ob tem je klub, ki je pripadal višjemu sloju sarajevskih Slovencev in je sicer s prispevki bodisi iz klubskih sredstev ali iz lastnih sredstev članov pogosto pomagal rojakom v stiski, vendarle ostajal le ohlapno povezan z življenjsko važnimi vprašanji slovenske skupnosti v Sarajevu (Koblar 2008: 339–358).

Zaradi vse bolj izrazite potrebe po vzajemni gmotni pomoči med številnimi slovenskimi uradniki, delavci in kmetovalci, ki so iskali delo v Bosni, je leta 1935 vzniknila edina finančna institucija, ki so jo ustanovili sarajevski Slovenci, *Slovenska kreditna zadruga*. Zadruga se je hitro priljubila med Slovenci v Sarajevu, vendar je druga svetovna vojna njeno delovanje prekinila, po vojni pa je bila kot ostanek nekdanjega reda potisnjena na rob, dokler ni (verjetno leta 1948) usahnila. Poleg *Zadruga*, *Slovenskega kluba* in od leta 1934 tudi *Delavskega kulturnega društva Cankar* je v letih med obema svetovnima vojnama v Sarajevu očitno obstajalo tudi *Združenje emigrantov Gortan-Bazovica*, katerega člani naj bi bili begunci pred fašizmom, ki so prišli v Sarajevo s Tržaškega in iz Istre. O obstoju tega društva je mogoče sklepati iz njegovih prošenj *Slovenskemu klubu* za gmotno pomoč (1933 in 1939) ter iz njegove pobude iz leta 1937, prav tako *Slovenskemu klubu*, za organizacijo skupnih izletov vseh Slovencev v Sarajevu. Drugih podatkov o obstoju tega združenja ni (prav tam).

Nastanek *Delavskega kulturnega društva Cankar* je spodbudila predstava Cankarjeve satire *Za narodov blagor* v Sarajevu februarja 1934. Med tamkajšnjim slovenskim delavstvom je sprožila občutek, da v Sarajevu manjka društvo, ki bo ustrezneje skrbelo za potrebe delavcev, kot pa je to mogoče pričakovati od *Slovenskega kluba*. Še isto pomlad so ga res ustanovili. Prostor so dobili

v Delavskem domu, kjer so odprli dobro obiskano knjižnico, formirali pevski zbor, dramsko sekcijo in instrumentalni ansambel ter prirejali družabna srečanja in predavanja. Prvega občnega zbora se je udeležilo okoli 40 članov, dobri dve leti pozneje, februarja 1937, pa se je število članov (104) že izenačilo s tedanjim številom članstva »rivalskega« *Slovenskega kluba*. Po zaslugi revolucionarno usmerjenega Marjana Telatka, ki je bil z ostrim izstopom iz *Slovenskega kluba* tudi pobudnik ustanovitve novega društva in ki je v slednjem med drugim vodil tudi uspešno dramsko sekcijo, je že marca 1935 izšla pod njegovim uredništvom prva številka prvega sarajevskega slovenskega časopisa *Naša misel*, glasila *DKD Cankar*. Tehnično preprosti mesečnik je izhajal samo do konca leta 1935. Že po dobrem letu odmora, spomladi 1937, je isti urednik začel izdajati novo glasilo društva z naslovom *Zora: časopis za družbeno kulturo in prosveto*. Glasilo, ki je bilo obsežnejše in bolje urejeno od *Naše misli*, je hitro napredovalo od četrletnika do dvojne številke vsak drugi mesec. Leta 1939 je izhajalo v 500 izvodih, poleg levičarskih ideološko-propagandnih člankov pa je bilo v njem dovolj prostora za literarne prispevke in kulturne novosti. Društvo je poleg nastopov lastnega pevskega zbora, instrumentalne in dramske skupine, predavanj in izletov organiziralo tudi gostovanja skupin iz Slovenije. Dramska skupina je v letih 1937–38 napredovala od uprizoritev preprostejših iger do odmevnih interpretacij zahtevnejših del Cankarja in drugih priznanih (večinoma slovenskih) avtorjev. Leta 1938 je društvo ustanovilo še športno in šahovsko sekcijo, naslednje leto pa tudi denarni sklad za vzajemno pomoč. Naslednje leto je društvo k svojemu imenu dodalo pridevnik *Slovensko*. Društvo je kljub pogosti prostorski stiski intenzivno delovalo na vseh zastavljenih področjih do januarja 1941, ko je bilo z odlokom sarajevske policije zaradi prokomunistične usmerjenosti razpuščeno, Telatko pa aretiran. Tedaj so namreč prepovedali podružnico *Združenih delavskih sindikatov* in vsa društva, ki so bila z njo povezana, med njimi tudi društvo *Cankar* (Koblar 2008: 363–376; Dolinšek - Divčič 2001: 304).

Že dva meseca po končani drugi svetovni vojni, junija 1945, se je oblikoval odbor za obnovitev tega društva. Potrdili so stara društvena pravila in med drugim predlagali, naj se predvojna *Slovenska kreditna zadruga* združi z društvom. Novi slovenski društvi, ki sta se tedaj oblikovali v Zenici in Osijeku, sta se v svojih društvenih pravilih zgledovali po pravilih sarajevskega *Cankarja*. Društvo je že v prvem letu delovanja uvedlo stenski časopis in serijo predavanj. V manj kot letu dni so poleg tega priredili še osem recitalov ter proslave ob Cankarjevem (decembra) in Prešernovem dnevu, dramske predstave in glasbene nastope, veselice in druga družabna srečanja (npr. trgatev) ter izlete. Dramska skupina je

poleg del znanih slovenskih avtorjev uprizarjala tudi igre ljubiteljskih piscev iz vrst društvenih članov, nekatere njene predstave pa so z veliko odmevnostjo v sarajevskih medijih presegle okvir tamkajšnje slovenske skupnosti. Čeprav so oblasti ob ukinitvi društva leta 1941 zasegle poleg društvene dokumentacije tudi knjižnico, je ta po obnovi društva kmalu spet zaživela. Knjige za pouk slovenščine je prispevalo slovensko ministrstvo za kulturo, vendar načrt za organizacijo pouka ni bil uresničen. S težavami so se srečevali tudi instrumentalni ansambel in različne vokalne sestave, od moškega zbora in okteta do kvarteta. Prav tako sta se v povojnem obdobju nadaljevali prostorska in finančna stiska društva, Vlada LR Slovenije pa mu je zavrnila zaproseno pomoč. Društvo je dalo tudi pobudo za obnovo revije *Zora*, v kateri bi se lahko predstavljali tudi Slovenci iz drugih delov nove države. Dobili so pozitivne odgovore od *Slovenskega doma* v Zagrebu ter od slovenskih skupnosti v Zenici, Brezi in Osijeku, negativne pa od društva *Franc Rozman* iz Beograda ter od slovenskih skupnosti v Banjaluki in Kragujevcu. Končno so zamisel opustili. Deloma zaradi vmešavanja politike (lokalne in slovenske) v društveno delovanje, deloma pa zaradi nekaterih notranjih razhajanj in tudi različnih objektivnih okoliščin se je društvo kljub zamenjavi vodstva leta 1948 znašlo v krizi, iz katere se do konca svojega delovanja ni več rešilo. Leta 1951 je bilo skupaj s še nekaterimi vplivnimi društvi sarajevskih Srbov, Hrvatov in drugih ukinjeno z ukazom o razpustitvi vseh nacionalnih kulturnih društev (Koblar 2008: 377–397; Dolinšek - Divčič 2001: 304–305).

Na novo prebujena narodna zavest tamkajšnje slovenske skupnosti po osamosvojitvi Slovenije je nekdanje člane društva *Cankar* in njihove potomce spodbudila k obnovi *Slovenskega kulturnega društva Cankar* v Sarajevu sredi najtežjih vojnih razmer leta 1993. Še isto leto so izvedli pospešeni tečaj slovenskega jezika, ustanovili knjižnico in izdali prvo številko *Zore Cankarjeve*, kakor so v spomin na svoje nekdanje glasilo *Zora* poimenovali svojo novo kulturno revijo. Že naslednje leto so ustanovili tudi pevski zbor. Odtlej prirejajo tudi razstave in Cankarjeve tribune (družbeno angažirane diskusije z uglednimi udeleženci), organizirajo pa tudi odmevna kulturno-umetniška gostovanja iz Slovenije ter zdaj že tradicionalne Cankarjeve dneve.

Drugi kraji v Bosni in Hercegovini

V uvodu k razdelku o slovenskih društvih v Bosni in Hercegovini omenjam, da so kmalu po prvi svetovni vojni tudi Slovenci v Zenici ustanovili društvo *France*

Prešeren, vendar o tem društvu doslej še nisem našla podrobnejših podatkov. Več je znanega o tedanjih slovenskih društvih v Banjaluki in bližnji Slatini. V začetku dvajsetih let preteklega stoletja so namreč v okolico Banjaluke začele prihajati slovenske družine iz Primorske in Istre, ki so se zaradi narodnostnih razmer pod Italijo umaknile v ta del nove sosednje države. Med prvimi sta bila premožna in ugledna javna delavca Anton Štrekelj in Alojz Adamič; prvi, ki je našel novi dom v Banjaluki, je bil pred prihodom ravnatelj in učitelj v Gorici, drugi, ki se je ustalil v bližnji Slatini, pa župan Komna. V naslednjih letih je slovenska kolonija v Slatini narasla na 58 družin. Na Štrekljevo pobudo je bilo leta 1923 v Banjaluki, ki je bila prav tako eno od središč slovenskih priseljencev,⁷² ustanovljeno *Slovensko pevsko in izobraževalno društvo Triglav*. Leta 1936 je društvo očitno imelo v okolici Banjaluke več podružnic, združevalo pa je vsaj 150 članov (Koblar 2008: 359–361).

Leta 1927 sta Adamič in Štrekelj, ki sta kupila vsak po okoli 50 hektarjev zemljišč, v Slatini ustanovila *Slovensko kmetijsko zadruho*, ki naj bi spodbudila uspešno poljedelstvo, vinogradništvo in sadjarstvo med tamkajšnjimi Slovenci (prav tam). Vera Papež Adamič (2009: 40), vnukinja utemeljitelja slovenskega kulturnega življenja v Slatini, se spominja: »Po besedah starejših, še živčih Slovencev je bila Slatina 'slovenska vas'. /.../ Seznam slatinskih Slovencev je predvsem seznam obrtniških mojstrov: zidarjev, tesarjev, mizarjev, kovačev, čevljarjev, kolarjev, sodarjev ... do zlatarjev in urarjev.« V letih 1928–1930 je bilo na Adamičevo pobudo v Slatini ustanovljeno *Izseljensko kulturno društvo Istra* (ali *Emigrantsko kulturno-prosvetno društvo Istra*) s pevskim zborom *Soča*. Slavica Adamič - Pajič (v Papež Adamič 2009: 40) piše: »Slovenci smo imeli pestro kulturno življenje. Delovali smo v društvih Triglav in Istra. Že takrat smo poznali zabave s srečelovom, izbiro lepotic in podobno.«

Društvi in zbor so prenehali delovati z začetkom druge svetovne vojne. Po vojni je bila Slatina prerojena, Slovenci so gradili in obnavljali zasebne hiše, bolnišnico, objekte termalnega zdravišča, v osemdesetih letih je Adamičev vnuk tam ustanovil tekstilno tovarno Slateks, ki je dolga leta zaposlovala mnoge Slovence in druge Slatinčane, pred kratkim pa je tam odprl gerontološki center z enakim imenom. Kljub povojnemu razcvetu pa tamkajšnji Slovenci v času SFRJ niso čutili potrebe po organiziranju narodnostnega društva. Med zadnjo vojno v Bosni in Hercegovini so nekateri Slovenci pod pritiskom zapustili Republiko Srbsko, mnogi pa so ostali. Danes je najmočnejše slovensko društvo na območju

⁷² Dolinšek - Divčičeva (2001: 303) omenja tedanje sezname s popisi Slovencev v različnih krajih Bosne in Hercegovine, med drugim v Banjaluki, Mostarju, Kaknju, Tuzli in Zenici.

Republike Srbske v Banjaluki, Slatina pa je še vedno priljubljeno prizorišče slovenskih srečanj in kulturnih prireditev.

Po razpadu SFRJ

Že v prejšnjih razdelkih sem predstavila delovanje obnovljenega društva v Sarajevu po drugi svetovni vojni in omenila tedanje oblikovanje društva v Zenici, predvojni društvi v Banjaluki in Slatini pa po končani drugi svetovni vojni nista znova zaživel. Prav nasprotno pa je po razpadu Jugoslavije, večinoma že v zgodnjih devetdesetih letih, vzniknila na območju Bosne in Hercegovine cela vrsta novih slovenskih kulturnih društev, ki se danes povezujejo v *Zvezo slovenskih društev v Bosni in Hercegovini "Evropa zdaj"* s sedežem v Sarajevu. Kržišnik - Bukičeva (2003: 123) slikovito povzema bistvo obdobja razpadanja Jugoslavije in začetka vojne v Bosni in Hercegovini, tudi za tamkajšnje Slovence:

Bogastvo bosansko-hercegovske nacionalne pluralnosti je bilo zlorabljeno, čez noč pretvorjeno v notranjo slabost dežele, prebivalstvu so bili vsiljeni medsebojni spori po kriteriju nacionalne in verske različnosti. V to usodo so bili pahnjeni tudi razmeroma maloštevilni tamkajšnji Slovenci, ki so tako postali zaradi svoje »ne-prave« nacionalne pripadnosti žrtev notranje in zunanje agresije na BiH.

Tako se je poleg kulturnih društev v Bosni in Hercegovini že pred tem formiralo več slovenskih humanitarnih organizacij, ki so predvsem skrbele za zdravstveno in materialno pomoč rojakom med vojno in po njej. Prva je bila v Sarajevu leta 1992 ustanovljena *Zveza Slovencev Bosne in Hercegovine*, ki se je pozneje preimenovala v *Slovensko skupnost Sarajevo* (in nato v *Zvezo Slovencev Sarajevo*).⁷³ V njenem sklopu je delovalo tudi zelo aktivno humanitarno društvo *Slovenka*. Med vojno ali takoj po njej so se oblikovale podobne skupnosti tudi drugod po državi: *Slovenska skupnost za Zenico, Vitez, Novi Travnik in Travnik; Slovenska skupnost za Kakanj, Vareš in Brezo; Slovenska skupnost za Visoko; Slovenska skupnost Tuzla in Slovenska skupnost Banjaluka*. Leta 1998 se je večina teh skupnosti vključila v *Koordinacijski odbor slovenskih organizacij* (Dolinšek - Divčič 2001:

⁷³ Kržišnik - Bukičeva (2003: 124, 132–133) omenja, da je *Zveza Slovencev Sarajevo* med vojno (poleg društva *Cankar*) opazno soustvarjala visoko kakovostne kulturne prireditve, izdajala pa je tudi list *Novice*.

305–306), katerega cilji so delno sovpadali s cilji poznejše *Zveze slovenskih društev v Bosni in Hercegovini »Evropa zdaj«*, ustanovljene januarja 2010. Pristopno izjavo o članstvu v *Zvezi* je podpisalo deset društev iz Bosne in Hercegovine, ki združujejo več kot 4000 članov (Evropa zdaj; Anketa ISIM 2012):

- ▷ *Slovenska skupnost Sarajevo*, ustanovljena leta 1992;
- ▷ *Slovensko združenje meščanov Kakanj*, ustanovljeno leta 1992, ki združuje okoli 60 družin;
- ▷ *Slovensko združenje meščanov občine Zenica (Slovenska skupnost Osrednja Bosna Zenica)*, ustanovljeno leta 1992, ki združuje 80 od nekdanj 1240 članov *Skupnosti*, ki je svoj čas izdajala tudi bilten;
- ▷ *Slovensko kulturno društvo Cankar Sarajevo*, ustanovljeno leta 1993, ki združuje 266 članov, izdaja revijo *Zora Cankarjeva* in ima spletno stran: <http://www.skdcankar.ba/>;
- ▷ *Združenje meščanov slovenskega porekla Tuzla (Slovenska skupnost Tuzla)*, ustanovljeno leta 1993, ki združuje 720 članov;
- ▷ *Združenje meščanov Slovencev Breza*, ustanovljeno leta 1994, ki združuje 85 članov;
- ▷ *Društvo Slovencev Republike Srbije »Triglav« Banjaluka*, ustanovljeno leta 1998, ki združuje 1264 članov, redno izdaja svoj bilten, ima pa tudi spletno stran: [http://www.udruzenjetriglav.com](http://www.udruzenjetriglav.com;);
- ▷ *Društvo Slovencev regije Doboj – Teslić »Prežihov Voranc« Doboj*, ustanovljeno leta 2003, ko se je osamosvojilo od tedanje *Zveze Slovencev v Republiki Srbski* v Banjaluki. Društvo združuje 163 članov, izdaja pa tudi svoj bilten;
- ▷ *Združenje Slovencev »Lipa« Prijedor*, ustanovljeno leta 2003, ko se je osamosvojilo od tedanje *Zveze Slovencev v Republiki Srbski* v Banjaluki. Društvo združuje okoli 280 članov, občasno pa izdaja tudi svoj bilten;
- ▷ *Združenje Slovencev Vitez*,⁷⁴ ki združuje 105 članov.

Povzetek njihovega sedanjega delovanja je vključen v zadnje poglavje te knjige.

SRBIJA

Bibliografija del o Slovencih v Srbiji je obsežna (Milenković - Vuković 2010). Tudi podrobnejšo obravnavo ali pa le nekaj skopih podatkov o zgodovini tamkajšnjih slovenskih društev, nekdanjih in današnjih, najdemo v nekaterih doslej

⁷⁴ Iz anketnega odgovora težko razberem letnico ustanovitve, na spletni strani *Zveze »Evropa zdaj«* pa tudi ni navedena.

objavljenih prispevkih, med drugim izpod peresa Frana Roša (1967), Staneta Staniča (1987), Antona Ingoliča (1992), Toneta Ferenca (1993), Franca Cevca (2001), Alenke Bartulović (2001), Vere Kržišnik - Bukić (2003; 2004a), Alberta Kužnerja idr. (2007), Pavleta Jovića (2008), Stanislava Koblarja (2008), Dijane Lukić (2009), Vladimirja Uršiča (2010) in Andreje Hergula (2011). O nekdanjem delovanju slovenskih društev v Srbiji med svetovnjima vojnoma so v tridesetih letih prejšnjega stoletja poročali tudi različni listi, med njimi ljubljanski dnevnik *Jutro* (1920–45) (Kržišnik - Bukić 2003: 125) ter *Slovenski glas Beograda* (1933) in njegov naslednik *Slovenski beograjski tednik: neodvisen list za kulturno, gospodarsko in socialno reportažo* (1933–34), katerega pobudniki so bili člani nekaterih tedanjih slovenskih kulturno-prosvetnih društev v Beogradu in ki ga je tam (tako kot prvega) izdajal Fran Podbrežnik. V rubriki »Naši znani obrazi« so bili predstavljeni člani tedanjih slovenskih društev v Srbiji.⁷⁵ V drugi polovici tridesetih let najdemo tovrstne prispevke tudi v beograjskem mesečniku v slovenskem jeziku *Beograjski Slovenec* (1936–38), ki ga je izdajalo tedanje *Društvo Slovencev* v Beogradu, in v mesečniku *Slovenski odmevi* (1938–39), ki ga je prav tako izdajalo beograjsko *Društvo Slovencev* (Milenković - Vuković 2010: 295–300; Jović 2008: 11).

V Srbijo so že v drugi polovici 19. stoletja prihajali s slovenskega ozemlja številni rudarji in sezonski delavci v gozdarstvu. V kraljevini Jugoslaviji so bili »glavni rudarji Slovenci, posebej inženirski kader, ker je bila v tem času fakulteta za rudarstvo v Ljubljani edina v Jugoslaviji in na Balkanu. Ravno tako je bila znana šola za rudarske nadzornike v Celju. Ni bilo jugoslovanskega rudnika, v katerem ne bi bil zaposlen kak rudarski inženir ali nadzornik Slovenec.« (Cevc 2001: 314) V 20. stoletju so poleg rudarskih delavcev prihajali tudi drugi slovenski priseljenci v industrijska središča ter večja mesta. V Beogradu se je število Slovencev do leta 1931 povečalo na 6000, v tridesetih letih 20. stoletja so imeli tam že pet društev (Kržišnik - Bukić 2004a: 546; 2004b: 549–550). V tem obdobju je imela najpomembnejšo vlogo pri združevanju Slovencev katoliška cerkev, ki se je bala predvsem vpliva pravoslavnega okolja na njihovo morebitno izgubo katoliške vere. Cerkveni krogi so se oprli na cerkvene strukture v novem okolju in s pomočjo duhovnikov iz Slovenije organizirali versko življenje. Skrb slovenske cerkve za Slovence v obravnavanem prostoru je bila najučinkovitejša v tridesetih letih preteklega stoletja, osrednjo vlogo pri tej skrbi pa je imela Družba sv. Rafaela (Bartulović 2001: 11–12; Kolar 1995: 115–117). Leta 1924 se je tretja ljubljanska škofovska sinoda posebej posvetila mladim slovenskim dekletom, ki so odhajala na delo na Hrvaško in v Srbijo. Svetovali so jim, naj se včlanijo v *Marijino družbo*,

⁷⁵ Jović (2008: 11) tudi omenja, da je bil glavni urednik tednika Vladimir Bartol.

jih seznanjali z razmerami v novem okolju in jim priporočali redne stike z domačimi. Leta 1933 so ustanovili *škofijski izseljeniški sklad*, ki je podpiral delo slovenskih duhovnikov v Srbiji in drugod. Bartulovičeva (prav tam) tudi piše, da v tem obdobju ni sledu o kakem drugem združevanju Slovencev v Srbiji, kar pa, kot bomo videli v nadaljevanju, ne drži.

Med drugo svetovno vojno je bilo v Srbijo izgnanih okoli 7000 Slovencev.⁷⁶ Po končani vojni se je poleg izgnancev za vrnitev prijavilo tudi 8000 predvojnih slovenskih priseljencev v Srbiji, tako da je bilo v Slovenijo namenjenih kar okoli 14.000 oseb. Do avgusta 1945 se je v Slovenijo vrnilo 6800 ljudi, drugi so počakali na kako poznejšo priložnost. Po Ferencu (1993: 80, v Bartulović 2001: 20) so slovenski izgnanci v Srbiji razvili kulturno življenje, ki je vključevalo pevske zборе, proslave, dramske skupine idr. V kolonijah so večinoma imeli tudi manjše knjižnice s slovenskim čtivom. Najbolje je bila organizirana kolonija v Valjevu. Konec leta 1944 je bilo v Beogradu ustanovljeno *Slovensko kulturno-prosvetno društvo Franc Rozman - Stane* (ki je sodelovalo tudi pri organizaciji vračanja izgnancev). Kulturno življenje slovenskih izgnancev se je razmahnilo tudi v drugih srbskih mestih, po osvoboditvi pa so v Čačku ustanovili pododbor beograjskega društva (Roš 1967: 164; Ferenc 1993: 80; Bartulović 2001: 20–23).

V okviru agrarne kolonizacije Vojvodine se je tja v letih po osvoboditvi preselilo skoraj 600 slovenskih družin, v svojih kolonijah so ustanavljali celo nekatera društva in štirirazredne slovenske osnovne šole (Cevc 2001: 314–317). Število Slovencev v Srbiji, Vojvodini in na Kosovu je doseglo vrhunec okrog leta 1948, ko jih je bilo okoli 21.000, od tega skoraj polovica v Beogradu – sredi 20. stoletja jih je bilo tam blizu 10.000 (Kržišnik Bukič 2004b: 550). Zasedali so pomembna mesta v politiki, kulturi, umetnosti, gospodarstvu in gostinstvu. Leta 1990 je bilo v Beogradu »po diktatu jugoslovanske levice« ustanovljeno *Društvo srpsko-slovenačkog prijateljstva* (Bartulović 2001: 28). Izrazit nov val ustanavljanja slovenskih kulturnih društev v Srbiji je sledil šele po dokončnem razpadu Jugoslavije, prvo tamkajšnje slovensko društvo v tem obdobju pa je bilo *Društvo Slovencev Kredarica Novi Sad*.

⁷⁶ Kržišnik - Bukičeva (2004a: 546; 2004b: 549–550) navaja, da je bilo med drugo svetovno vojno v Srbijo izgnanih okoli 10.000 Slovencev, Bartulovičeva pa navaja podatke iz Roševga dela (1967: 22), po katerem je Srbija sprejela okoli 7000 slovenskih izgnancev.

Beograd

O močni prisotnosti Slovencev v Beogradu pričajo med drugim imena beograjskih ulic in trgov, poimenovanih po slovenskih osebnostih: ulica Antona Aškerca, Bojana Stupice, Borisa Kidriča [do leta 1991], Braće Ribnikara, Valentina Vodnika, Vele Nigrinove, Gregorčičeva, Dušana Kvedera, Ivana Cankara, Jenkova, Jerneja Kopitara, Kopitareva gradina, Lojze Dolinara, Luja Adamiča, Ljube Šercera, Miklošičeva, Miška Kranjca, Otona Župančiča, Prešernova, Rada Končara, Rusijanova, Stanka Vraza, Tavčareva, Trubarjeva, Finžgarova, Frana Levstika, Franca Bevka, France Prešerna, Franje Krča in Cankareva; ter imena beograjskih ulic, poimenovanih po slovenskih toponimih: Belokranjska, Bledska, Bohinjska, Vipavska, Gorička, Dolenjska, Idrijska, Koparska, Kranjska, Ljubljanska, Mariborska, Murska, Postojnska, Pohorska, Ptujška, Trbovljanska, Tržička, Triglavska in Celjska (Stojanović idr. 2004 in 2005, po Milenković - Vuković 2010: 294–295). Število Slovencev v Beogradu je med obema svetovnima vojnoma naraščalo. Zaposleni so bili v državnih službah, vojski, svobodnih poklicih, trgovini itd. Slovenske usmiljenke so kot bolničarke in strežnice delale v bolnišnicah, mnogo pa je bilo tudi slovenskih služkinj, ki so prihajale večinoma iz Štajerske in Prekmurja (Stanič 1987: 243).

Vidna zastopanost slovenskih izobražencev v Beogradu v času Kraljevine Jugoslavije se odraža v izdajanju vsaj štirih že omenjenih tamkajšnjih slovenskih časopisov v tridesetih letih prejšnjega stoletja. Poleg tega je bilo med obema vojnoma v Beogradu tudi več slovenskih društev, vendar so podatki o njih zelo skopi. Vera Kržišnik - Bukić (2003: 126; 2004a: 546) omenja pet takšnih društev, ki so delovala v Beogradu leta 1937: *Cankar*, *Edinost*, *Prosvetno društvo*, *Triglav* in *Istra-Trst-Gorica*. Jović (2008: 10) dodaja, da sta bila predsednika društev *Cankar* in *Edinost* Miloš Štibler in pisatelj Slavko Savinšek. Omenja tudi, da je bilo leta 1930 v Beogradu ustanovljeno *Društvo izseljencev iz Julijske krajine*, katerega predsednik je bil Albin Radikon. V Beogradu je v tem času deloval tudi slovenski mešani pevski zbor z imenom *Ljubljanski zvon* (prav tam).

Društvo Slovencev v Beogradu je bilo ustanovljeno leta 1935 in je nadaljevalo tradicije treh manjših slovenskih beograjskih društev. V njem so delovale pevska, dramska in prosvetna sekcija ter knjižnica in čitalnica. Delo društva »se je nadaljevalo tudi med drugo svetovno vojno, predvsem v obliki pomoči slovenskim beguncem in izseljencem« (Stanič 1987: 243).

Prosvetno društvo se omenja tudi v zvezi s skrbjo za slovenska dekleta v Beogradu. Posebno slab status so tam namreč imele slovenske služkinje, ki so

služile pri bogatih beograjskih družinah in so bile kot delavke sicer zelo cenjene, vendar so veljale za »lahek plen« delodajalcev, njihovih spolnih nadlegovanj in drugih zlorab, o čemer je poročala članica slovenske *Zveze služkinj* v začetku tridesetih let 20. stoletja (Ratej 2010: 8). Slovenska katoliško usmerjena *Zveza služkinj* je prav takrat (v začetku tridesetih let) začela zbirati sredstva za gradnjo doma služkinj v Beogradu, v katerem bi slovenska dekleta našla zatočišče. Po pričevanju neke druge njihove vrstnice »ni bolj izkoriščanih ljudi, so 'pravcate sužnje', ki garajo po šestnajst in več ur dnevno« (prav tam). Zato sta jih katoliška cerkev in katoliško usmerjeno *Prosvetno društvo* za Slovence v Beogradu vzela pod svoje okrilje, omenjeno društvo pa jim je namenjalo še posebno skrb v okviru organizacije *Slomškova družina*. Nekatere izmed slovenskih hišnih pomočnic, ki so v Beogradu predstavljale »pravcato kulturno skupnost« (prav tam), so bile poleg tega organizirane tudi v *Marijini družbi* pri slovenskih redovnicah. »Dekleta so se lahko pod skupno streho prehranjevala, se izobraževala ob slovenskih predavanjih in nastopih« (prav tam).

Leta 1944 je odigrala svojo vlogo med Slovenci v Srbiji tudi tedaj ustanovljena *Osvobodilna fronta za Srbijo*, decembra 1944 pa je bilo, kot rečeno, ustanovljeno *Slovensko kulturno-prosvetno društvo Franc Rozman - Stane*, ki je imelo svoje prostore in ki je tik pred koncem druge svetovne vojne, marca 1945, začelo izdajati tednik *Domovina*.⁷⁷ Društvo je poleg tega še istega leta tega odprlo tudi slovensko šolo, ki jo je obiskovalo 120 otrok, in skrbelo za redne oddaje v slovenskem jeziku na Radiu Beograd. Člani društva so po letu 1945 delovali v pevskem zboru, folklorni in gledališki skupini ter drugih sekcijah, imeli pa so tudi bogato knjižnico.

Priseljevanje Slovencev v Beograd se je nadaljevalo tudi po drugi svetovni vojni; najvišje število, 9870, so dosegli ob popisu leta 1961. S postopno decentralizacijo in krepitvijo vloge republik pa je začelo njihovo število v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja upadati. Kljub temu je bilo *Slovensko kulturno-prosvetno društvo Franc Rozman - Stane* že v petdesetih letih zaradi politike KPJ do nacionalnih društev v Jugoslaviji ukinjeno, slovenska osnovna šola Ivan Cankar⁷⁸ pa je delovala še vse do leta 1964 (Stanič 1987: 243; Milenković - Vuković 2010: 298; Ferenc 1993: 95–96; Ingolič 1992: 164–165; Bartulović 2001: 21; Kržišnik - Bukić 2003: 126). Deset let po osamosvojitvi Slovenije so beograjski Slovenci ustanovili *Društvo Slovencev v Beogradu - Društvo Sava*, ki danes združuje okoli 1600 članov (več o tem v nadaljevanju).

⁷⁷ Pred tem je v Kragujevcu v letih 1944–45 izhajal tudi *Cerkveni zvon* (Ferenc 1993: 95–96; Bartulović 2001: 21).

⁷⁸ O slovenski šoli v Beogradu piše tudi Roš (1967, po Milenković - Vuković 2010: 291).

Vojvodina

Vojvodina je že stoletja prostor, v katerem sobivajo številne etnične skupine, ki s svojimi kulturnimi tradicijami močno vplivajo druga na drugo. V rudniku Vrdnik se je že leta 1875 zaposlilo devetdeset Slovencev, slovenski rudarji pa so se tam še naprej zaposlovali do leta 1907. Nova skupina slovenskih rudarjev se je tja priselila med obema vojnama, ko je bilo v Vrdniku veliko povpraševanje po delovni sili in so poleg Slovencev zaposlili tudi rudarje iz Bosne in Hercegovine. Leta 1968 je bil rudnik zaprt, slovenski rudarji so se bodisi predčasno upokojili ali pa se zaposlili v gradbeništvu, bližnjem kamnolomu in drugod. Slovenski rudarji in rudarski inženirji so delali tudi v cementarni Beočin na obronkih Fruške gore, takoj po drugi svetovni vojni je bil Slovenec celo glavni direktor cementarne (Cevc 2001: 313–314; Hergula 2011: 21–22).

Po prvi svetovni vojni, ob nastanku Kraljevine SHS, se je v Vojvodino priselilo tudi več slovenskih vojaških starešin, »ki so jih premestili v razne vojvodinske kraje, ker je bila srbska vojska zdesetkana« (Cevc 2001: 314–315). Velika večina slovenskih priseljencev pa je prišla v času kolonizacije Vojvodine. V letih 1945–48 se je v Vojvodino priselilo 591 slovenskih družin oziroma 2836 oseb, do leta 1948 se je vrnilo v Slovenijo 131 družin oziroma 745 oseb (prav tam). Slovenski kolonisti so v Vojvodini ustanavljali svoja prosvetna društva in šole, učitelje so našli kar v svojih vrstah. Relativno najmočnejša prisotnost Slovencev je bila v vasi Gudurica.⁷⁹ Tam so leta 1946 odprli prve štiri razrede slovenske osnovne šole z okoli 60 učenci, a so jih zaradi pomanjkanja slovenskih učiteljev leta 1955 zaprli. Po štirje razredi slovenske osnovne šole so do leta 1954 delovali tudi v Vršču, Veliki Gredi in Banatskem Plandištu (Cevc 2001: 316–317). Cevc v nadaljevanju piše (prav tam):

Maja 1946 so Slovenci v Gudurici ustanovili kulturno umetniško društvo »Sterija« ter mešani in moški pevski zbor, s katerim so nastopali ob raznih priložnostih. Za potrebe kulture so obnovili tudi eno od stavb, v kateri so postavili oder in kulise. V kraju so odprli tudi čitalnico z okrog 300 knjigami.

⁷⁹ Danes živi v Gudurici šestnajst narodnostnih skupnosti, delež Slovencev pa je zdaj mnogo manjši kot npr. leta 1948, ko so Slovenci tam predstavljali etnično večino (Gudurica, Evropa v malem 2010).

Leta 1946 so v Vršču ustanovili kulturno umetniško društvo »France Rozman«, ki je precej nastopalo tudi v okoliških krajih. Delovalo je do leta 1958. Do leta 1953 sta kulturni društvi delovali tudi v Veliki Gredi in Banatskem Plandištu, po tem času pa je delovanje društev zaradi množičnega odseljevanja Slovencev v Slovenijo zamrlo.

Cevc (prav tam) nadalje piše, da so se mnogi Slovenci sčasoma zlili z drugimi narodnostmi, ki jih je v Vojvodini kar 26. Zlasti otroci iz mešanih zakonov od sredine petdesetih let 20. stoletja niso imeli več pouka slovenščine, saj so bile nekdanje slovenske štirirazrednice tedaj ukinjene. Pouk slovenščine se je znova začel takoj po ustanovitvi prvega slovenskega društva v Srbiji po razpadu SFRJ, *Društva Slovencev Kredarica* v Novem Sadu, ki je bilo registrirano februarja 1997 in v katerega se je v petnajstih letih (do leta 2012) vpisalo kar 1622 članov. Od tedaj so Slovenci v Srbiji ustanovili številna društva, ki so danes povezana v *Nacionalni svet slovenske narodne manjšine v Srbiji*.⁸⁰

Slovenska društva v Srbiji po razpadu SFRJ

Glede na dolgoletno tradicijo organiziranega združevanja Slovencev v Srbiji navsezadnje ni presenetljivo, da je danes tam (kljub upadanju slovenske populacije na območju današnje Srbije od petdesetih let prejšnjega stoletja dalje) aktivnih kar štirinajst slovenskih društev. Prvo je začelo delovati društvo *Kredarica*. Kot piše Metka Lokar (2013: 17), je bila *Kredarica* ob svojem uradnem začetku

prvo društvo Slovencev v Srbiji oziroma tedanji ZR Jugoslaviji in nastala je v času, ko po pričevanju ni bilo najbolj priporočljivo izpostavljati nacionalnosti. A vendar se je – kar tudi ni bilo samoumevno – v Novem Sadu našlo in zbralo dvaindvajset zanesenjakov, ki so ji postavili trdne temelje in začrtali njene aktivnosti, s svojimi izkušnjami pa v naslednjih letih utrlj pot še drugim slovenskim društvom tako v vojvodinski sosesčini kot drugje v Srbiji.

Današnja slovenska kulturna društva v Srbiji so bila ustanovljena med leti 1997 in 2010.⁸¹

⁸⁰ Poleg te zveze v Zaječarju obstaja še *Zveza slovenskih kulturnih skupnosti Srbije Zaječar*.

⁸¹ Eno društvo pa bilo v času Ankete ISIM 2012 v ustanavljanju.

- ▷ *Društvo Slovencev Kredarica Novi Sad*, ustanovljeno leta 1997, ki združuje 1622 članov in izdaja bilten *Kredarica*;
- ▷ *Društvo Slovencev Planika Zrenjanin*, ustanovljeno leta 2001, ki združuje 280 članov in enkrat letno izdaja list *Poročevalec*;
- ▷ *Društvo Slovencev Kula Vršac*, ustanovljeno leta 2004, ki združuje 263 članov, izdaja pa tudi svoj bilten;
- ▷ *Društvo Slovencev Emona Ruma*, ustanovljeno leta 2009, ki združuje 280 članov;
- ▷ *Društvo Slovencev v Beogradu – Društvo Sava*, ustanovljeno leta 2001, ki združuje 1560 članov in izdaja svoj bilten, ima pa tudi svojo spletno stran: <http://www.drustvosava.org/>;
- ▷ *Društvo Slovencev v Subotici Triglav*, ustanovljeno leta 2002, ki združuje 170 članov;
- ▷ *Slovenska kulturna skupnost Timoške krajine Ivan Cankar Zaječar*, ustanovljena leta 2003, ki združuje 400 članov in izdaja svoje glasilo *Slovenska beseda*;
- ▷ *Slovenska kulturna skupnost France Prešeren Niš*, ustanovljena leta 2004, ki združuje 254 članov, izdaja pa tudi svoj bilten;
- ▷ *Slovenska kulturna skupnost Borskega okraja Drago Čeh Bor*, ustanovljena leta 2004, ki združuje 270 članov;
- ▷ *Slovenska kulturna skupnost Šumadijskega okraja Jernej Kopitar Kragujevac*, ustanovljena leta 2005, ki združuje 89 članov;
- ▷ *Slovenska kulturna skupnost Jablaniškega okraja Brata Jenko Leskovec*, ustanovljena leta 2006, ki združuje 15 članov;
- ▷ *Slovensko združenje Rasinskega okroga Lipa Kruševac*, ustanovljeno leta 2008, ki združuje 140 članov;
- ▷ *Združenje Slovenac Pančevo* (o tem društvu nimam več podatkov);
- ▷ *Društvo slovensko-srbskega prijateljstva »Pohorje« Loznica*, ustanovljeno leta 2010, ki združuje 31 članov.

Slovenci v Srbiji so bili definirani kot manjšina že v 2. členu *Zakona o zaščiti pravic in svoboščin narodnih manjšin Zvezne Republike Jugoslavije* iz leta 2002 (Hergula 2011: 27). 6. junija 2010 je bil na Ministrstvu za človekove in manjšinske pravice v Beogradu izvoljen *Nacionalni svet slovenske narodne manjšine*, ki šteje 15 članov. Vladimir Uršič (2010: 1) piše:

Institut nacionalnega sveta po Zakonu o nacionalnih svetih narodnih manjšin (Ur. l. R Srbije št. 72/2009) pomeni visok pravni standard na

področju zaščite pravic in svoboščin narodnih manjšin v pravni regulativi Republike Srbije, ki nacionalnim manjšinam omogoča pravice na posameznih področjih, kakršnih zagotovo ni v večini drugih evropskih držav, tako da ne gre le za redek primer zaščite pravic narodnih manjšin, temveč gre za nekaj, kar lahko postane tudi vzorčni model za primerjalno zakonodajo.

Nacionalni svet predstavlja narodno manjšino na področju izobrazbe, kulture, obveščanja v jeziku narodne manjšine in uradne rabe jezika in pisave, sodeluje v procesu odločanja ali odloča o vprašanih s teh področij, ter ustanavlja inštitucije, gospodarske družbe in druge organizacije s teh področij. Zakon nacionalnim svetom praktično omogoča status partnerja in svetovalnega telesa na omenjenih področjih.

Delovanje *Nacionalnega sveta slovenske narodne manjšine* v celoti financira Republika Srbija. Njegovemu rednemu delovanju nameni okoli 45.000 evrov letno, kar naj bi bilo manj kot slovenskim društvom v Srbiji namenja Republika Slovenija prek Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu. Z nacionalnim svetom je slovenska manjšina dobila nosilca kolektivnih pravic, postala bolj organizirana in dobila svoj glas na državni ravni. Predsedniki vseh nacionalnih svetov v Srbiji, med njimi tudi svet slovenske narodne manjšine, »se vsako leto sestanejo s srbskim predsednikom vlade in se pogovarjajo o pravicah, ki pripadajo manjšinam, ter o črpanju sredstev iz srbskega proračuna« (Hergula 2011: 27–28).

MAKEDONIJA

V Makedonijo se je največ Slovencev umaknilo med obema vojnoma s Primorskega, saj se je turško prebivalstvo izselilo iz Vardarske banovine in s tem odprlo prostor novim naseljencem. Kot koloniste je Slovence usmerjala v Makedonijo *Zveza Jugoslovanskih emigrantskih združenj* in jih tam tudi namestila, primorski Slovenci pa so bili nameščeni v tamkajšnje kolonije predvsem v organizaciji društva *Istra-Trst-Gorica* v Skopju, enega od šestih društev prej omenjene *Zveze*, ki so delovala v Jugoslaviji. Primorski Slovenci so se leta 1933 med drugim naselili v vasi Bistrenica, kjer so ustanovili prvo slovensko društvo na območju Makedonije, leta 1934 pa so začeli graditi tudi manjšo katoliško cerkev. Sčasoma so začeli Slovenci od tam odhajati, tako da naj jih po drugi svetovni vojni v tej nekdanji slovenski vasi ne bi bilo več (Rusić in Novak 1973; Jovanović 2001: 320; Kržišnik - Bukić

2003: 128). Po viru skopske škofije je bilo leta 1939 v Makedoniji 4000 Slovencev, po statističnih podatkih pa precej manj.

Po drugi svetovni vojni so delali v večjih mestih slovenski strokovnjaki, duhovniki, redovnice in služkinje, za te so usmiljenke v Skopju ustanovile *Dom sv. Marte* (Kržišnik - Bukič 2004d: 549). Med Slovenci v Makedoniji prevladujejo ženske, saj so tam (poleg slovenskih redovnic, katerih število se je doslej že bistveno zmanjšalo) predvsem »Slovenke, ki so se v Makedonijo preselile največkrat zaradi ljubezni do enega izmed makedonskih študentov v Ljubljani« (Dimkowska 2005: 11).

Glede na popisne podatke je leta 2002 v Makedoniji živelo 365 Slovencev, njihovo število se je v obdobju 1994–2002 zmanjšalo za 38. Po oceni slovenskega veleposlaništva v Skopju naj bi danes v Makedoniji živelo nekaj več kot 500 Slovencev in njihovih potomcev (gl. Slovenci v državi naše akreditacije), medtem ko po ocenah Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu živi tam med 500 in 800 slovenskih izseljencev in njihovih potomcev (Ministrica Ljudmila Novak ... 2012). Po razpadu nekdanje Jugoslavije so Slovenci v Makedoniji začutili potrebo in željo, da se znova organizirajo. Danes delujejo v Makedoniji kar tri slovenska kulturna društva, ustanovljena med leti 1994 in 2010. Konec septembra 1994 so v Skopju registrirali *Slovensko društvo France Prešeren Skopje*, ki so ga januarja 1999 preimenovali v *Slovensko združenje France Prešeren Skopje*. Združenje danes šteje 115 članov iz vse Makedonije, leta 2005 so jih imeli največ (173), odprto pa je za Slovence, njihove potomce in vse druge, ki jih zanimata Slovenija in slovenska kultura.

Po 7. členu njegovega statuta, sprejetega leta 2004, so cilji in naloge združenja naslednji: medsebojno spoznavanje in druženje; negovanje slovenskega jezika in kulture; negovanje slovenskih ljudskih običajev, pesmi in folklore; praznovanje državnih in kulturnih praznikov Republike Slovenije; organiziranje znanstvenih, turističnih in poslovnih potovanj v Slovenijo; afirmacija in predstavitev nacionalnega, kulturnega in zgodovinskega bogastva Slovenije v Republiki Makedoniji in obratno; aktivno sodelovanje z znanstvenimi in kulturnimi institucijami Republike Makedonije; negovanje prijateljstva med državljani Republike Makedonije in Republike Slovenije; ustvarjanje pogojev za redno oskrbo s slovenskim tiskom in z leposlovnimi knjigami v slovenščini; dobro in stalno sodelovanje z diplomatskim predstavništvom Republike Slovenije v Republiki Makedoniji; nudenje ustrezne pomoči državljanom Republike Slovenije, ki se mudijo v Republiki Makedoniji in ki takšno pomoč potrebujejo; ustvarjanje pogojev ter zagotavljanje radijskih in TV oddaj v slovenskem jeziku; sodelovanje z drugimi društvi in

združenji, ki imajo enake ali podobne cilje; spodbujanje aktivnosti članov pri uresničevanju ciljev in nalog Združenja (gl. France Prešeren: Slovensko društvo v Makedoniji).

Ob koncu leta 2007 so Slovenci iz Bitole ustanovili drugo slovensko društvo v Makedoniji, in sicer *Slovensko združenje Triglav – Bitola*. Društvo spodbuja medsebojno spoznavanje in druženje, neguje društvene in kulturne vezi s Slovenijo, organizira učenje in izpopolnjevanje slovenskega jezika, običajev, tradicij in kulturne dediščine ter kulturno-zgodovinskih vrednot. Obenem zagotavlja razne oblike pomoči in obveščanja ter prireja kulturna, znanstvena in strokovna srečanja. Novembra 2010 je bilo ustanovljeno še tretje društvo Slovencev v Makedoniji, *Slovenski center – Skopje*. S svojim delovanjem si prizadeva za ohranjanje slovenske kulturne zavesti, promocijo slovenske kulture ipd. (Slovenci v državi naše akreditacije). V ta tri društva je včlanjenih kar 75 odstotkov vseh Slovencev v Makedoniji. V sodelovanju vseh treh društev s slovenskim Ministrstvom za izobraževanje, znanost in šport poteka v Skopju in od leta 2007 tudi v Bitoli dopolnilni pouk slovenskega jezika in kulture.⁸² V Skopju poleg tega deluje še *Slovenski poslovni klub*, ki vključuje približno 150 s Slovenijo povezanih podjetij (Ministrica Ljudmila Novak ... 2012).

ČRNA GORA

V Zetski banovini na območju današnje Črne gore je bilo leta 1931 kar okoli 2000 Slovencev. Po drugi svetovni vojni so iz Slovenije tudi tja prihajali predvsem strokovnjaki, vendar so popisne številke za drugo polovico 20. stoletja zelo nizke. Največ Slovencev v tem obdobju, 819 oseb, je bilo v Črni gori leta 1961, leta 1991 pa naj bi bilo tam le še 407 Slovencev (Kržišnik - Bukič 2003: 124).

Objavljenih študij o zgodovini slovenskih društev v Črni gori ni. V času po slovenski osamosvojitvi je bilo prvo (in doslej edino) slovensko društvo v Črni gori, *Slovensko društvo Vida Matjan*, ustanovljeno šele leta 2010 v Podgorici. Po

⁸² Zaradi velikega zanimanja je na Filološki fakulteti Blaže Koneski Univerze Sv. Cirila in Metoda v Skopju od leta 2007 organiziran tudi štiriletni študij slovenskega jezika po bolonjskem programu, med predmeti pa so med drugim slovenski jezik kot južnoslovanski in kot tuji jezik; sodobni slovenski jezik na vseh jezikoslovnih ravneh; zgodovina slovenskega jezika; dialektologija slovenskega jezika; kontrastivna analiza makedonskega in slovenskega jezika; prevajanje iz slovenščine v makedonščino in iz makedonščine v slovenščino; tolmačenje iz slovenščine v makedonščino in iz makedonščine v slovenščino; kultura in civilizacija Slovencev.

mnenju Boštjana Žekša živi danes v Črni gori kakih 500 Slovencev, ki so razkropljeni po vsej državi in nimajo praktično nobenih stikov med seboj (Merljak 2010). Poglavitni namen novega *Slovenskega društva Vida Matjan* je zato predvsem v tem, da te Slovence poveže med sabo in okrepi njihov občutek slovenstva. Poleg povezovalne vloge je glavni izziv, s katerim se mora društvo spopasti, poučevanje slovenskega jezika v Črni gori. Nekdanji minister za Slovence v zamejstvu in po svetu Boštjan Žekš se je že v začetku leta 2010 pogovarjal z makedonskim zunanjim ministrom o potrebi po ustanovitvi lektorata za slovenski jezik na Univerzi Črne gore (prav tam). Vendar za sedaj (v študijskem letu 2013/14) obstajajo slovenski lektorati na območju nekdanje Jugoslavije samo v Zagrebu, Zadru, Beogradu, Novem Sadu in Skopju (Center za slovenščino 2013).

Slovensko društvo Vida Matjan v Podgorici združuje člane, ki prihajajo tudi iz drugih krajev, kot so Kotor, Budva, Nikšić in Bjelo Polje (Anketa ISIM 2012, društvo 201: 3). Za sedaj se kot eno najmlajših slovenskih društev v drugih delih nekdanje Jugoslavije še borijo z začetnimi zaprekami, vendar število njihovega članstva narašča, s tem pa tudi interes in možnosti za uspešen nadaljnji razvoj.

SKLEP

Kot je razvidno tudi iz predhodnih poglavij v tej knjigi, so Slovenci v večjem številu prihajali na območje poznejše Jugoslavije že v 19. stoletju, v predelih današnje Hrvaške, ki mejijo na Slovenijo, pa so živeli že prej. Kakorkoli različna je (politična, kulturna, gospodarska) zgodovina drugih delov nekdanje Jugoslavije, ima slovenska prisotnost v njih tudi nekaj skupnih značilnosti. Slovenci so se tam stalno naseljevali predvsem v prestolnicah in večjih mestih današnjih držav naslednic SFRJ, kjer so bili zaposleni v večini poklicev. Med njimi je bil opazen delež vplivnih izobražencev, zaradi česar prav tu najdemo največ nekdanjih slovenskih kulturnih društev. Slovenski delavci in strokovnjaki so se v večjem številu naseljevali tudi v rudarskih in industrijskih središčih, v različnih obdobjih agrarne kolonizacije pa so se Slovenci preseljevali med drugim v Slavonijo, Makedonijo, Medžimurje, na Kosovo, v Bosno in Vojvodino. Tudi v okviru teh dveh tipov izseljevanja so ponekod formirali slovenska društva.

Med obema vojnama naj bi bile slovenske služkinje v Beogradu, Zagrebu in verjetno tudi v drugih večjih mestih na tem območju izpostavljene vsakovrstnim zlorabam delodajalcev, zato so tam ustanovili zanje – in ponekod tudi za slovenska dekleta v drugih poklicih – varne domove. (Nekaj žalostne ironije je v tem,

da so bile po drugi svetovni vojni gospodinjske pomočnice v Ljubljani in ostalih slovenskih urbanih središčih, ki so prihajale iz drugih jugoslovanskih republik, včasih žrtve prav takšnih zlorab.) Primorski in istrski Slovenci so se med obema vojnama umikali pred italijanskim fašizmom v različne predele obravnavanega prostora, kje je skrbelo za njihovo namestitev šest društev *Zveze Jugoslovanskih emigrantskih združenj*, ustanavljali pa so tudi svoja lokalna kulturna društva.

Med drugo svetovno vojno je bilo po več tisoč Slovencev izgnanih v NDH oziroma Hrvaško in Bosno ter v Srbijo, od koder so nekateri v iskanju zaposlitve odhajali tudi v Banat, Makedonijo in na Kosovo (Suhadolnik 2006: 46–48). Po drugi svetovni vojni je bil v jugoslovanskem prostoru živahen pretok delovne sile, precej je bilo načrtnih (tudi politično motiviranih in dirigiranih) preseljevanj, slovenski strokovnjaki pa so sodelovali pri povojni izgradnji in obnovi gospodarstva v vseh republikah. V drugih delih skupne države je bilo po drugi svetovni vojni največ Slovencev ob popisu leta 1953 (skoraj 72.000), ob razpadu Jugoslavije pa po popisnih podatkih samo še pol toliko. Vendar Vera Kržišnik - Bukić (2003: 117 in 118, op. 2) na osnovi svojih raziskav predvideva, da je bilo Slovencev v tem prostoru ob razpadu SFRJ dejansko vsaj 100.000, in dodaja, da je njihov splošni družbeni pomen v obravnavanih deželah celo presegal njihovo tedanje številčno prisotnost.

Slovenci so, sodeč po številnih objavljenih študijah o tem (npr. Koblar 2008 in drugi avtorji v isti knjigi; Kržišnik - Bukić 2006 in 2007; Jović 2008 itd.), v drugih delih nekdanje Jugoslavije resnično pustili močan pečat na mnogih področjih kulture, znanosti, umetnosti, šolstva in gospodarstva, kar kaže na njihovo uspešno vsestransko in enakovredno integracijo v drugovečinskem okolju. Včlanjevali so se v najrazličnejša (večnacionalna) poklicna, strokovna, prosvetna, umetniška in gospodarska združenja ter sodelovali z večinsko družbo in drugimi manjšinskimi skupnostmi tako rekoč na vseh ravneh javnega in zasebnega življenja. Marsikje je nasilna ali tiha asimilacija sicer terjala svoj davek. Vendar, kot smo videli v pričujočem poglavju, v vseh obdobjih slovenske prisotnosti v teh deželah najdemo tudi organizirane oblike ohranjanja slovenske kulture in jezika ter mnoge učinkovite poskuse širše uveljavitve ustvarjalnih in poustvarjalnih kulturno-umetniških sadov tamkajšnjih slovenskih društev in posameznikov v večkulturnem okolju, kjer delujejo. Ta dejstva potrjujejo eno pglavitnih spoznanj današnjih raziskovalcev na področju multikulturalizma in enakopravne kulturne integracije priseljencev in njihovih potomcev, ki ga je najlepše izrazil svetovno znani (izseljenski) pisatelj Amin Maalouf (2002: 42): »Bolj ko boste prežeti s kulturo dežele priselitve, bolj jo boste lahko preželi s svojo.« Prav to si

Slovinci v drugih delih nekdanje Jugoslavije, med drugim tudi s pomočjo svojih kulturnih društev, včasih z manjšim uspehom, drugič z večjim, že več kot sto let bolj ali manj kontinuirano prizadevajo uresničevati.

VIRI IN LITERATURA

- Anketa ISIM (2012). Poklicne migracije Slovencev v prostor nekdanje Jugoslavije: od naseljencev do transmigrantov: Anketa za društva. Projektna dokumentacija ISIM.
- Arbiter, Slavko (2010). *Slovinci na Reki združeni v KPD »Bazovica«*. Reka: Slovenski dom – Kulturno prosvetno društvo »Bazovica«. Brošura.
- Bartulović, Alenka (2001). Slovinci v Srbiji: Seminarska naloga. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Bertoša, Miroslav, in Matijašič, Robert, ur. (2005). *Istarska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostopno tudi na <http://istra.lzmk.hr/>.
- Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik (2013). Slovenistični lektorati 2013/14, http://www.centerslo.net/l1.asp?L1_ID=2&LANG=slo (2. 11. 2013).
- Cevc, Franc (2001). Štiristo članov društva. *Kredarica: Bilten društva Slovencev v Novem Sadu* 1/1, 1.
- Darovec, Darko (1992). *Pregled zgodovine Istre*. Koper: Primorske novice, <http://www2.arnes.si/~mkralj/istra-history/index-s.html> (24. 9. 2013).
- Dimkovska, Lidija (2005). Kulturna podoba Slovencev v Makedoniji. *Slovenija.svet* 2/12, 10–11.
- Dolinšek - Divčič, Marija (2001). Slovinci v Bosni in Hercegovini. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 301–306.
- Evropa zdaj: Zveza slovenskih društev v Bosni in Hercegovini, <http://www.evropazdaj.com/> (26. 11. 2013).
- Ferenc, Tone (1993). Množično izganjanje Slovencev med drugo svetovno vojno. *Izgnanci: Zbornik slovenskih izgnancev 1041–1945*. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije, 19–107.
- France Prešeren: Slovensko društvo v Makedoniji, <http://www.francepreseren.org.mk/> (30. 10. 2013).
- Golob, Maruša, Colja, Teja, Kuhar, Grega, Udovč, Lea, in Novak, Miha. Zgodovina študentskega organiziranja 1848–1941, <http://radiostudent.si/družba/unikompleks/zgodovina-studentskega-organiziranja-1848-1941> (10. 11. 2013).
- Gudurica, Evropa v malem*, dokumentarni film, <http://ava.rtvsl.si/predvajaj/gudurica-evropa-v-malem-dokumentarni-film/ava2.121800867/> (13. 11. 2013).
- Hergula, Andreja (2011). *Etnična vitalnost slovenske narodne manjšine v Vojvodini: Skrb za slovenski jezik v slovenskih društvih v Vojvodini: Diplomsko delo*. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Ingolič, Anton (1992). *Tako je bilo: Leta izgnanstva v Srbiji 1941–1945*. Ljubljana: Mladika; Mladinska knjiga.

- Jerman, Silvin, in Todorovski, Ilinka (1999). *Slovenski dom v Zagrebu 1929–1999*. Zagreb: KPD Slovenski dom Zagreb.
- Jovanović, Amalija (2001). Slovenci v Makedoniji. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 319–327.
- Jović, Pavle (2008). *Slovenci v Beogradu*. Beograd: samozaložba.
- Koblar, Stanislav (2008). 110 let združevanja. *Četrta stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini: 1878–2000* (ur. Stanislav Koblar). Ljubljana: Mladinska knjiga, 334–455.
- Kolar, Bogdan (1995). Delo slovenskih duhovnikov med Slovenci v Zagrebu med obema vojnama. *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik - Bukić). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, str. 115–131.
- Kramar, Janez (1991). *Narodna prebuja istrskih Slovencev*. [Koper]: Lipa; [Trst]: Založništvo tržaškega tiska.
- Kristan, Tine, ur. (1960). *Spominska knjiga ob 30-letnici Kulturno prosvetnega društva »Slovenski dom Triglav«*. Karlovac: Kulturno prosvetno društvo Slovenski dom Triglav.
- Kržišnik - Bukić, Vera (1993). Slovenski gostinci in pomen slovenskih gostiln v Zagrebu. *Razprave in gradivo* 28, 136–142.
- Kržišnik - Bukić, Vera (1994–95). Okvirni pregled poteka, vzrokov in pomena izseljevanja Slovencev na Hrvaško. *Razprave in gradivo* 29–30, 85–93.
- Kržišnik - Bukić, Vera (1995). O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju. *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik - Bukić). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, str. 133–188.
- Kržišnik - Bukić, Vera (2001). Slovenci v Bosni in Hercegovini, Bosna v Ljubljani. *Razprave in gradivo* 38/39, 207.
- Kržišnik - Bukić, Vera (2003). Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanjostjo. *Traditiones* 32/2, 117–135.
- Kržišnik - Bukić, Vera (2004a). Slovenci v Beogradu. *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 546.
- Kržišnik - Bukić, Vera (2004b). Slovenci v Srbiji. *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 549–550.
- Kržišnik - Bukić, Vera (2004c). Slovenci v Bosni in Hercegovini. *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 546–547.
- Kržišnik - Bukić, Vera (2004d). Slovenci v Makedoniji. *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 549.
- Kržišnik - Bukić, Vera (2006). O Slovincih in slovenstvu na Hrvaškem od nekdaj do danes. *Slovenci na Hrvaškem – dediščina in sedanjost: Zbornik referatov s posveta »Etnološka dediščina in kulturna podoba Slovencev na Hrvaškem«* (ur. Mojca Ravnik in Katalin Munda Hirnök). Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 15–87.
- Kržišnik - Bukić, Vera (2007). *Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe: 1831–2007*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Kulturno prosvetno društvo Slovenski dom, Zagreb, http://slovenci.hr/si_ZVEZA/kulturno-prosvetno-drustvo-slovenski-dom-zagreb (29. 12. 2013).

- Kužner, Albert, idr. (2007). *10 let Društva Slovencev »Kredarica« v Novem Sadu*. Novi Sad: Društvo Slovenaca »Kredarica«. Brošura.
- Lokar, Metka (2013). V koraku s časom = U korak s vremenom. *Čas in ljudje: Slovenci v Novem Sadu: Slovenci u Novom Sadu* (ur. Marija Lovrić). Novi Sad: Društvo Slovencev Kredarica = Društvo Slovenaca Kredarica, 17–20.
- Lukić, Dijana (2009). *Slovenci v Vojvodini: Društvo Slovencev »Kredarica« v Novem Sadu: Diplomsko delo*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Maalouf, Amin (2002). *U ime identitete* (prev. Živan Filipi). Zagreb: Prometej.
- Medica, Karmen (1995). Sodobno organizacijsko povezovanje Slovencev v hrvaški Istri: Prispevek k raziskovanju. *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik - Bukić). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 391–400.
- Merljak, Matjaž (2010). Slovenci v Črni gori imajo svoje društvo, 26. 2. 2010, <http://radio.ognjisce.si/sl/103/ssd/858/> (2. 11. 2013).
- Milenković - Vuković, Biljana (2010). Slovenci u Srbiji: Bibliografija sa anotacijama. *Traditiones* 39/1, 283–320.
- Ministrica Ljudmila Novak pri Slovincih v Makedoniji (2012), <http://www.ljudmilanovak.si/ministrica-ljudmila-novak-pri-slovincih-v-makedoniji.html> (30. 10. 2013).
- Papež Adamič, Vera (2009). *Od prednikov do potomcev: Slovenci v Slatini in Banjaluki: 1923–2008*. Banjaluka: Društvo Slovencev Triglav.
- Plevnik, Danko, Begović, Vitomir, Kočevar, Jože, in Pungartnik, Marjan (1998). *Slovenci na Hrvaškem*. Črnomelj: ZSSS, Območna organizacija za Belo krajino.
- Ratej, Mateja (2010). Slovenske služkinje v Beogradu. *Večer* 66/102 (16. maj), 8.
- Riman, Barbara (2010). *Slovenci v Gorskem Kotarju, Kvarnerju in Istri od leta 1918 do leta 1991: Doktorska disertacija*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- Riman, Barbara (2012). Delovanje slovensko-hrvaških društev v Pazinu. *Acta Histriae* 20/1–2, 233–254.
- Riman, Barbara, in Riman, Kristina (2008). *Slovenski dom Kulturno prosvetno društvo Bazovica* (ur. Marija Riman). Rijeka: Slovenski dom Kulturno prosvetno društvo Bazovica, 2008.
- Roš, Fran (1967). *Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945*. Maribor: Obzorja.
- Rotar, Janez (1990). [Hrvatska: Hrvatsko-slovenski odnosi]: Kulturni odnosi: Književnost. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 4. Ljubljana: Mladinska knjiga, 71–75.
- Rusić, Branislav, in Novak, Vilko (1973). Slovenci v Bistrenici v Makedoniji. *Traditiones* 2, 177–201.
- Sarić, Samija, in Štimac, Vera (2010). Kolonizacija Slovencev v Bosni in Hercegovini od 1878 do 1918. *Arhivi* 33/2, 397–406.
- Slovenci v državi naše akreditacije. Veleposlaništvo Republike Slovenije Skopje, <http://www.skopje.embassy.si/index.php?id=2270> (30. 10. 2013).
- Stanič, Stane (1987). Beograd in Slovenci. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 243–244.
- Stojanović, Nikola L., idr. (2004). *Ulice i trgovi Beograda*, zv. 1: A–M. Beograd: Biblioteka grada Beograda.

- Stojanović, Nikola L., idr. (2005). *Ulice i trgovi Beograda*, zv. 2: N–Š. Beograd: Biblioteka grada Beograda.
- Strašek, Franc (2006). Slovenci na Hrvaškem – samoorganiziranost nekdanj in sedaj. *Slovenci na Hrvaškem – dediščina in sedanost: Zbornik referatov s posveta »Etnološka dediščina in kulturna podoba Slovencev na Hrvaškem«* (ur. Mojca Ravnik in Katalin Munda Hirnók). Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 97–104.
- Suhadolnik, Violeta (2006). *Poravnava vojnih krivic civilnim žrtvam vojnega nasilja 2. svetovne vojne v Sloveniji: Magistrsko delo*. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Šonc, Darko (2001). Slovenci na Hrvaškem. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 307–311.
- Uršič, Sanja (1999). Čitalnice – posebnost slovenske zgodovine: Nastanek, mreža in programi čitalnic v obdobju 1860–1900 ter njihov pomen za izobraževanje odraslih. *Andragoška spoznanja* 5/3, 69–83.
- Uršič, Vladimir (2010). Slovenci v Srbiji ustanovili Nacionalni svet. *Bilten: Društvo Slovencev v Beogradu – društvo Sava* 8/15, 1–2.
- Založnik, Saša (2009). *Delovanje in organiziranost Slovencev v zagrebški urbani regiji: Diplomsko delo*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo. Zveza slovenskih društev na Hrvaškem, http://slovenci.hr/si_ZVEZA/ (22. 9. 2013).

**MED PRETEKLOSTJO
IN SEDANJOSTJO**

TISTI, KI SO ODŠLI, TISTI, KI SO OSTALI, SLOVESA: SLOVENCİ V SARAJEVU IN RAZPAD JUGOSLAVIJE

Marko Klavora

PROLOG

Prva evakuacija Slovencev iz Sarajeva s strani Republike Slovenije novembra 1992 je bila v tej raziskavi izhodiščna točka za vstop v memorijo⁸³ posameznic in posameznikov,⁸⁴ ki so v nekem trenutku svojega življenja pustili vse za seboj in (ne)prostovoljno odšli. Na drugi strani so tisti Slovenci ali potomci Slovencev, ki so v mestu med vojno in po Daytonu ostali.

S Slovenci iz Sarajeva oziroma njihovimi potomci sem v letu 2012 opravljal ustnozgodovinske intervjuje. V pričujočem prispevku predstavljam in analiziram odnos pričevalcev/pripovedovalcev do odhoda iz Sarajeva (oziroma odločitve, da ostanejo v mestu) in tisto, kar jim je skupno: njihovo doživljanje začetka vojne v Sarajevu leta 1992. V svojih pričevanjih namreč pojasnjujejo okoliščine, ki so jih pripeljale do težke binarne odločitve: oditi/ostati. S podajanjem izsekov iz pričevanj želim prikazati, kako omenjena odločitev pričevalcev ni bila rezultat logične in preproste izbire, temveč proces, na katerega so poleg vojnih okoliščin in dogajanja vplivale osebne in večgeneracijske družinske »zgodovine« v kontekstu jugoslovanskega družbeno-kulturnega modela, ki jih je generiral in ki se je v tistem trenutku (ob začetku vojne) nenadoma razblinil.

Pomembno dejstvo, ki ga je treba izpostaviti za razumevanje v pričujočem

⁸³ Memorija je nekaj, kar ni samo enkratni spomin (souvenir). Je spomin, ki prehaja s področja osebnega na področje družbenega prek odnosa z drugim, drugimi. Je kolaž spominov, nekakšen *spominski orientacijski zemljevid*, ki pa ni fiksni, spreminja se glede na izkušnje posameznika in skupin. Je način, kako se posamezniki (ali skupine) identificirajo v prostoru in času (glej Kramberger 2009: 519–600).

⁸⁴ V nadaljevanju uporabljam slovnični moški spol za splošna poimenovanja, ki se nanašajo na osebe obeh spolov.

prispevku predstavljenih izsekov pričevanj/pripovedi in lokalizirane zgodovinske izkušnje sarajevskih Slovencev, je, da je Bosna in Hercegovina z aneksijo leta 1878 postala del njihove skupne domovine, avstro-ogrske monarhije. Do razpada Jugoslavije, osamosvojitve Slovenje leta 1991 in začetka vojne v Bosni in Hercegovini leta 1992 so Slovenci, ki so prebivali in delovali v Bosni in Hercegovini, že 113 let bivali v istih državnih tvorbah – domovinah, v katerih je bila tudi njihova ožja matična domovina Slovenija (Kržišnik - Bukić 2007: 23). Zato tudi v slovenskem imaginariju Slovenci v Bosni in Hercegovini (in v ostalih republikah bivše Jugoslavije) vse do odcepitve Slovenije leta 1991 niso bili dojeti kot izseljenci, zdomci, kot npr. tisti v Franciji, Belgiji, Kanadi ali Argentini, niti se sami Slovenci, prebivajoči na teritoriju Jugoslavije, vse do njenega razpada 1991 niso identificirali kot izseljenci. Ta mentalni in identitetni premik se je (postopoma) zgodil šele z razpadanjem Jugoslavije in osamosvojitvijo Slovenije ter ostalih republik in nima posledic izključno na individualni (identitetni, materialni) ravni, pač pa tudi na institucionalni – državni ravni in organiziranosti Slovencev ali potomcev Slovencev na teritoriju Jugoslavije.

Podajanje izsekov pričevanj/pripovedi posameznikov/posameznic mi v tekstu omogoča analizo memorije (Klavora 2011: 63–73), preko katere poskušam razumeti tako individualno zgodovinsko izkušnjo posameznika (migranta, priseljenca, potomca priseljenca) kot tudi teritorija, v katerega se ta posameznik umešča (Bosne in Hercegovine, Sarajeva). S tem poskušam seči prek posameznika in njegove individualnosti ter nakazati obrise skupinskih identifikacij posameznikov v času in prostoru. Moj poglavitni cilj je razumeti izbire, ki jih ima posameznik v skupnostih, ki jim pripada, znotraj teritorija (Bosne in Hercegovine), v katerem v določenem zgodovinskem trenutku (vojna) prebiva,⁸⁵ hkrati pa na konkretnih primerih opozoriti na nestabilnost, neteleološkost in pravzaprav naključnost osebnih in kolektivnih pripadnosti. Skratka, z diahronim podajanjem osebnih individualnih spominov želim poudariti manipulabilnost identitet. Če želimo razumeti zgodovinsko izkušnjo ter, konkretno, dileme enih in drugih (tistih, ki so odšli, in tistih, ki so ostali) ob začetku vojne v letih 1991/1992, se moramo približati »nevidnim«⁸⁵ vezem, ki povezujejo posameznika z vsakokratnim prostorom odhoda in izvornim teritorijem, časovno-prostorske dimenzije pa vključiti v analizo vsakokratnega zgodovinskega konteksta.

⁸⁵ Končno cilj ni odgovoriti na vprašanja, zakaj je posameznik v Sarajevu ostal/odšel, saj je vzrokov in motivov še več ali pa vsaj toliko, kot je pričevalcev, pač pa nakazati mnogoplastne okvire, ki so sploh pripeljali do dileme, oditi ali ostati (prim. Veyne 1998: 61–62).

Umberto Boccioni, italijanski futuristični slikar, je leta 1911 v seriji slik *Statto d'animo* poskušal ujeti psihološko sliko modernosti, ki jo zaznamuje predvsem prehodnost, pretočnost kot taka. Tri stanja (Slovesa, Tisti, ki odhajajo, Tisti, ki ostajajo) so umeščena na železniško postajo (danes bi bilo to najbrž letališče) in predstavljajo psihološke učinke, ki jih je sprožila modernost na ravni posameznika, in z njo povezano odčaranje sveta, kjer se v skrajnem pomenu človek izenači z materialom, kar je posledica instrumentalizacije in racionalizacije življenja. Ta premik se zgodi prvič v prvi svetovni vojni, ki je (po)imenovana tudi kot vojna materialov (in ne vojakov), svoj nečastni razvoj pa nepričakovano konec 20. stoletja (pri)dobi v Kuvajtu in Sarajevu, kjer postane vojna izkušnja odvezana od teritorija, od realnosti. Kjer realnost postane simultanka na zaslonu.

V pričujočem tekstu bom poskušal biti konservativen ter pokazati, kako je posameznik (kot migrant iz Slovenije v Bosno in Hercegovino in obratno) neminljivo povezan s svojim teritorijem/teritoriji z neko zgodovinsko izkušnjo, ki daje pomen njegovemu bivanju in hkrati presega posameznika – je transgeneracijska.

DVE ZGODBI ZA UVOD: IDA, LJILJANA

Ida Velikanje Petronijević, Danko Petronijević ter njuna dva otroka so bili štirje med približno tristo prebivalci Sarajeva, ki so jih slovenska država, vlada in ministrstvo za zunanje zadeve v imenu slovenstva s skupinskim slovenskim potnim listom 18. in 20. novembra 1992 preko Splita in Beograda iz Sarajeva evakuirali v Ljubljano. Ida je imela možnost in priložnost rešiti svoja dva mladoletna otroka ter moža iz sedemmesečnega obleganja Sarajeva, ker je bila hčerka rudarja Ivana Velikanje iz Idrije. Njen oče je leta 1935 kot mladenič ilegalno prekoračil mejo med Kraljevino Italijo in Kraljevino Jugoslavijo, in to v trenutku, ko so ga vpoklicali v vojsko, kjer bi se moral na strani fašistične Italije udeležiti kolonialne vojne proti Abesiniji v Afriki. Odpor nacionalno slovensko čutečih fantov na Primorskem proti vpoklicu v italijansko fašistično vojsko je njega in še množico drugih slovenskih vojaških obveznikov dokončno napeljal k temu, da so ilegalno migrirali v Kraljevino Jugoslavijo (Kacin Wohinz 1997: 123–139). Rudar Ivan Velikanje je odšel za delom v Brezo, rudarsko mesto v neposredni bližini Sarajeva. Tam se je pozneje poročil z bosansko Hrvatico Lucijo Hrvat.

Danko Petronijević, sin Srba iz Beograda in Srbkinje – Sarajevčanke, in Ida Velikanje sta se leta 1972 spoznala v Srednji oblikovni šoli v Sarajevu in sta samo en primer med stotinami nacionalno mešanih zakonov v nekdanji jugoslovanski

republikli Bosni in Hercegovini in v Sarajevu. Iva, njuna hčerka, se je leta 1978 rodila v Sarajevu in se je, prav tako kot njuna starša, do leta 1992 identificirala kot Sarajevčanka, Bosanka, Jugoslovanka. Ob evakuaciji leta 1992 je imela 13 let. Na dan odhoda konvoja si je na svojo jopico poleg priponek glasbenih skupin, ki jih je takrat poslušala, pripela dve novi: eno z lilijami kot simbolom nove države Republike Bosne in Hercegovine in drugo z napisom *Slovenija, moja dežela*, ki jo je Danko nekaj let pred tem kupil na stojnici na Čopovi ulici v Ljubljani. Mislim, da se je prav tako kot njuna starša tudi najstnica zavedala, da gre za nemogočo izbiro in da povratka v staro življenje ne bo. Da gre za definitivni socialni, prostorski in spominski rez.⁸⁶

Ljiljana Testen živi in dela v Sarajevu in ima prednike iz Slovenije tako po materini kot po očetovi strani. Njen praded po materini strani, Ludovik Ulrich, je konec 19. stoletja prišel iz Slovenije v Zenico z ženo Ano in s svojim očetom. Po družinski pripovedi (memoriji) je končal politehniko in prišel delat v lesno industrijo v Zenico. Tam se je rodil njen dedek Alojz – Vjekoslav in čez nekaj let se je celotna družina odselila v Sarajevo. Z očetove strani so Ljiljanini predniki iz Primorske prišli v Sarajevo po prvi svetovni vojni; njen dedek Andrej je bil žandarmerijski narednik, ki se je po izkušnji z ricinusom umaknil pred fašizmom v Kraljevino, kjer je služboval na Reki, v Benkovcu in Herceg Novem. V Sarajevo je družina prišla okoli leta 1925. Tam se je leta 1932 rodil Ljiljanin oče (Ljiljana Testen, 1964;⁸⁷ prim. Kržišnik - Bukič 2007: 217–225).

Ljiljana se je rodila dobrih dvajset let po drugi svetovni vojni v družini druge oziroma tretje generacije slovenskih priseljencev v Bosni in Hercegovini in Sarajevu. Ti so svoje »slovenstvo«⁸⁸ negovali znotraj institucije družine, v družinski memoriji, vendar – kot sledi iz Ljiljaninega pričevanja – kot pripoved o izvoru, z vzdrževanjem stikov s sorodniki, ne pa preko jezika: teritorij, kjer so se socializirali že njeni starši in znotraj katerega so delovali, je bilo Sarajevo (in Bosna in Hercegovina):

LJILJANA: Se pravi, moji starši so že Sarajevčani, in se kaže kar dosti prilagajanja okolini⁸⁸. Recimo, mamini bratje so bili imenovani po

⁸⁶ Pričevalci so o najtežjih trenutkih svojega življenja govorili odkrito in neposredno. Kljub temu sem opazil, da o »prejšnjem«⁸⁷ življenju v obleganem Sarajevu v družinah ne govorijo, zato tu uporabljam besedo rez (prim. Šumi 2001: 241).

⁸⁷ Pri sklicevanju na intervjuje s pričevalci namesto leta intervjuja (vsi razen enega so bili opravljeni leta 2012) navajam sogovornikovo letnico rojstva.

⁸⁸ Okolici.

dedku ali pa starem dedku, ampak če je dedek bil Karlo, je tukaj sedaj Dragutin, če je stari dedek bil Ludvik, zdaj pa je drugi stric po njemu dobil ime Ljudevit. Tako da so ta imena že bila prilagojena domačemu, novemu okolju ... Torej tudi mati in oče sta iz slovenskih družin, samo slovenščina ni bila ohranjena.

MARKO: Onadva nista več komunicirala v slovenščini?

LJILJANA: Ne ne, niso niti doma komunicirali v slovenščini, njegovi starši z njimi niso in posebej pa pri mami, zato ker moja babica je bila iz Slavonske Požege in dedek je izginil med drugo svetovno vojno. Babica je bila Hrvatica, tako da to ni ohranjeno. Ampak, če to vi poznate, to v tej Jugoslaviji niti ni bilo tako pomembno, saj smo vsi bili v tej državi eni isti. To ni bila izselitev, niti v času Avstro-Ogrske, cel čas je bila to ista domovina. V Avstro-Ugarski, v tistari Jugoslaviji, v socialistični Jugoslaviji. Enostavno smo ves čas bili tlele. Zdaj, kaj je za mene zanimivo? Čeprav sem jaz tretje, četrto koleno tu v Sarajevu, enostavno še zmeraj, mogoče čez vzgojo, mogoče čez neke družinske spomine, čez neke predmete v hiši in tako naprej, jaz sem vedno imela to eno navezanost na Slovenijo (Ljiljana Testen, 1964).

Povod, da se je Ljiljana v osemdesetih letih 20. stoletja v Sarajevu začela opredeljevati kot Slovenka, še preden se je kasneje med vojno 1992–1995 naučila slovenskega jezika, je bil pravzaprav tudi generacijski in »političen«. Prav toliko se je tikal njene družinske memorije ali tradicije kot tudi manjšinskega sarajevskega mladinskega subkulturnega alternativnega okolja in porajajoče se civilne družbe sredi osemdesetih let 20. stoletja. Znotraj sarajevske mladinske organizacije YUPI – Jugoslovanske patriotske inicijative, ki je nastala na podobnih premisah kot bolj znano Združenje za jugoslovansko demokratsko pobudo – Udruženje za Jugoslovansku demokratsku inicijativu (Orlić 2011), je v imenu jugoslovanske ideje in demokratičnih sprememb v jugoslovanskem prostoru poskušala uvajati tudi fakultativno učenje slovenskega, makedonskega in albanskega jezika, saj bi se v Sarajevu lahko učila slovenskega jezika edino v primeru, da bi vpisala študij slavistike na fakulteti. Razlog, da je sredi osemdesetih let 20. stoletja ponovno »izumila«⁸⁹ svoje »slovenstvo« in se želela naučiti jezika, je tičal v želji, da bi lahko prebirala jugoslovanskemu okostenelemu partijskemu režimu opozicijski tednik

⁸⁹ Naslanjam se na Hobsbawmovo sintagmo »invention of tradition«, vendar jo uporabljam v zelo drugačnem kontekstu in smislu kot avtor sam (prim. Smith 2001: 105–106). Na tem mestu želim poudariti posameznika in njegove samoidentifikacije,

Mladina, pa v skupini Laibach, ki jo je spremljala z naklonjenostjo, in v plakatni aferi (Krečič 2009: 21–30), ki jo je razumela na podoben način kot avtorji plakata, v nasprotju z jugoslovanskim političnim establišmentom, večinskim medijskim in javnim mnenjem v Sarajevu.

Želim poudariti predvsem zelo različne »rabe« slovenstva in identifikacije s slovenstvom Slovencev in njihovih potomcev v Sarajevu in Bosni in Hercegovini po drugi svetovni vojni. Kot vidimo zgoraj, so Ljiljanina družina in večina prišlekov v času avstro-ogrske monarhije in »prve« Jugoslavije svoje slovenstvo v Sarajevu doživljali kot navezanost, domačo drugost, »tujdo domačnost« (Magris in Ara 2001: 253–264), kot se je v nekem drugem kontekstu, Slovencev in Trsta, izrazil Igor Škamperle. Če so slovenski priseljenci (od 1878 naprej) Bosno in Hercegovino sprejeli kot svojo drugo domovino, so jo generacije njihovih potomcev doživljale kot svoj »zavičaj«, medtem ko so domovino svojih staršev ali starih staršev doživljali kot družinsko zgodbo (Hašimbegović 2008: 43). Slovenija in pripadnost Sloveniji sta se po drugi svetovni vojni v socialistični Jugoslaviji odražali v veliki meri na ravni družinske memorije (v pripovedi) in v počitniških obiskih sorodnikov ter Bohinja, Ljubljane, Kranjske Gore ali Portoroža.

Pripovedi in pripadnosti Slovenk in Slovencev iz Sarajeva danes pa moramo postaviti v kontekst drobljenja in oddaljevanja jugoslovanskih republik proti koncu osemdesetih let 20. stoletja, razpadanja jugoslovanske ideologije bratstva in enotnosti (Perica 2002: 89–108), veziva, ki je omogočilo večje ali drugačne povezave med pripadniki nacionalnih skupnosti s hkratnim razcvetom nacionalnih pripadnosti. Na začetku devetdesetih let lahko retrospektivno opazujemo nemoč in nejevero pričevalk in pričevalcev, ko nacionalno-verske identifikacije popolnoma zavzamejo izpraznjeni ideološki in simbolni »prostor bratstva in enotnosti« ter »jugoslovanstva« in ga napolnijo s »plemenskimi« nacionalizmom in rasizmom (Jalušič 2009: 66–84), kar je Bosno in Hercegovino, proti volji večine njenega prebivalstva, pahnilo v sredo vojnega spopada.

V primeru sarajevskih in bosanskih Slovencev lahko vidimo, kako je bil nacionalizem v sarajevsko (bosansko) jugoslovansko »multikulturno« družbeno tkivo uvožen s strani novih (starih) nacionalističnih političnih centrov, ki so imeli na svoji strani *Zgodovino*: nove globalne geopolitične koordinate po razpadu dveh političnih in ideoloških blokov, ki sta se oblikovala med drugo svetovno vojno ter tik po njej.⁹⁰ Ivan Čolovič je slikovito opisal zamenjavo paradigme: če je ko-

ki niso naključne, prav tako pa posamezniku niso predpisane: so produkt njegove volje (akcije) in, recimo naravnost, izbire.

⁹⁰ Zgodovinar Ivo Banac je že leta 1994 v intervjuju za *Boston Review* opozoril predvsem

munizem v svoji ideologiji ponujal »sijajno prihodnost«, je v postkomunizmu, ko postane dominantna ideologija in politična religija nacionalizem, le-ta ponudil »sijajno preteklost« (Isović 2011).

Posameznice in posamezniki v Sarajevu so lahko samo nemočno opazovali, kako se jim dobesedno pred očmi podira svet, v katerem so delali in delovali, in jim je kot edina alternativa ostalo radikalno prilagajanje novonastalim razmeram.

TISTI, KI SO ODŠLI

»Na začetku leta 1992 je bila zavest o tej grozeči stvarnosti (vojni, op. a.) dokaj razširjena med tistimi, ki so znali trezno misliti,« je zapisal zgodovinar (Pirjevec 2003: 114), in najbrž mu moramo verjeti. Pogled nazaj je nedvoumen: vojna v Bosni in Hercegovini leta 1992 je bila predvidljiva, in ljudje, ki so profesionalno delovali na javnem področju, so jo slutili že veliko prej, mnogi znotraj in zunaj Jugoslavije pa tudi dejavno pripravljali in netili. Za Bosno in Hercegovino je bila prelomna točka konec februarja 1992, ko so po zgledu Slovenije in Hrvaške izvedli referendum o neodvisnosti, kar je bilo v nasprotju z željami in voljo nacionalističnih političnih centrov v Beogradu in Zagrebu (prim. Kržišnik - Bukić 1996: 83–89). Izidi referenduma so bili objavljeni prvega marca, že drugega marca pa so se meščani Sarajeva zbudili med barikadami. V Sarajevu so se začela pogajanja med srbskimi in muslimanskimi politikami, ob navzočnosti takrat še, vsaj nominalno, »nevtralne« JLA, ki so ji tudi meščani še zaupali in jo (po)klicali k posredovanju. Barikade v mestu so Srbi umaknili, nezaupanje pa je raslo. Srbski politični predstavniki so zapustili mesto in se umaknili nekaj kilometrov stran, na Pale, kjer so ustanovili Republiko Srbsko in kmalu z bližnjih vzpetin ob pomoči JLA začeli obstreljevati mesto.

Vodja sektorja za sosednje države in države na tleh nekdanje Jugoslavije na Ministrstvu za zunanje zadeve Republike Slovenije, diplomat Peter Toš, je takoj

na dva zunanja geopolitična dejavnika, ki sta omogočila Miloševićevo agresijo: napačno oceno diplomacije ZDA, ki je v letih 1988–1992 stavila na Miloševića kot edinega garanta enotne in stabilne Jugoslavije, na drugi strani pa Evropsko unijo, ki je na tragičnem primeru Bosne in Hercegovine jasno dokazala, da ni zmožna skupne politike, saj je ravno v Bosni prišel do izraza francosko-angleški strah pred ponovno združeno Nemčijo (Ali in Lifschulz 1994). Vredno je omeniti še več stoletij trajajoče poskuse oblikovanja Evrope kot politične skupnosti, ki je za svojo navidezno (politično) enotnost potrebovala konstrukcijo muslimanskega sveta kot antitezo zahodnega krščanstva in Evrope (Mastnak 1998: 11–23).

po izbruhu vojne v Bosni in Hercegovini leta 1992 začel dobivati pisma in telefonske klice sorodnikov in civilnih nevladnih organizacij. Nanj so se obračali z zahtevami, naj Republika Slovenija pomaga prebivalstvu v Bosni in Hercegovini, še zlasti Slovencem, ki jih je vojna doletela v tej nekdanji jugoslovanski republiki. Ministrstvo za zunanje zadeve je zbiralo podatke o Slovencih v Bosni in Hercegovini že od julija 1992 (Brilej 1992: 41); največ Slovencev, ki se pred vojno sami niso mogli umakniti, pa je živelo v Sarajevu, ki ga je od pomladi 1992 obkrožal obroč topovskih cevi, mitraljezov in ostrostrelcev. V nasprotju z večino drugih krajev v Bosni in Hercegovini se prebivalci Sarajeva niso mogli sami umikati iz obkoljenega in obstreljevanega mesta.

Tako so v Sarajevu 15. novembra 1992 pripotovali zunanji minister Dimitrij Rupel, notranji minister Igor Bavčar in Peter Toš (Pezdir 1992: 1; Zakrajšek 1992: 1). V vojnih razmerah so v obkoljeno mesto pripotovali, da bi se na pobudo organizirajočih se sarajevskih Slovencev in njihovega predsednika Aleksandra Novaka neposredno seznanili z razmerami, v katerih živijo Slovenci, z bosanskimi oblastmi pa se dogovorili za evakuacijo (Koblar 2008: 400–401). Vladne predstavnike so že od samega začetka pri organizaciji konvoja spodbujali in jim pomagali sarajevski Slovenci, ki so kmalu po prvih spopadih začeli snovati svoje društvo.⁹¹

Kljub težkim vojnim razmeram in organizacijskim težavam, ki so jih povzročale, je bila evakuacija pogumna humanitarna reševalna akcija mlade države in ob pomoči tamkajšnjih Slovencev gotovo ena bolje organiziranih ter izpeljanih evakuacij iz Sarajeva. Po poročanju dnevnika *Delo* je bilo s prvim konvojem, ki je odšel iz Sarajeva proti Beogradu 18. novembra 1992 in ga je vodil Peter Toš, evakuiranih 98 prebivalcev Sarajeva, v drugem, ki je odšel iz Sarajeva proti Splitu dva dni pozneje in ga je vodil Aleksander Novak, pa 260. Po nekaj dneh je *Delo* poročalo o 313 evakuiranih iz obeh konvojev (Vasle 1992: 2; Stojanov 1992: 1; prim. Šumi 2001: 245; Koblar 2008: 401–402).

PRIČEVALCI IN SARAJEVO 1992

Večina evakuiranih prebivalcev Sarajeva, s katerimi sem se pogovarjal, vojne, vse

⁹¹ Aleksander Novak je bil eden prvih pobudnikov slovenskega organiziranja v Sarajevu. Kmalu po izbruhu vojne je začel popisovati Slovence, preverjati njihove telefonske številke in se pogovarjati o načinu delovanja. Na začetku so se dobivali predvsem na njegovem domu v centru Sarajeva (N. N. 1993: 3–4). Več o društvu v nadaljevanju.

dokler na mesto niso začele padati granate, ni sprejela kot dejstvo.⁹² Vojna se je zanje dogajala drugje: najprej v Sloveniji, pozneje na Hrvaškem in tudi v Bosni in Hercegovini, v Sarajevo pa naj ne bi prišla: »Kako le? Tukaj živimo v slogi.« S temi besedami bi lahko povzel večino pripovedi prebivalcev tega najbolj jugoslovanskega mesta. In tudi ko so se že začeli prvi spopadi, si je večina še naprej sebe in svoje življenje predstavljala v tem mestu in nikjer drugje.

Zakonca, inženirja Tanja in Duško Lečić, sta, medtem ko so okoli njenega bloka in v blok v olimpijskem naselju Mojnilo padale prve granate, še montirala zibelko, belila in urejala sobo za prihajajočega novega družinskega člana, ki je čez nekaj mesecev postal najmlajši med evakuiranimi Slovenci:

MARKO: Kdaj sta pa vidva z ženo prvič opazila, da se ta atmosfera v Sarajevu spreminja, mislim, nacionalno?

DUŠKO: Da smo imeli občutek, da se bo kaj takega zgodilo, vojna in vse, kar je prišlo z njo, bi verjetno se že prej pobrali in šli ... In da bi človek imel občutek, da bo Jugoslavija razpadla in da bo razpadla na takšen način, kot je, bi verjetno šel. Samo da nismo. Posebno ker, veste, Sarajevo je bilo zelo odprto mesto, ker Sarajevo je verjetno edino mesto razen Jeruzalema, kjer na tristo metrov imate muslimanske džamije, katoliške cerkve, pravoslavne cerkve in židovske mošeje (Duško Lečić, 1961).

Naj označim njiju in večino pričevalcev/pripovedovalcev⁹³ v skladu z začetno citirano zgodovinarjevo trditvijo kot netrezne, brez smisla za realnost? Če bi striktno sledil zdravorazumski zgodovinospisni logiki, bi si na zastavljeno vprašanje moral odgovoriti pritrdilno. Vprašanje, ki sem jim ga nato postavljal, je bilo: »Niste vedeli ali niste hoteli vedeti?« Znani sarajevski novinar Aleksander Sašo Mlač, katerega oče, železnikar, je v tridesetih letih 20. stoletja pred fašizmom pribežal iz Solkana v Kraljevino Jugoslavijo ter si v Bosni ustvaril družino in življenje, je bil skupaj z ženo udeleženec (ter eden izmed organizatorjev) evakuacije Slovencev iz Sarajeva novembra 1992. Izkušeni vojni dopisnik, ki je vojno in njeno dinamiko poklicno

⁹² Novinar *Mladine* je leta 1992 vprašal Aido Kurtović, od kod ta »aroganca Bosancev, da so mislili, da jim bo s katastrofo prizaneseno.« Odgovorila mu je: »Vi ste morda to pričakovali. Sama pa vem, da v Bosni do zadnjega trenutka, ko so začeli ljudje množično umirati, nihče ni hotel verjeti, da se kaj takega lahko zgodi. Tudi ko se je že vse rušilo, ljudje niso verjeli, da se to res dogaja. Saj še danes veliko Bosancev – Bosancev pravim, ljudi, ki se počutijo tako kot jaz – težko sprejema to kot našo resničnost.« (Hladnik Milharčič 1993: 48–50)

⁹³ O razliki med obema konceptoma glej Klavora (2012: 121–136).

poznal z bližnjega vzhoda, Afganistana, Portugalske, Angole, Mozambika, Sierre Leone, je na moje vprašanje odgovoril:

SAŠO: Oboje. Nekateri niso verjeli, nekateri niso hoteli verjeti. Razlika je nebitvena za razmerje sil. Pa še posebej zato, ker je takratna uradna oblast, ki jo je vodil predsednik države Alija Izetbegović, govorila, da muslimani nočejo iti v vojno, da sta za vojno potrebna dva, branilec in nasprotnik ... Jaz sem pa čutil vojno, da bo vojna, par let pred njenim začetkom ... Jaz sem čutil, jaz sem recimo leta 1989 predlagal naši prijateljici in njenemu soprogu, da gremo na Švedsko. Ona je imela teto na Švedskem, meni so pa ponujali službo na švedskem radiu. In sem rekel: »Pejmo, tukaj bo krvavo.« Pa mi niso verjeli. Moja žena tudi ni verjela (Aleksander Mlač, 1941).

Seveda so prebivalci Sarajeva ob spremljanju nasprotujočih si vesti sarajevske, zagrebške, beograjske nacionalne televizije ter Yutela še kako dobro razumeli in se zavedali, kaj se dogaja in pripravlja, vendar naše reakcije na neposredno stvarnost, realnost, niso nikoli podrejene samo matematičnemu delovanju razuma, pač pa vključujejo tudi želje, upanja, čustva, navezanosti, male prevare. Vzvrtni pogled, pogled z današnjega opazovališča preteklo pogosto predstavi linearno, pretekla (ne)dejanja pa kot smešna in naivna. Vendar je vzvrtni pogled privilegirano opazovališče:

MARKO: Kdaj je bil tisti moment, ko je normalnost prenehala funkcionirati in se je začelo to: marec, april, maj?

SAŠO: To je april, konec marca, začetek aprila, ko so začeli prvi spopadi. Sarajevo je dejansko bilo šestega aprila v vojni. Jaz sem to vojno doživel na treh mestih, kjer se je ta vojna začejala. Jaz sem imel vikend na Palama. To je to. Petega aprila sem šel na Pale, sem pustil listke po celi bajti, voda se vklopi tako, kurjava se vklopi tako, pazi na to, pazi na to, ker sem hotel obvarovati svoj vikend, svojo hišo. In ko sem se vrnil v Sarajevo, sem celo poklical predsednika občine. Gor, na Palah, takrat so že bili begunci s Hrvaške. In sem rekel: »Poglejte, ni potrebno vlamljati v hišo, pošljite nekoga, jaz bom dal ključe, da lahko gredo normalno not.« In takrat je on začel nekaj kolovratiti, končalo se je tako, da sva se skregala. On je rekel: »Pizda, zakaj ti nisi prišel gor na svoj vikend in ostal gor?!« Sem rekel: »Zato, ker nočem služiti Karadžiću.« Karadžića

sem poznal še kot študenta ... In mi je rekel predsednik, je začel šimfati po Aliji in mi je rekel: »Jebote tvoj Alija,« jaz pa sem mu rekel: »Jebote tvoj Karadžić.« In sva prekinila zvezo (Aleksander Mlač, 1941).

Sašo je isti večer z ženo obiskal prijatelja in njegovo ženo. Njegov prijatelj, musliman, je praznoval bajram na svojem domu na Grbavici, kjer so v glavnem živeli prebivalci srbskega porekla in ki je pozneje (pri)stala na »srbski« strani. Iz vojašnice v Lukavici so lahko slišali strele. Ko sta šla z ženo 6. aprila ob treh zjutraj z zabave proti domu, ju je ustavila policija, vendar Saša zaradi luči ni videl znamenja na uniformi. Policist ga je prepoznal in mu svetoval, naj gre po najkrajši poti domov.

Kot piše Jože Pirjevec, je že v noči med 4. in 5. aprilom odločilni korak za razmah vojne storil general JLA Milutin Kukanjac, ko je s posebnimi enotami in tanki poskušal zasesti predsedniško palačo v Sarajevu. Odziv prebivalcev Sarajeva, kot pripovedujejo tudi pričevalci, je bil spontan. Popoldne se je v mestnem središču zbralo 2000 ljudi, ki so se usmerili proti Karadžićevemu generalštabu in zahtevali vlado narodne enotnosti. Skupina orostrelcev na vrhu zgradbe je streljala na množico in nekaj ljudi tudi ubila (Pirjevec 2003: 136–139).

Duško Lečić se je rodil leta 1961 v Sarajevu, kjer je končal strojno fakulteto in se specializiral v raketni tehniki. Takrat se mu je glede na to, da je bila skoraj vsa vojaška industrija Jugoslavije (s)koncentrirana v Bosni in Hercegovini, to zdela logična izbira. S Slovenijo ga povezuje babica, šivilja Frančiška Valentinčič, ki je leta 1924 pobegnila iz Podbrda v Kraljevino Jugoslavijo, najprej v Kragujevac, nato pa je po spletu naključij med drugo svetovno vojno s svojo družino ostala v Sarajevu. Duško se je konec osemdesetih let kot inženir zaposlil v vojaškem delu tovarne Unis Pretis v Vogošči v neposredni bližini Sarajeva, kjer je bilo v avtomobilski in vojaški industriji zaposlenih 12.000 ljudi. Granate, ki so jih izdelovali v tovarni, so med vojno padale tudi na Sarajevo. Duško je v pogovoru sarkastično pripomnil, da še dobro, da so bile to granate za jugoslovansko JLA in ne tiste za izvoz, sicer bi jih še več eksplodiralo. Tiste za izvoz so imele boljše, v tujini kupljene vžigalnike. Ob začetku vojne je imel 31 let, v Sloveniji je kot otrok preživel poletne in zimske počitnice pri sorodnikih, bolje je poznal Bled, Bohinj in Krvavec kot Jahorino ali Bjelašnico, vendar do novembra 1992 ni nikoli niti pomislil na odhod iz Sarajeva:

MARKO: Kako pa ste se definirali?

DUŠKO: Veste, Jugoslovan. Prav zaradi tega, ker je, ker imate neko

pisano zgodovino prednikov, ker je to težko bilo definirati, kaj ste. Ker recimo ...

MARKO: Je bilo to pomembno?

DUŠKO: Niti ne. Sarajevo je bilo eno najbolj panslovensko, na splošno, celotno mesto v Jugoslaviji. Ker res ni bilo pomembno, niti kako se kdo piše, tudi soseščina je bila zelo pisana (Duško Lečić, 1961).

Pričevalci o odhodu iz mesta niso začeli razmišljati izključno zaradi popolne zunanje blokade mesta in agresije z vsakodnevnim granatiranjem. Tudi razmerja v mestu so se začela spreminjati. Zakon močnejšega, lokalne bande, ki so jih velikokrat vodili nekdanji kriminalci, črni trg, ki je izčrpaval že tako revne in vse bolj lačne prebivalce, priseljenci s podeželja, ponavljajoči se nacionalizem, vse to so meščani Sarajeva vseh narodnosti težko prenašali. Pričevalci z mešanimi občutki pripovedujejo o braniteljih mesta pred napadalci s hribov: po eni strani so skupaj s šibko teritorialno vojsko in policijo ubranili mesto in jim zato pripisujejo izjemno pozitivno vlogo, po drugi strani pa pripovedujejo o lokalnih »šerifih«, »kriminalcih«, ki so si razdelili mesto, terorizirali prebivalce in se poleg obrambe mesta ukvarjali še s črnim trgom in pogosto skupaj s srbskimi nasprotniki na račun prebivalcev Sarajeva (za)služili veliko denarja.

Prihajajoča zima je prebivalcem Sarajeva naznanjala nove težave. Jeseni so začeli izginjati drevoredi in parki, saj so meščani potrebovali les za kurjavo in pripravo hrane. Če so hoteli priti do vode, so morali prehoditi dolgo in življenjsko nevarno pot. Vse to so skupaj z granatiranjem, novimi begunci s podeželja, ki so prihajali v mesto z izkušnjo etničnega čiščenja, nacionalizma in polarizacije, doživljali pričevalci, ko so izvedeli novico o konvoju, ki ga je za Slovence organizirala slovenska država. Kljub temu je veliko Slovencev ali tistih s slovenskimi predniki ostalo v mestu. Tudi tisti, ki so odšli, so se za odhod odločili po dolgem, mučnem premisleku, ko so se razmere v obkoljenem mestu že tako poslabšale, da so bila ogrožena življenja njihovih otrok in njihovo dostojanstvo. Ido sem vprašal:

MARKO: Ali vam je bilo takrat [novembra 1992] v glavi samo to, da greste ven?

IDA: Nas dveh, sestra in jaz smo Danku povedale, da mi ne bi šle. Kam bomo? Prvo to, pravila sem, nimamo denarja, da bi mi sad šli nekam. Ves denar, ki sva ga zaslužila in prišparala, sva vložila v kompletno adaptacijo stanovanja v septembru 1991, samo sedem mesecev, preden se je začela vojna. Prvo rabiš neko stanovanje, ne vem kaj, službo, kaj?

Tamo smo imeli službe, stan, vse. Je vojna, ampak si misliš, ajde, bo šlo mimo. Potem je on rekel, samo pomisli, če bi se komu kaj zgodilo, al rata invalid, al umre, potem ti bo krivo, zakaj nisem šla, ker sem imela možnost. Kaj boš rekla sama sebi na grobu nekoga od tvojih najmilijih,⁹⁴ da jih nisi pravočasno rešil ... Prilika je bila, nisva smela to izpustiti iz rok. Potem smo rekli, dobro, pakiramo se in gremo ... Ker v tem času je bilo, samo beži. Jaz sem rekla: »Ma, kam bomo? Kaj bomo?« On [mož] je rekel: »Samo skoči in plavaj. Ni razmišljanja. Zdej se rešuješ. In potem bomo vidli, kaj bomo naprej.« (Ida Petronijević, 1954)

Danko in Ida Petronijević sta se, podobno kot Idin oče pred 60 leti, 20. novembra 1992 odločila za odhod prek Splita v Slovenijo, kjer razen nekaj daljnih sorodnikov niso imeli ne socialne mreže ne zagotovljene materialne prihodnosti. Ida in Danko sta se zaradi sebe in otroka odločila za begunstvo. Reševala sta svoji življenji in življenja svojih otrok, Idin oče Ivan pa svojega življenja ni hotel prepušiti fašistični državi. S stališča zgodovinarja se je medgeneracijski (družinski) migracijski krog zaključil.

Kaj pa s stališča posameznice, posameznika? (Prim. Mlekuž 2006: 132.)

Vendar pri Idi, Danku ter preostalih pričevalcih ni šlo samo za reševanje življenj, temveč tudi za način življenja in mednacionalnega sožitja, ki je vladalo v mestu in ni bilo samo nekakšen mit, v katerega so meščani verjeli ali hoteli verjeti. Vsi pričevalci pripovedujejo o predvojni nacionalni strpnosti in sožitju v mestu in svojem nestrinjanju z medvojno etnično/versko delitvijo, ki je prišla od zunaj in jim je bila torej vsiljena. Meščani so se upirali realnosti in se z njo niso sprijaznili. To je eden od odgovorov na vprašanje, zakaj nekateri toliko časa niso hoteli verjeti, da se bo vojna še bolj razplamtela: ker to preprosto ni bila njihova vojna, in Sarajevo, kakršno je postalo med vojno, preprosto ni bilo več njihovo mesto.

Če torej želimo razumeti, zakaj so se (moji) pričevalci odločili, da novembra 1992 odidejo iz Sarajeva, se moramo, kolikor je to mogoče, vživeti v razmere, ki so v mestu vladale od maja 1992.

Duško Lečić in noseča žena sta se iz stanovanja, ki je bilo dobesedno na frontni črti, malo pred porodom preselila v neposredno bližino porodnišnice, k ženinim staršem. V avtomobilu, ki ga je vozil Tanjin brat, pripadnik bosanske vojske, so drveli skozi mesto z veliko hitrostjo, da jih ne bi zadela granata ali ostrostrelec. Brez elektrike in vode, z novorojenčkom in ob neprestanem obstreljevanju ter zimi, ki je novembra trkala na vrata, se zdi, da je bil tudi za zakonca

⁹⁴ Bližnjih (op. a.).

Lečić odhod logična, razumna in pravilna poteza. Vendar je bil odhod tudi zanju izhod v sili, ki si ga, tako kot vsi drugi pričevalci, nista želela. Z njima in otrokom je odšla tudi Duškova mati, zdravnica, ki je imela januarja 1992 35 let delovne dobe in izpolnjene vse pogoje za upokožitev. Odšli so skoraj v neznanu, saj v Sloveniji niso imeli socialne in sorodstvene mreže. Zapustili so dvoje stanovanj, vikend na dalmatinski obali (ki so ga že takrat »okupirali« hrvvaški begunci), prihranke v sarajevski Ljubljanski banki,⁹⁵ sorodnike, prijatelje. Skratka, vse. In postali begunci. Odločitev – kljub nemogočim razmeram – za odhod za nobenega med pričevalci ni bila lahka in vsi so oklevali vse do zadnjega. Pogovori s tistimi, ki so se odločili zapustiti Sarajevo, nam bodo v nadaljevanju pomagali laže razumeti tiste Slovence ali njihove potomce, ki so v mestu ostali in vztrajali.

Tudi Bruno Kastelic si pred novembrom 1992 ni predstavljal, do bo odšel v Slovenijo in zaradi spleta okoliščin postal begunec in leto dni pozneje še slovenski državljani, ker sta njegova babica in dedek v tridesetih letih 20. stoletja iz Krškega odšla za delom v Bosno in Hercegovino. Njegov oče se je leta 1938 rodil že v Bosni, v Jajcu, in se leta 1965 v Sarajevu poročil s Srbkinjo iz Bosanskega Petrovca. Bruno se je konvoju v Slovenijo pridružil skupaj s svojim takratnim dekletom, Dubrovničanko, ki je v Sarajevu študirala pravo in tam obtičala v vojnih razmerah. Bruno ji je v trenutku, ko je izvedel za slovenski konvoj, predlagal poroko, in tako sta 20. novembra lahko skupaj odpotovala proti Splitu. Bruno je o odločitvi za odhod zapisal:

Ob pomanjkanju vode, hrane in elektrike, zima, ki je pred nami naenkrat predstavlja hujšega sovražnika, kot smo pričakovali. Beton, steklo in jeklo, ki nas obkroža, je absolutno premalo za premostitev težav, ki nas čakajo. Preteklih osem mesecev sem izgubil 20 kg, in ne glede na to, da se odlično počutim, je težko zavriniti povabilo slovenskih politikov, da skupaj z njimi zapustimo mesto in gremo v Slovenijo. Po nekajdnevnem premišljevanju se odločim, da grem! Odločim se, da »svobodo« skozi podrejanje družbi kot pogoju za osvoboditev posameznika, o kateri govori Bauman,⁹⁶ poiščem drugje. Doma mi je veliko tega postalo tuje. Razumna sila družbe, v katere zaščito naj bi se posameznik zatekal, ni bila več razumna. Nisem se želel dati pod okrilje takšne družbe in tako postati delno odvisen od nje. Nemogoče je preživljati pekel vojne in

⁹⁵ Teh pozneje v Sloveniji niso mogli dvigniti in so torej vse prihranke izgubili.

⁹⁶ Pisec se sklicuje na knjigo Zigmuta Baumana *Tekoča moderna*, ki je prevedena tudi v slovenščino (Bauman 2002).

istočasno verjeti, da je odvisnost od take družbe osvobajajoča. Preveč je nejasnosti in groze, da bi lahko sploh govorili o družbi, razumu, osvoboditvi in podobnih pojmi. Mogoče v tem nerazumevanju in podzavestnem nesprijemanju novonastale situacije in njenih norm lahko najdem vzroke mojega pospešenega hujšanja ob redni prehrani (Kastelic 2010: 4–5).

Osemnajstega novembra 1992 je proti Beogradu odšel prvi konvoj, drugi pa dva dni pozneje iz Sarajeva proti Splitu. Aleksander Mlač je bil skupaj z ženo v drugem:

SAŠO: Pred odhodom so prišli policaji, bosanski policaji, na avtobus, da pregledajo seznam potnikov, da se ni kdo vrnil noter, ilegalno. In ne bom nikoli pozabil, da se je en policaj ustavil, pogledal mene. Jaz sem mu dal osebno, je rekel: »Ni treba. Ampak, gospod Mlač, tudi vi nas zapuščate.« Je bil užaljen. Sem rekel: »Ja, zaenkrat vas zapuščam, ampak jaz se bom vrnil.« Je rekel: »Dejte, vrnite se, lepo vas prosim.« (Aleksander Mlač, 1941)

Duško Lečić je bil z ženo, dojenčkom in mamo v prvem konvoju. Za evakuacijo je izvedel po naključju,⁹⁷ tri dni pred odhodom konvoja, ko sta bila z ženo na obisku pri njenih starših. S svojo mamo je šel na nevarno pot na drugi konec mesta, v njeno stanovanje, kjer sta vzela njen rojstni list, na katerem je pisalo, da je bila njena mama (in njegova babica) rojena v Sloveniji. S tem dokumentom sta se lahko skupaj z družino prijavila za evakuacijo. Duško je v prvem trenutku še okleval, vendar se je takoj, ko sta se z ženo odločila, zavedal, da odhaja za stalno. Zjutraj 18. novembra so, kot so obljubljale in s posredovanjem med sprtimi stranmi zagotovile slovenske oblasti, varno prečkali frontno črto med Federacijo in Republiko Srbsko pri Lukavici in odšli proti Beogradu in Ljubljani:

DUŠKO: Vmes smo srečali, na tem delu pri Lukavici, smo srečali, kot v partizanskih filmih, četnike. Jaz sem mislil, da to obstaja res samo v ikonografiji partizanskih filmov, z bradami, s šubarami,⁹⁸ kučmo, z redeniki, metki za mitraljeze, zloženi, prekrížane prek prsi. Je bilo tako ... surrealistično. Človek ima enostavno občutek, da si se zbudil

⁹⁷ Upoštevati moramo, da komunikacije niso delovale, ni bilo ne televizije ne časopisov.

⁹⁸ Šubara – pokrivalo.

petdeset let nazaj, da si zaspal, in ko si se zbudil, si prišel petdeset let nazaj. Nekaj takega res ni bilo za pričakovati ...

MARKO: Se pravi, vi ste že odšli z misljo, da se ne vračate nazaj?

DUŠKO: Definitivno. V tistem trenutku, ko smo šli iz Sarajeva, iz Lukavice proti Palama, in v enem trenutku se vozite mimo in se vidi delček Sarajeva, se hribi razširijo. In to je bil zadnji pogled na Sarajevo. V tistem trenutku mi je bilo jasno, da se jaz nikdar več ne bom vrnil v to mesto, da je to zadnji trenutek, kot prebivalec Sarajeva. Goran Bregović je eno pesem davno napisal, veliko pred vojno, »nikad se neču vratit u svoj rodni grad«. ⁹⁹ Je človeku bilo popolnoma jasno, da je to definitivni odhod (Duško Lečić, 1961).

TISTI, KI SO OSTALI

V kontekst redukcije vsakršnih identitet¹⁰⁰ na logiko religijsko-nacionalnega ekskluzivizma in deljenja treh konstitutivnih narodov v Bosni in Hercegovini po etnično/rasistično/verskem ključu (Jalušič 2009: 66–84), kar je bila v Bosni in Hercegovini zgodovinska invencija 20. stoletja (Velikonja 1998: 342), moramo postaviti tudi ponovne začetke organiziranja in prepoznavanja Slovencev v Sarajevu neposredno ob izbruhu vojne.

Razlogi za ustanavljanje *Zveze Slovencev v Bosni in Hercegovini* in *Slovenskega kulturnega društva Cankar* ob začetku vojnih spopadov v letih 1992 in 1993 s strani Slovencev in njihovih potomcev v Sarajevu so bili docela praktični. Aleksander (Saša) Novak, katerega življenjska pot je impresivna (Kržišnik - Bukić 2007: 482–489), je bil eden prvih pobudnikov slovenskega organiziranja v Sarajevu takoj ob začetku vojnih spopadov:

⁹⁹ Bijelo dugme, *Blues za mojo bivšu dragu*, Kad bi bio bijelo dugme, 1974.

¹⁰⁰ Jeseni leta 1991 so v Sarajevu protestirale ženske s sloganom: »Me smo mame in ne nacionalnosti« (Ugrešić 2006: 166). Dubravka Ugrešić v svojih esejih (in romanih) opozarja na to osiromašenje (vsakršnih) opredelitev/identitet ob samem začetku vojne in njihovo redukcijo na izključno etnično opredelitev, na katero so v vseh (!) jugoslovanskih republikah s presenetljivo lahkoto, ob pomoči medijskih konstruktorov, pristajali, z redkimi izjemami, vsi segmenti družbe od intelektualcev do navadnih delavcev (Ugrešić 2006). Novinar Aleksandar Tijanić je leta 1989 v *Mladini*, v komentarju v zvezi s stavko rudarjev na Kosovu, zapisal: »Znotraj gibanja ni več separatistov ali komunistov, ni vernih niti socialdemokratov, ni desničarjev in levice, vse je ovito v Narod!« (Tijanić 1989: 47)

MARKO: Kakšni so bili pa motivi, da ste ustanovili društvo? Da ste lažje dobivali pomoč?

SAŠA: Mi smo se organizirali zato, ker so rekli: »Srbi, Hrvati, Muslimani in ostali«. Ej, pa mi ne bomo ostali. Po enih, tistih naših, ko smo zračunali, nas je bilo okrog 70.000. Ne Slovencev pravih, državljanov, ampak če sam jaz Slovenec, moja žena pa je Sarajevčanka, je ona Slovenka, pa moji otroci tud, pa vnuki ...

MARKO: Če se vrnemo še malo nazaj, v čas pred osamosvojitvijo Slovenije oziroma pred vojno. Vi ste živeli v Sarajevu, ste delali v Sarajevu, ste se čutili ...

SAŠA: Jugoslovan ...

MARKO: Kako ste doživljali ...

SAŠA: Moment. Če sem bil v Jugoslaviji, sem rekel, Sloven'c, če pa sem bil zunaj, pa Jugoslovan. Jugoslovan. Pa vsi Tito, Jugoslavia. Vsi so to vedeli. Če pa sem govoril tu, v Sarajevu, so pa vsi vedeli: ti si Slovenec. Takrat sem bil ponosen, da sem Slovenec (Aleksander - Saša Novak, 1926).

V uvodniku prve številke *Novic*, glasila *Zveze Slovencev v Bosni in Hercegovini* iz leta 1993, je zapisano:

Slovinci v Sarajevu so se začeli zbirati šele v časih, ko se je povečevala nacionalna napetost nasploh predvsem pa v času prvih odkritih spopadov med vodilnimi strankami v Bosni in Hercegovini, v začetku leta 1992 ... Glede na razmere v katerih je potekalo življenje v prvih mesecih napada na Sarajevo, ko so bile med majem in avgustom pretrgane vse telefonske linije in se ljudje še niso adaptirali na granatiranje, je v mesecih med aprilom in novembrom 1992. leta vendarle organizirano več sestankov (v) stanovanjih posameznih članov, brez možnosti za vsestransko vključevanje vseh zainteresiranih ... V vse težjih okoliščinah bivanja v blokiranem Sarajevu so se udeleženci sestankov predvsem ukvarjali z iskanjem načina KAKO EVAKUIRATI VSE TISTE SLOVENSKE DRŽAVLJANE, KI TO ŽELIJO IN KAKO POMAGATI TISTIM, KI OSTANJEJO¹⁰¹ (N. N. 1993: 3).

Vsi akterji združevanja Slovencev in ostali Slovenci v Sarajevu, s katerimi sem se pogovarjal, vse do izbruha (med)nacionalnih napetosti in vojne leta 1992 niso

¹⁰¹ Velike tiskane črke v izvorniku, op. a.

prepoznavali svojih someščanov na prvem mestu *kot Slovence*. Še več: pogosto celo sodelavci eden za drugega niso vedeli, da imajo slovenske korenine. V družbi Sarajeva, Jugoslavije in Bosne in Hercegovine, v kateri je prevladovala civilna religija (Perica 2002: 89–108) bratstva in enotnosti in kulturne politike v povezavi s to ideologijo, ta identifikacija v javnem prostoru in delovanju ni igrala bistvene vloge. Vse do začetka vojne, ko biti Slovenec v Sarajevu postane (dobesedno) strategija preživetja. Aleksander - Sašo Mlač je o prvih sestankih za ustanovitev *Slovenske skupnosti* povedal:

SAAŠO: Sašo Novak je delal v Sarajevu. Je bil šef ene slovenske trgovine v Sarajevu. Njega sem edinega poznal, kot Slovenca. Drugih nisem poznal ali pa nisem vedel, da so Slovenci. Sva se zmenila, jaz sem ga poklical po telefonu in sva se 10. aprila [1992, op. a.] dobila v zgradbi železnice v centru Sarajeva. Tam je bilo središče vlade tudi ob začetku vojne. In sva ob kafi snovala ustanavljanje slovenskega društva, ki je nastalo iz enostavne potrebe, ker takrat so Muslimani imeli svojo človekoljubno organizacijo, Hrvati so imeli svojo in so na tak in tak način dobili nekaj hrane in drugih potrebščin in smo mi se takrat zmenili, da bomo ustanovili slovensko združenje (Aleksander Mlač, 1941).

Zveza Slovencev v Bosni in Hercegovini je nastala torej iz enostavne potrebe preživetja tistega dela prebivalcev Sarajeva, ki se niso prepoznali (ali niso hoteli prepoznati) izključno v enem izmed treh "konstitutivnih" narodov Bosne in Hercegovine.

Kako dramatično in z veliko mero čudenja, nestrinjanja, grenkobe, tesnobe in negotovosti so doživljali razpad Jugoslavije Slovenci ali potomci Slovencev v Bosni in Hercegovini, vpeti v ta prostor/teritorij tako osebno (individualno) kot poslovno (javno), mogoče še najbolje opiše pridevnik, ki ga je v svojem tekstu za doživljanje osamosvojitve Slovenije s perspektive Sarajeva in Bosne in Hercegovine uporabil Stanislav Koblar: *nadrealistično* (Koblar 2008: 398). V reviji *Zora Cankarjeva*, ki je izhajala v okviru *Slovenskega kulturnega društva Cankar*, je v uvodniku druge številke v začetku leta 1994 o nalogah društva ta sarajevski Slovenec zapisal:

V okoliščinah, ko se matica država šele sooča s problemom in artikulira odnos do nekih *novih* bosanskih in nasploh jugoslovanskih Slovencev, ko se čutimo včasih ne le kot Slovenci v tujini, temveč kot neki tuji Slovenci, v zmedenosti in resničnem pomanjkanju lokalne in globalne strategije

za v prihodnje pa tudi v organizaciji, ki si želi, da bi bila krovna, ostaneš osamljenec pred vprašanjem: Kam in kako s križišča? /.../ *Individualno* – čas je predvsem za individualne odločitve, pomagati, tistim, ki si želijo nazaj v staro (novo) domovino, naj bi odšli in bili sprejeti z dostojanstvom. Drugim pa, katerih vezi so z novo (novo) domovino močnejše, pomagati, naj bi ostali, preživeli, v prihodnje pa tukaj živeli življenje dostojno človeka. /.../ *Kolektivno* – namesto izzivanja melodrame ob odhodu nekaj procentov članov tukajšnje slovenske skupnosti, ki jim itak ni dana pomoč ali zaščita (Slovenci smo na teh prostorih že več kot sto let, prav v takih ali po takih časih, s svojo voljo ali pa z voljo vseh tukajšnjih držav odhajali in prihajali), se je treba poglobiti v dokončno določitev ciljev tukajšnjega življenja (Koblar 1994: 2).

V zapisu iz leta 1994 je že (raz)vidno »sprijaznjenje« avtorja z realnostjo desetdnevne vojne v Sloveniji, razkosanjem Jugoslavije in posledično »sedem (bolj ali manj) živih nacionalnih držav na ozemlju ene mrtve« (Debeljak 2012: 149). Zamenjava »jugoslovanske« paradigme z »nacionalno« – slovensko in pragmatičnost pisca ni samo odraz »sprijaznjenosti«, pač pa je v zapisu zaznati čut za realno in mogoče v danem zgodovinskem trenutku.

Vendar to ne zmanjšuje osebnih dram, ki so jih prebivalci, ki niso spadali ali se niso hoteli uvrščati izključno med tri konstitutivne narode v Bosni in Hercegovini, doživljali ob tem identitetnem rezu, o katerem med vojno in agresijo ne bi imeli časa razmišljati, če ne bi bil viden na vsakem njihovem koraku, v njihovem javnem delovanju, materialnih pogojih in tudi v osebnih ter intimnih stikih:

ANA: Tudi ozračje v bloku se je občutno spremenilo. Normalen sosed do tedaj je postal »oblast v hiši«. Čutila sem, da je vse drugače. Ko je začela delovati humanitarna pomoč iz Evrope, je v mojem vходу sosed začel deliti hrano, mene sploh ni poklical.

MARKO: Se je delilo po nacionalnem ključu?

ANA: V našem vходу vsekakor, nekdo je dobival vsakič, nekatere pa so preskakovali, mene vsaj trikrat, ali o tem sem zvedela veliko kasneje. Sosed me pač ni maral ... Veliko pa mi je pomenilo to, ko se je osnovala SKD Cankar (Ana Božanovič Šuman, 1928).

Kljub temu bi bilo zavajajoče, če bi trdili, da so bili vsi prebivalci Sarajeva med vojno diskriminirani na podlagi etnične/nacionalne pripadnosti. Prebivalci in

oblasti v Sarajevu so se trudili vzdrževati predvojno stanje, biti prepoznan kot Srb, Hrvat ali Slovenec med obleganjem v mestu ni pomenilo nujno tudi diskriminacije, v nekaterih primerih je bila to celo prednost. Spremenili pa so se mišljenjski okviri in mentalne sheme, ki so bile prebivalcem vsiljene. Te (rasistične) sheme bodo leta 1995 v Daytonu tudi uradno potrjene s strani mednarodne skupnosti. Bolj ko se je vojna bližala koncu, so te sheme začele prodirati tudi v vsakdanje življenje prebivalcev »multikulturnega« Sarajeva, kljub kategoričnemu nestrinjanju s situacijo, v kateri so se prebivalci vseh narodnosti znašli med vojno. Mož naše pričevalke – Slovenke, po narodnosti Črnogorec/Srb, je povedal:

VELIBOR: Nas so s hriba, z brda, napadli Srbi. Če bi gor bili Muslimani, jaz bi se boril proti Muslimanom. Če bi bili Hrvati, bi se proti Hrvatom. Če bi bili Rusi, proti Rusom. Znači, moje mesto so obkolili in napadli Srbi. In za vsakega normalnega človeka, edina rešitev, znači, prirodna, naravna, da se boriš proti tistega, ki te napade ... Mi nismo imali nobenega problema nikoli v Sarajevu. Je bilo evropsko prvenstvo v nogometu, normalno, nimamo elektrike, potem je en imel dinamo od kolesa in se dan prej zmenimo, da bomo gledali pri njemu tekmo. Ta dan pade granata v Sarajevu ... in ubije mu brata. In ja se osjećam kriv kot Srbin in ja ne odem gledat tisto tekmo. In pride možakar k meni, potrka nama na vrata in je rekel: »Komšija, kaj ne boste prišli na tekmo?« In sem rekel: »Normalno, da bom prišel.« To se neki momenti, ki ti ostanejo zapisani v glavo. In mi nečemo, da gremo iz Sarajeva, nema boga (Velibor Radović, 1964).

Če je delovanje *Zveze Slovencev* bilo usmerjeno predvsem v humanitarno in gospodarsko delovanje Slovencev v obleganem Sarajevu, pa je *Slovensko kulturno društvo Cankar*, ki je nastalo nekaj mesecev kasneje v okviru *Zveze*, skrbelo predvsem za kulturne dogodke in prireditve. Pričevalci pripovedujejo o pribežališču, ki sta jim ga društvi nudili med obleganjem, o materialni, predvsem pa moralni podpori – skupnosti v najožjem pomenu besede: pripadnosti.

Univerzitetna profesorica Ana (Božanovič) Šuman iz Sv. Lenarta je svojega bodočega moža – učitelja in profesorja, doma iz bližine Doboja, spoznala kot 19-letnica med počitnicami na progi Brčko–Banoviči. Pogosta »Erasmus« romanca povojne Jugoslavije se je nadaljevala tako, da sta se poročila in se leta 1948, oba mlada »prosvetnika«, preselila v Bosno in Hercegovino, kjer sta po dekretih službovala v različnih krajih Bosne in se končno ustalila v Sarajevu. Upokojitev

(leta 1982) je Ana dočkala kot profesorica na Filozofski fakulteti v Sarajevu na oddelku za germanistiko. Ko se je začela vojna, je bila že vdova, vendar se ob začetku napetosti v Sarajevu, aprila 1992, ni hotela umakniti v Slovenijo s sinovoma in njunima družinama, saj sta v Sarajevu z možem preživela najlepša leta njunih življenj. Čeprav »čista« Slovenka, je Bosno in Hercegovino dojemala kot dom(ovino):

ANA: Povedala sem vam, da je starejši sin ostal pri meni v Sarajevu, ker me ni hotel pustiti same.

MARKO: Zakaj se pa vi niste odločili, da greste?

ANA: Sorodniki iz Maribora so mi zagotovili prevoz. Nisem hotela oditi, ker je bil zdaj sin Andrej z menoj. In prav je bilo, da sem ostala, ker je bil dvakrat ranjen, jaz pa ne vem, kako bi to prenesla, če ne bi bila tukaj z njim. Sorodniki iz Slovenije so mi med vojno večkrat pošiljali pakete, so pa zelo dolgo potovali, ker sem enega dobila šele po enem letu, poslan oktobra 1993, prispel do mene avgusta 1994. Za društvo Cankar pa bi rekla to, da je bilo v teh težkih časih pravo zatočišče za tukajšnje Slovence.

MARKO: Kako ste vi prišli do Cankarja takrat med vojno?

ANA: Zveza Slovencev se je organizirala že 1992. leta, takrat pa si še nisem upala oditi v center mesta, ker se je skoraj cele dneve streljalo in granatiralo. Januarja naslednjega leta pa so križišča že bila bolj utrjena, zabarikadirana, tako da smo po stranskih cestah lažje prišli do centra. In ko se je kmalu potem osnovalo društvo Cankar, sem se takoj vključila. Omenila sem že prej, da sem kot jezikoslovka naredila program učenja slovenščine in začela poučevati, najprej odrasle, pozneje pa smo ob sobotah organizirali pouk za otroke ... Prvi tečaj za odrasle je imel okoli 50 obiskovalcev.

MARKO: Zakaj je bilo takrat takšno povpraševanje po tem?

ANA: Nekateri so se pripravljali za odhod v Slovenijo, ker se je slišalo, da bo verjetno konvoj za Slovenijo. So pa tisti, ki niso poznali slovenskega jezika, poskušali se vsaj nekaj naučiti. Tako smo organizirali še en šesttedenski tečaj, s programom, da se znajdejo vsaj v začetku pri nakupih in vsakdanjih pogovorih ... Prej pa sem že povedala, da so ljudje prihajali sem, da se družijo, in mogoče se je prebudila tudi zavest, da če smo Slovenci v Bosni, vendar pa moramo znati tudi slovensko,

če hočemo obdržati svojo identiteto. Dosti članov bo to potrdilo, da so lažje prenašali hude čase v druženju kot pa sami (Ana Božanovič, 1927).

Ponovno »odkrita« slovenska identiteta v vojnem času, učenje jezika, obiskovanje prireditev v društvu, je pravzaprav bila ena od »boljših« slabih možnosti, ki so jih imeli Slovenci in potomci Slovencev v Sarajevu in Bosni in Hercegovini, v kolikor se niso odločili za eksil. Je način adaptacije *ostalih*, katerih domovina sta (bila) Sarajevo in Bosna in Hercegovina v novih geopolitičnih razmerah v regiji, ki jo zaznamujejo nove (nacionalne) države. To je zelo dobro razvidno, kot smo razbrali zgoraj v pričevanju Ane, tudi preko uporabe enega poglobitvinih nosilcev (vsakršne) identitete: jezika, o čemer piše Metka Lokar v predzadnjem poglavju te knjige.

Motivov, zakaj se pričevalci, Slovenci iz Sarajeva, niso odločili za odhod iz nemogočih razmer v obleganem mestu, je pravzaprav toliko ali še več, kot je pričevalcev. Kljub temu lahko izluščimo, tako kot pri tistih, ki so odšli, nekatere glavne dejavnike, kot so navezanost na teritorij, initmne povezave in partnerstva, delovne izkušnje. To je še posebej opazno pri drugi in tretji generaciji potomcev priseljencev:

MARKO: Vi niste šli, zakaj?

SANJA: Pa nisam, imala sam press akreditacijo, to je prvo, drugo, roditelje sam imala upisane na prvi konvoj, međutim njima ni na pamet nije palo da oni odu odavavde, i ja sam držala njih, oni so držali mene, mi smo ostali. Ja sam rekla, idite vi, ja mogu izaći drugačije nego vi, oni su rekli, da ne ...

MARKO: Starši. Zakaj?

SANJA: Teško je otići iz kuće, sestra je otišla sa djecom, ostala sam tu sa njima, radila sam posao, koji je bio manje ili više ugodan, šta da kažem, oni so ostali zbog mene, ja zbog njih, tako (Sanja Bogdanovič).
MARKO: Vi se niste odločili nikoli, da bi šli ven?

LJILJANA: Mi smo, med vojno ostali tlele ... Jaz imam še brata in sestro, ki so pred vojno šli, jaz sem ostala z mamom in z očetom in z našo psico. Mi smo seveda, kot vsi drugi Sarajevčani, premišljevali o odhodu. Kdor pove, da ni nikoli razmišljal o odhodu ... enostavno to ni res (smeh). Oglasili so nam se sorodniki iz Slovenije, poslali dokumentacijo, ne vem, garantna pisma, oče je bil kar precej bolan in je dobil papirje, da bi lahko tudi on šel ... Mislim, mi smo imeli vse papirje v rokah, ampak

je to bilo tako ... En dan se zbudimo, pa je eden od nas treh mislil, da za vsako ceno moramo iti, drugi pa, da nikoli ne smemo tega narediti, ker kaj bo, ko enkrat gremo tam: ne moremo vedno biti pri sorodnikih, ne moremo, pa so stari, kaj pa bo... Tretji pa ne ve, kaj bi ... In naslednje jutro se zamenjamo vloge in tako je to šlo ... Nismo vedeli, kaj bi. Tle pa je bila še ta naša psica, mi ne bi šli brez nje (smeh). Ne vem, če imate psa, če sploh razumete, ampak enostavno je bilo nemogoče, da bi mi njo kar pustili na cesto in šli. In ni bilo variante, da gre tudi ona ... To se pa ni zgodilo. Mi smo medtem tudi videli, kaj pa je s temi zapuščenimi stanovanji, nobeno ni ostalo prazno, so drugi ušli, so vzeli vse, kar je bilo, so uničevali, enostavno je bilo jasno, da enkrat ko greš, ni nazaj. Vsaj smo tako mislili ... Tako da smo z upanjem ostali, ne samo mi, večina Sarajevčanov je bila tako v nekem področju – iti ali pa ne ... Tako (Ljiljana Testen, 1964).

Okvir, v katerem so se odvijala življenja naših pričevalcev, Slovenk in Slovencev iz Sarajeva, je bila Jugoslavija. Skozi prebiranje pričevanj in pogovorov sem dobil občutek, da njihovega vsakdanjika nista toliko zadevala politični sistem ali politična ureditev, pač pa kulturne in socialne politike, ki jih je generirala »Titova« politična tvorba po drugi svetovni vojni. Življenjske poti pričevalk in pričevalcev so večinoma bile povezane s tem okvirom ali temi politikami. Ni odveč še enkrat poudariti, da se je z odpravo/odstranitvijo/zamenjavo tega okvira začel proces prilagajanja vseh prebivalcev bivše skupne države na nove razmere (nove nacionalne države), vendar tisti, ki so najbolj občutili zamenjavo paradigme (večnacionalna federacija vs. nacionalne države), so bili gotovo ljudje na mejah/robvih, prebivalci Jugoslavije, ki so bili eksistencialno vezani na jugoslovanski »multikulturni« projekt/ideologijo bratstva in enotnosti, in republika Bosna in Hercegovina kot celota.

SKLEP: SLOVESA

Pričevalcev nisem spraševal, ali mislijo, da so se pravilno odločili. Kljub temu so velikokrat v pogovorih sami izpostavili binarno dilemo: oditi/ostati. Odgovor na njihovo (samo)izpraševanje, ki so mi ga izpostavljali, je, da ni bilo pravih in napačnih odločitev, izgubili pa so eni in drugi, tako tisti, ki so ostali, kot tisti,

ki so odšli. Zaradi vojne in rezov, ki jih je ta povzročila, živijo v nekem medprostorju, ne tu ne tam.

Za veliko večino pričevalk in pričevalcev, Slovencev v Sarajevu, je začetek vojne šok, ki jih je doletel nepripravljene. Ponovno »odkritje« slovenstva in udejstvovanje v društvih jih je velikokrat varovalo pred »realnostjo« v obleganem Sarajevu in jim dajalo občutek pripadnosti skupnosti. Vendar v medvojnem Sarajevu to ne velja samo za Slovence. Vsi prebivalci Sarajeva so med vojno preživljali čas skupaj, v družjenih s prijatelji, in so čutili pripadnost tudi neki širši skupnosti meščanov. Veliko prebivalcev Sarajeva vam danes pripoveduje, kako so se med vojno družili, prirejali zabave, si pripovedovali šale, se »zajebavali«. ¹⁰² Ter upali in verjeli. Za veliko večino *tistih, ki so ostali*, je pravo razočaranje, obup in občutek brezizhodnosti prinesel šele čas, ko je orožje potihnilo. Predstavitve o sarajevskih Slovencih, kot nam sugerirajo zgornja pričevanja, ne moremo ločiti od politične, gospodarske in moralne situacije po Daytonu. Daytonski sporazum iz leta 1995 je vojno stanje zamrznil v kompromisne pravno-politične predpise, nesrečno državo pa ohromil s številnimi centri moči in birokratskimi kantoni, in vzpostavil etnični princip namesto verjetno edinega, ki bi lahko v Bosni in Hercegovini funkcioniral (in je v času druge Jugoslavije funkcioniral) – državljanskega.

Slovenska identiteta, ponovno (re)afirmirana med vojno, je mnogim sarajevskim Slovencem po vojni pomagala do potnega lista in s tem do boljšega izhodišča za morebitno migracijo ali preživetje v Sarajevu. Vendar, kot sem poskušal pokazati v tem poglavju, so Slovenci v Sarajevu in Bosni in Hercegovini že pred razpadom Jugoslavije negovali svoje slovenstvo znotraj institucij družine in v javnem prostoru. Z vojno in Daytonom pa sta se pojavili dve novi uporabi njihovega slovenstva: kot strategija (fizičnega) preživetja in kot zapolnitev manka pripadnosti. Predvsem slednje je, po mojem mnenju, ključen razlog za razcvet slovenskih društev v Bosni in Hercegovini (in ostalih republikah Jugoslavije) v preteklih dveh desetletjih v pogojih novih majhnih (eno)nacionalnih držav. Vprašanje je, ali zna matica – Republika Slovenija – dovolj in pravilno prisluhniti tem društvom ter razumeti njihov potencial.

In tisti, ki so odšli?

Tisti, ki so odšli, so se izognili neposredni vojni, vendar so za seboj pustili vse svoje materialno premoženje, zelo pogosto tudi najbližje sorodnike in prijatelje.

¹⁰² O večplastni vlogi in pomenu šal in humorja ob soočanju s travmo in v okoliščinah, ko sta posameznik in njegova svobodna volja reducirana, glej Sheftel (2012); Passerini (2008).

Če se osredotočimo samo na prva dva organizirana konvoja novembra 1992 (leta 1994 je Republika Slovenija organizirala še en konvoj), je slovenska država vse evakuirance, ki niso imeli svojega prebivališča ali bližnjih sorodnikov, pri katerih bi lahko stanovali, nastanila na Obali v Fiesi, v penzionu Lucky. Če je bilo v zdušje v prvih dneh v Ljubljani evforično (evakuirance, ki so prihajali preko Beograda, je sprejela televizijska ekipa, v Cankarjevem domu pa jim je celotni državni vrh kljub pozni uri prihoda priredil sprejem z Zdravljico vred), pa sta po nastanitvi v Fiesi med njimi začela prevladovati malodušje in brezizhodnost, začinjena s skrbjo za tiste družinske člane ali bližnje, ki so ostali v Bosni in Hercegovini. Bruno je o tem obdobju zapisal:

Prvi meseci begunskega življenja so potekali v raziskovanju vsega, kar nas obkroža. Skrb za tiste, ki smo jih pustili doma, se je mešala s spoznavanjem novega okolja in občudovanjem lepote kraja, v katerem smo bili nameščeni. Odhod iz Sarajeva je za večino predstavljal beg iz brezizhodne situacije, predvsem za tiste, ki so s seboj pripeljali majhne otroke in starejše osebe. Zamenjava negotove zime v obstreljevanem Sarajevu za sončno Fieso se je v prvem momentu zdela neresnična, skorajda pravljíčna. Zdelo se nam je da smo prišli ne samo v drugi kraj, ampak tudi v drugi čas ... Piran, Portorož in Fiesa so se nam predstavljali v najlepši luči ter smo jih dojemali kot rešilno bilko, ki nas je rešila stradanja. Vsi smo bili polni hvaležnosti in navdušenja zaradi občutka, da smo se izognili najhujšemu in na vse smo gledali skozi rožnata očala ter se nam je zdelo, da ni lepšega kraja na svetu ... Po prvotnemu navdušenju in popitih 100-tih kavic, kar ni trajalo dolgo (mi pijemo malo več kavic na dan), smo ugotovili, da ne sodimo med turiste in popotnike, ki prihajajo in odhajajo. Mi ne gremo nikamor in zato se bo treba obrniti okoli sebe in najti delo, če želimo preživeti (Kastelic 2010).

Že nekaj dni po evakuaciji in prihodu sarajevskih Slovencev v Slovenijo, ki sta bila medijsko precej izpostavljena »dogodka«, je začela v slovenskih medijih krožiti vest, da bodo imeli evakuiranci prednost pri zaposlovanju in iskanju stanovanj, kar je dvignilo v javnosti precej prahu, še zlasti ker se televizijske podobe in izjave evakuirancev niso ujemale s predstavo, ki jo je imela večina »domačih« Slovencev o »avtohtonem« (Šumi in Josipovič 2008: 93–110) Slovcu. Glavni moteči element je bil seveda jezik, ki so ga redki evakuiranci dobro obvladali. »Zaskrbljeni« bralec *Dela* je 25. 11. 1992, torej nekaj dni po evakuaciji, v pismih bralcev zapisal:

Zadnje dni smo spet priča čudnemu slepomišenju s pojmom »Slovenec«. Ker pa pri tem ne gre le za pojme, temveč tudi materialne koristi in druge bonitete, ki naj bi obremenile R Slovenijo, pričakujemo državljani od pristojnih organov malo več čistega vina ... Pričakoval sem, da se bodo vrnili naši delavci, trenutno zaposleni v tuji državi, trgovinski ali drugačni uslužbenci, politične osebe, dopustniki in podobni nesrečneži, ki naj bi jih bila vojna ujela v Sarajevu in jim je onemogočena vrnitev domov. Zdaj pa vedno bolj spoznavamo, da gre večidel za osebe, ki niso niti državljani Slovenije niti slovenske narodnosti, sploh ne govorijo slovensko ali pa še niso nikoli živeli v Sloveniji! Med njimi so sicer tudi bolj slovenski Slovenci, kar je res, je res – vsaj televizija nam včasih kakšnega izbrska za izjavo – toda, koliko je takšnih (Logar 1992: 12)?

Ko so »slovenski« Slovenci na televiziji gledali posnetke evakuiranih Slovencev in njihovih družin iz Sarajeva ter poslušali njihove izjave, so opazili razliko med sabo – »domačini« in evakuiranci. Televizija jim je »prikazovala« (Pušnik 1999: 796–808) Bosance,¹⁰³ ne pa Slovencev. Večina evakuiranih se je sploh prvič v svojem življenju soočila s slovenskim imaginarijem o »Bosancu« (Mežnarič 1986). Začetnemu olajšanju in navdušenju zaradi umika vojni in smrti ter iskreni hvaležnosti slovenski državi sta se zelo hitro pri večini evakuiranih,¹⁰⁴ ki so postali v Sloveniji, prav tako kot preostali prebivalci iz Hrvaške in Bosne in Hercegovine, ki so se umaknili pred vojno, začasni begunci, pridružila še grenkoba in nemoč:

Po izbruhu nasilja v bivši, skupni državi, dokončno je bilo jasno, da prihajajo spremembe. Razumel sem, da je nacionalizem na pohodu in sem začutil, da sem v nevarnosti, ker se nisem hotel opredeliti za eno samo nacijo. Za tiste, ki so imeli »razčiščene pojme«, niste več bili tako dobri, če se niste opredelili za »njihove«. Nacionalizem, ki sem ga čez noč spoznal, me je pripravil na prihodnost tako, da sam ob prihodu v Slovenijo prvi denar porabil za nakup dveh knjig. Prva je bila Slovensko-srbohrvaški slovar ali Srpskohrvatsko-slovenački riječnik, druga pa Slovenščina za tujce. Vedel sem, da se bom mogel navaditi na marsikaj, vseeno pa so me presenetili predsodki o Bosancih ... (Kastelic 2010).

¹⁰³ »V Sarajevu sem bila Slovenka, v Sloveniji sem postala Bosanka,« mi je med pogovorom povedala Ida.

¹⁰⁴ Posebej tistih, ki niso imeli kam in jih je država nastanila v Fiesi in pozneje v samskem domu v Luciji.

Z evakuacijo so se za večino evakuiranih začeli begunska¹⁰⁵ plat njihove zgodbe, vzpostavljane (večinoma) novih socialnih mrež, iskanje materialnih pogojev za goli fizični obstoj, (težavno) pridobivanje državljanstva in posledično tudi iskanje nove identitete v okolju, ki jim ni bilo vedno naklonjeno, predvsem pa je bilo zelo obremenjeno z »zgodovinskim« odnosom do tistih »drugih«, čeprav jim je bila priznana *ius sangvinis*.¹⁰⁶

VIRI IN LITERATURA

- Ali, Rabia, in Lifschultz, Lawrence (1994). *The last days of Bosnia: An interview with Ivo Banac*, <http://new.bostonreview.net/BR19.1/banac.html> (1. 5. 2013).
- Bauman, Zigmund (2002). *Tekoča moderna*. Ljubljana: *cf.
- Brilej, Roman (1992). Beg iz Seraja. *Mladina* 46, 41–43.
- Debeljak, Aleš (2012). *Knjiga, križ, polmesec*. Ljubljana: Zavod za kulturne dejavnosti Kultipraktik.
- Hašimbegović, Elma (2008). Novi časi za gospodarstvo. *Četrta stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini 1878–2000* (ur. Stanislav Koblar). Ljubljana: Mladinska knjiga, 32–44.
- Hladnik Milharčič, Ervin (1993). Nisam ja odavde. *Mladina* 40, 48–50.
- Isović, Maja (2011). *Intervju sa Ivanom Čolovićem: I dalje smo u mitovima etničkog nacionalizma*, <http://www.6yka.com/novost/10696/ivan-colovici-dalje-smo-u-mitovima-etnickog-nacionalizma> (20. 3. 2013).
- Jalušič, Vlasta (2009). *Zlo nemišljenja: Arendtvske vaje v razumevanju posttotalitarne dobe in kollektivnih zločinov*. Ljubljana: Mirovni Inštitut.
- Kacin Wohinz, Milica (1997). Ob »abesinski« vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino* 37/2, 123–139.
- Kastelic, Bruno (2010). Vagabund begunstvo in turizem: Seminarska naloga. Portorož, Turistica – Visoka šola za turizem (pri avtorju).
- Klavora, Marko (2011). *Zavezniška vojaška uprava (1945–1947) in spomin prebivalcev v Zgornjem Posočju: Doktorska disertacija*. Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper.
- Klavora, Marko (2012). Intervju in ustna zgodovina: Pričevanje ali pripoved? *Acta Histriae* 20/1–2, 121–136.

¹⁰⁵ Natalija Vrečer piše o prisilnih priseljencih in ne uporablja termina begunec (Vrečer 2007). V svoji študiji sicer ne zajame prebivalcev iz Bosne in Hercegovine, ki so bili rojeni v Sloveniji ali so imeli prednike iz Slovenije (prav tam: 9), vendar menim, da lahko izkušnjo enih in drugih, vsaj v večini primerov, mislimo skupaj.

¹⁰⁶ Vendar so morali za pridobitev državljanstva najeti odvetnico, čemur je sledilo priznanje izredne naturalizacije. Zanimivo bi si bilo podrobneje pogledati razmerja med *ius solis* in *ius sangvinis* v Republiki Sloveniji po letu 1991 (prim. Le Bras 2003: 31–35).

- Koblar, Stanislav (1994). Uvodnik. *Zora Cankarjeva* 2/2, 2.
- Koblar, Stanislav, ur. (2008). *Četrta stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini 1878–2000*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kramberger, Taja (2009). *Memorija in spomin: Zgodovinska antropologija kanonizirane recepcije (Študija primera revije Modra ptica: Bartol z Vidmarjem): Doktorska disertacija*. Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper.
- Krečič, Jela, ur. (2009). *Plakatna afera 1987*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.
- Kržišnik - Bukić, Vera (1996). *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Kržišnik - Bukić, Vera (2007). *Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831–2007*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Le Bras, Herve (2003). *Kri in gruda: Pregled teorij migracij v 20. stoletju*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Logar, Peter (1992). Slovenci iz BiH – kdo so to? *Delo*, 25. 11. 1992, 12.
- Magris, Claudio, in Ara, Angelo (2001). *Trst, obmejna identiteta*. Ljubljana: Študentska založba.
- Mastnak, Tomaž (1998). *Evropa: Med evolucijo in evtanazijo*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Mežnarič, Silva (1986). »Bosanci«: A kuda idu Slovenci nedeljom? Ljubljana: Krt.
- Mlekuž, Jernej (2006). O metodologiji, ki nagaja »povratniški teoriji«: Življenjska pripoved migrantke povratnice. *Spet doma: Povratne migracije med politiko, prakso in teorijo* (ur. Marina Lukšič Hacin). Ljubljana: Založba ZRC, 115–132.
- N. N. (1993). *Novice: Glasilo zveze Slovencev v Bosni in Hercegovini* 1/2.
- Orlič, Mila (2011). Od postkomunizma do postjugoslavenstva: Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu. *Politička misao* 48/4, 98–112.
- Passerini, Luisa (2008). *Ustna zgodovina, spol in utopija*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Perica, Vjekoslav (2002). *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. New York: Oxford University Press.
- Pezdir, Slavko (1992). Ministra sta se vrnila iz sarajevskega pekla. *Delo* 265, 16. 11. 1992, 1.
- Pirjevec, Jože (2003). *Jugoslovanske vojne 1991–2001*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pušnik, Maruša (1999). Konstrukcija slovenske nacije skozi medijsko naracijo. *Teorija in praksa* 36/5, 796–808.
- Sheffel, Anna (2012). »Monument to the international community from the grateful citizens of Sarajevo«: Dark humor as counter-memory in post-conflict Bosnia-Hercegovina. *Memory Studies* 5/2, 145–164.
- Smith, Anthony D. (2001). *Nacionalizem: Teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina.
- Stojanov, Veso (1992). Drugi konvoj slovenskih državljanov pride danes. *Delo*, 21. 11. 1992, 1.
- Šumi, Irena (2001). »Mislili smo, da je kaj takega možno samo na Marsu«: Kratka etnografska slovenstva skozi identifikacije evakuirancev Vlade Republike Slovenije in medvojne BiH. *Anthropos* 1/3, 239–262.
- Šumi, Irena, in Josipovič, Damir (2008). Avtohtonost in Romi: K ponovnemu premisleku načel manjšinske politike v Sloveniji. *Dve domovini / Two homelands* 28, 93–110.
- Tijanić, Aleksandar (1989). Kosovski had. *Mladina* 8, 47.
- Ugrešič, Dubravka (2006). *Kultura laži*. Ljubljana: Študentska založba.
- Vasle, Vinko (1992). Srbija spoštovala dogovore. *Delo*, 23. 11. 1992, 2.

- Velikonja, Mitja (1998). *Bosanski religijski mozaiki*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Veyne, Paul (1998). *Ali so Grki verjeli v svoje mite?* Ljubljana: cf*.
- Vrečer, Natalija (2007). *Integracija kot človekova pravica: Prisilni priseljenci iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Zakrajšek, Vojko (1992). Sarajevska misija Rupla in Bavčarja. *Delo* 265, 16. 11. 1992, 1.

PRIČEVALCI

- Aleksander - Saša Novak, r. 1926, pogovor, Sarajevo: 13. 7. 2012.
- Aleksander Mlač, r. 1941, pogovor, Ljubljana: 30. 3. 2012.
- Ljiljana Testen, r. 1964, pogovor, Sarajevo: 15. 11. 2012.
- Ana Božanovič, r. 1928, pogovor, Sarajevo: 12. 7. 2012.
- Sanja Bogdanovič, pogovor, Sarajevo: 12. 7. 2012.
- Velibor Radović, r. 1964, pogovor, Ajdovščina: 15. 5. 2012.
- Marija Dolinšek Divčič, pogovor, Sarajevo: 13. 11. 2012.
- Bruno Kastelic, r. 1967, pogovor, Koper: 11. 5. 2012.
- Duško Lečić, r. 1961, pogovor, Koper: 20. 3., 21. 3., 22. 3. 2012.
- Ida Petronijević, r. 1956, pogovor, Koper: 13. 3., 15. 3., 16. 3. 2012.
- Danko Petronijević, r. 1954, pogovor, Koper: 13. 3., 15. 3., 16. 3. 2012.
- Peter Toš, pogovor, Ljubljana: 20. 4. 2012.

PREGLED AKTUALNEGA STANJA

SEDANJE RAZMERJE MED POPISNIMI STATISTIKAMI IN DRUŠTVENIM ORGANIZIRANJEM SLOVENCEV

Damir Josipovič

V zadnjem delu knjige se bomo posvetili še razmerju med številom Slovencev v obravnavanem prostoru po popisnih statistikah in številom njihovega članstva v slovenskih (kulturno-umetniških) društvih. Poglavje bomo zaokrožili s teoretsko razpravo o odnosu med prostorskim vzpostavljanjem slovenske etničnosti v prostoru nekdanje Jugoslavije in silnicami, ki ohranjajo slovenstvo kot zamišljeno skupnost izven pričakovanih »običajnih« demografskih fenomenov. Na slovenstvo po razpadu skupne federacije bomo poskušali pogledati onkraj zgodovinske prtljage, ki sistematično vpliva na izkrivljanje slike o tem, kaj naj bi slovenstvo v prostoru nekdanje Jugoslavije danes dejansko predstavljalo.

Slovenci na območju nekdanje Jugoslavije so zelo dobro društveno organizirani. Anketa med društvi, ki je bila izvedena v okviru projekta, katerega delni rezultat je ta knjiga, kaže na vitalnost društvenega članstva, predvsem pa na prisotnost velike želje celotnih lokalnih skupnosti po ohranjanju govorjenega slovenskega jezika in običajev, geografsko vezanih na razne predele Republike Slovenije in zamejstva. Na tem mestu se ne bomo ustavljali ob podrobnejši analizi ankete, saj jo je prispevala že Janja Žitnik Serafin, deloma v članku v reviji *Dve domovini* (Žitnik Serafin 2013), v dopolnjenem obsegu pa v nadaljevanju te knjige. Ustavili se bomo le pri kvantitativnem vidiku članstva v slovenskih društvih z območja nekdanje Jugoslavije izven Slovenije.

V nadaljevanju predstavljamo podatke za zadnji popis v odvisnosti od leta, ko je bil posamičen popis izpeljan. Na Hrvaškem in v Črni gori je popis prebivalstva potekal v letu 2011, v Srbiji (vključno z Vojvodino) in na Kosovu v letu 2012, v Bosni in Hercegovini pa v letu 2013, vendar podatki o številu Slovencev ne bodo znani prej kot jeseni 2014. V Makedoniji je bil popis izpeljan v letu 2012, a je bil razveljavljen zaradi domnevnih poneverb, kakor smo govorili že v poglavju

o gibanju števila Slovencev skozi popise. Napovedana je bila njegova ponovitev v letu 2013, a do tega ni prišlo in ni jasno, kdaj oziroma ali sploh bo ponovljen. Glede na te okoliščine razpolagamo s popolnimi popisnimi podatki za območja Hrvaške, Črne gore, Srbije, Vojvodine in Kosova. Pri slednjem moramo poudariti, da Slovenci niso nastopali kot samostojna popisna skupina, zato je število Slovencev na Kosovu ocenjeno na podlagi podatkov dostopnih evidenc in preračunov podatkov.

Iz preračunanih podatkov v preglednici 1 je razvidno, da je ob zadnjem popisu Slovencev v drugih delih nekdanje Jugoslavije nekaj manj kot 17.000. To je približno 3000 manj kot v preteklem popisnem obdobju 2001–2003. Glede na to, da podatki slovenske državne statistike ne beležijo števila Slovencev, ki bi se priselili v Slovenijo iz območja drugih republik nekdanje Jugoslavije, tudi ne moremo več sklepati na velik migracijski tok Slovencev proti Sloveniji. Prej bi lahko rekli, da je popisno opredeljevanje za slovenstvo v upadanju iz razlogov, ki smo jih že omenjali v prejšnjih poglavjih. Vendar pa je po drugi strani silno zanimivo društveno udejstvovanje Slovencev v prostoru nekdanje Jugoslavije. Z anketo, izvedeno med predstavniki slovenskih društev, smo dosegli odlično odzivnost društev, ki so tako rekoč v celoti sodelovala pri raziskavi.¹⁰⁷ Med obsežno vsebino so društva posredovala tudi podatke o svojem članstvu. Te podatke smo uporabili za oceno števila Slovencev po območjih, kjer društva delujejo. Gotovo je, da znotraj članstva ne najdemo izključno oseb, ki bi se opredeljevale kot Slovenci, vendar pa je v večini društev članstvo vezano na tako ali drugačno pripadnost slovenstvu, slovenskemu jeziku, običajem itd., ne glede na to, ali se potem taka oseba za slovenstvo tudi dejansko javno ali intimno opredeli.

Rezultati so bili pravzaprav presenetljivi. Ugotovili smo namreč, da članstvo v društvih po državah naslednicah Jugoslavije – z eno samo izjemo (Hrvaška) – presega statistično prisotnost Slovencev (preglednica 1; slika 1). Še več: vključenost v društveno dejavnost kaže, da je atraktivnost slovenstva na območju naslednic jugoslovanske federacije dejansko mobilizirajoča. Iz pestre društvene dejavnosti ob izjemni delavnosti in požrtvovalnosti članstva tako izhaja, da so društva pomemben element mobilizacije, promocije, vzdrževanja in širjenja ter vplivnosti slovenstva na področjih, kot so jezik, šolstvo, umetnost, folklor, politika, gospodarstvo itd., na vseh območjih, kjer društva delujejo (prim. Žitnik Serafin 2013).

¹⁰⁷ Vprašalnik smo pripravili v okviru projektne skupine, anketo pa je izvedla Metka Lokar. Več o metodologiji in rezultatih ankete v zadnjem poglavju.

Preglednica 1: Razmerje med statistično in društveno zastopanostjo Slovencev na območju nekdanje Jugoslavije (vir: nacionalne popisne statistike držav naslednic Jugoslavije 2011–2013; Anketa med društvi 2013; lastni preračuni in ocene)

	Število Slovencev ob zadnjem popisu (2011-2013)	Članstvo v slovenskih društvih po podatkih društev 2013	Ocena števila Slovencev na osnovi članstva v društvih 2013
HRVAŠKA	10.517	6.047	8.043
BOSNA IN HERCEGOVINA	1.100	3.083	4.100
<i>Federacija BiH</i>	500	1.376	1.830
<i>Republika Srpska</i>	600	1.707	2.270
SRBIJA	4.033	4.302	5.722
<i>Vojvodina</i>	1.815	1.543	2.052
<i>Ožja Srbija</i>	2.218	2.759	3.669
KOSOVO	500	-	-
ČRNA GORA	354	66	88
MAKEDONIJA	300	301	400
SKUPAJ	16.804	13.799	18.353

Podrobnejša regionalna analiza podatkov nadalje kaže, da bolj ko je neko območje geografsko oddaljeno od Slovenije, bolj se kaže razkorak med številom članstva društev in popisno opredeljenimi za Slovence. Večja ko je popisna zastopanost, manjše je društveno članstvo in manjša je razdalja do Slovenije. Izraz velja tudi v obratni smeri: večja ko je prostorska oddaljenost od Slovenije, večje je društveno članstvo, ob hkratni manjši popisni zastopanosti.

Hrvaška je tu zagotovo poseben primer, saj gre za Sloveniji sosednjo državo, s katero ima Slovenija edino nekdanjo notranjejugoslovansko mejo in ki ju družijo mnogo skupnega. Po drugi strani je lahko demotivacijski dejavnik sodelovanja Slovencev v društvih povezan tudi z geografsko bližino Slovenije in enostavnostjo potovanja v Slovenijo, sploh še ob članstvu Hrvaške v Evropski uniji. Dodaten demotivacijski dejavnik pa je lahko tudi politična napetost med državama, ki nista uspeli z medsebojnim dogovarjanjem rešiti vseh svojih odprtih vprašanj, pač pa se prepuščata arbitražam zunanjih dejavnikov (meddržavna meja, vprašanje bank).

Ko se pomaknemo dalje na vzhod, opazimo z vidika članstva nadproportionalno aktivnost slovenskih društev, saj njihovo članstvo predstavlja trikratnik ocenjenega popisnega števila Slovencev v Bosni in Hercegovini oziroma skupno

3083 oseb.¹⁰⁸ Znotraj Bosne in Hercegovine lahko opazimo tudi diferenciacijo med društvi Slovencev v Federaciji Bosne in Hercegovine in tistimi iz Republike Srpske. Ne glede na večje število društev v Federaciji je slovensko članstvo številnejše v »entiteti«. V tem primeru lahko bližino Slovenije štejemo kot pospeševalni dejavnik, saj se lahko do Banje Luke in posavskega dela Bosne enostavno pripeljemo po avtocestah. Dostopnost denimo Sarajeva je mnogo slabša. Seveda Bosno in Hercegovino družijo mnogo povezav s Slovenijo. Nekdaj in še danes najštevilnejši migracijski tokovi segajo v Slovenijo prav iz severne Bosne, zlasti pa Bosenske krajine.

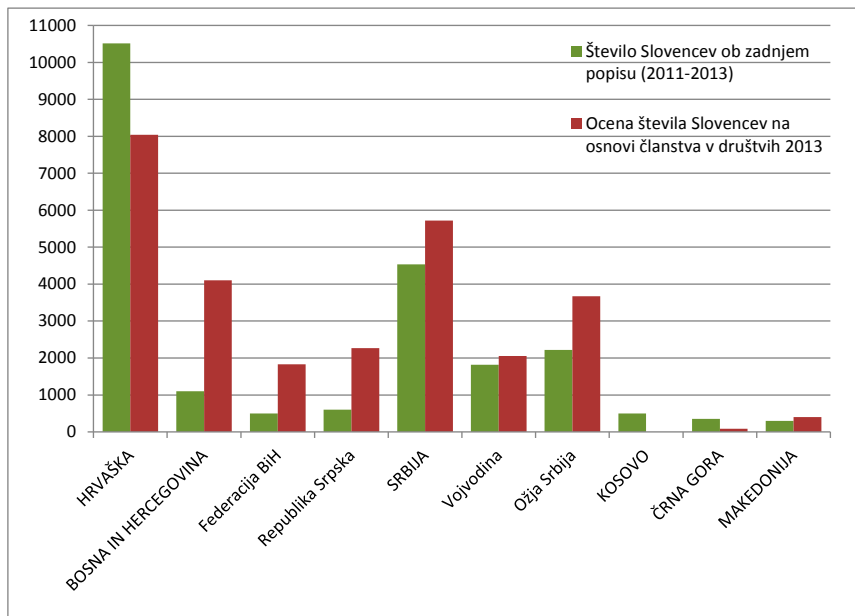
Prav tako nadpovprečna je zastopanost članstva po društvih v Srbiji, še posebej v ožji Srbiji. Nekoliko nadpovprečno je tudi članstvo po slovenskih društvih Vojvodine, še bolj pa Makedonije. V Črni gori je zaradi dolgega obdobja brez delovanja kakega slovenskega društva slika obrnjena, vendar pa po anketi ugotavljamo strmo naraščanje članstva, ki iz leta v leto dosega višje število. Kosovo je edini primer območja, kjer ne deluje nobeno slovensko društvo kljub tamkajšnji relativno številni slovenski populaciji (poleg 200 stalno naseljenih Slovencev še približno 300 slovenskih pripadnikov v okviru mednarodnih sil, evropskih uradnikov in gospodarstvenikov). Posebno zapleteno je vprašanje odnosov med pripadniki posameznih etničnih skupin na Kosovu, saj je tam med zadnjo vojno po nekaterih podatkih prišlo do izгона nad 100 slovenskih družin in tudi do številnih ubojev Slovencev (Piljušič 2012: 19–20).¹⁰⁹

Če upoštevamo vse zgoraj navedene podatke, lahko skupno število Slovencev v prostoru nekdanje Jugoslavije ocenimo na okrog 19.000. Če pa dodamo še oceno števila Slovencev, živečih na Hrvaškem, na osnovi podatkov volilnih imenikov (približno 18.000) (glej Josipovič in Kržišnik - Bukić 2010: 175), potem lahko skupno število Slovencev postavimo še precej višje – na okrog 29.000.

¹⁰⁸ Tudi Vera Kržišnik - Bukić v svojem delu *Slovenci v Bosni in Hercegovini* že uvodoma ocenjuje, da je tamkajšnjih Slovencev gotovo nad 3000 (Kržišnik - Bukić 2007).

¹⁰⁹ S podrobnimi seznamami in podatki o tem razpolaga kosovski Slovenec Miroslav Miha Piljušič, ki je pred vojno živel v Prištini, nato pa se je zaradi nasilja preselil v Negotinsko krajino. Dejal je, da so več nasilnih dejanj nad Slovenci, vključno z umori v »Rumeni hiši« in preprodajo telesnih organov, zagrešile oborožene skupine kosovskih Albancev ANA, ki so imele za cilj pregon nealbanskega prebivalstva s Kosova (vir: intervju Piljušič 2012).

Slika 1: Regionalno geografska primerjava med statistično in društveno zastopanostjo Slovencev na območju nekdanje Jugoslavije na osnovi podatkov iz preglednice 1 (vir: enako kot za preglednico 1)

ZAKLJUČEK: VZPON, VRHUNEC, ZATON IN REVITALIZACIJA

Preučevanje prostorske in številčne razmestitve prebivalstva, popisanega kot Slovenci (bodisi po maternem ali občevalnem jeziku bodisi po narodnosti oziroma narodni pripadnosti) na območju nekdanje Jugoslavije, je zahtevno. Prvič, gre za izjemno pestre podatkovne zbirke, ki se med seboj metodološko razlikujejo, zato je najprej treba preveriti kakovost s popisom zbranih statističnih podatkov. Drugič, kot izjemno pomembno vprašanje se postavlja problem uskladitve prostorskega obsega določenih enot. Tretji problem pa predstavljajo manjkajoče serije podatkov, ki jih je potrebno argumentirano nadomestiti s približki, nadomestki ali projiciranimi vrednostmi. Šele ko smo odpravili ali rešili te tri sklope problemov, je mogoče pristopiti k taki ali drugačni analizi v komparativni perspektivi.

Iz predstavljenih analiz izhaja, da je ključni dejavnik pri številčni prisotnosti neke populacije (v našem primeru Slovencev) na nekem območju v veliki

meri rezultat geopolitičnih dejavnikov historično-geografskega razvoja. Ti dejavniki so pogojevali medregionalne, po razpadu večnacionalnih sistemov (najprej Otomanskega imperija, nato Avstro-Ogrske ter potem še Jugoslavije) pa meddržavne odnose. Kaj nam predstavljajo številčni rezultati naših analiz? Ali lahko na osnovi ocene o 29.000 Slovencev v prostoru nekdanje Jugoslavije izven Slovenije še lahko govorimo o neki »migrantski skupnosti Slovencev po svetu«? Eden najpogostejših argumentov pritrjevalcev prejšnji trditvi je, da so bile migracije tiste, ki so najpomembnejše za oblikovanje jugoslovanskega slovenstva. Vendar pa smo v analizah pokazali, da migranti ne predstavljajo niti 20 odstotkov sedanjega števila Slovencev, da se slovenstvo samostojno obnavlja in da se ne napaja pretežno iz migrantskih vrst.

Že ko govorimo o migracijah, smo na spolzkih tleh. Najprej je treba opredeliti dejavnike migracij glede na prostovoljnost – ali gre za prostovoljnost ali pa za prisilnost nekih migracij. Ne glede na to, da v mirnodobnih razmerah¹¹⁰ mednarodne klasifikacije (s pogojno izjemo azila) migracije označujejo kot prostovoljne, so prav migracije v mirnodobnem sistemu, zlasti v večnacionalnih državah (Avstro-Ogrska, Jugoslavija, Sovjetska zveza, Kitajska), pogosto bile *pseudoprostovoljne* (prim. Josipovič 2006: 88–89). Če le ni bilo drugačnih zakonskih omejitev¹¹¹ glede naseljevanja posameznih uradno razločenih skupin prebivalstva v območjih, kjer je veljal poseben režim glede »rabe prostora«, so države vedno lahko v odločilni meri ustvarjale razmere, »primerne za selitev«. Na ta način se je npr. v nekdanji Jugoslaviji izvršila povojna planska migracija v Banat in Bačko v Vojvodini in v še nekatere druge predele (prim. Petrovič 1987; Josipovič, 2006). Vendar pa je izjemno težko dokazati, da je pri tem šlo za prisilno migracijo (npr. v Banat in Bačko na domovanja izgnanih »Folksdojčerjev«). Povojna »nova ljudska« oblast je uvedla republiške kvote (določeno število ljudi z določenega območja), ki pa so bile popolnoma nesorazmerne tako po območju odselitve kakor tudi po območju doselitve.¹¹² Rezultat je bil tak, da se je v končni fazi v Vojvodino prise-

¹¹⁰ Z mirnodobnimi razmerami mislimo na obdobja brez vojn ali oboroženih spopadov, konfliktov in incidentov (ne vključujoč pri tem globalne podnebne spremembe v zadnjem času, dvigovanje morske gladine v priobalnih območjih, erozijo prsti, izgubo poljedelskih ali pašnih površin, vremenske ujme ipd.).

¹¹¹ Za primer Kitajske in tamkajšnjih migracijskih procesov znotraj in navzven glej npr. Bofulin (2011), za primer območja bivše Sovjetske zveze pa npr. Novikova (2008).

¹¹² To nesorazmernost dobro ponazarja podatek, da naj bi npr. Hrvaška sodelovala v kolonizaciji Vojvodine z 9000 družinami oziroma z nekaj manj kot 28.000 prebivalci. Že »interna« etnična delitev tega kontingenta pa je predvidevala naselitev 5500 hrvaških in 3500 srbskih družin z območja Hrvaške (npr. Gaćeša 1984: 347), kar je

lilo nad 90 odstotkov pogojno¹¹³ pravoslavnih prebivalcev (od tega 75 odstotkov Srbov, 20 odstotkov Črnogorcev in pet odstotkov Makedoncev), oziroma skupno nad 225.000 ljudi (prim. Gačša 1984: 347).

Znotraj kolonizacije Vojvodine kot ključnega območja krepitve srbske etnične opcije so se znašli tudi relativno številni slovenski povojni naseljenci. V prvem desetletju po koncu vojne je bilo samo v Banatu kar 2400 slovenskih kolonistov, med njimi se je relativno največji del naselil na območju naselja izgnanih Nemcev (Kudritz/Gudurica). Vendar se je večina kmalu vrnila v Slovenijo. Tako je danes tam le še okrog 30 prebivalcev, ki se eksplicitno opredeljujejo za Slovence (vir: RZS RS 2011), medtem ko je Slovencev v celotni Vojvodini po naših ocenah nad 2000 (preglednica 1).

Vidimo torej lahko, da se slovenstvo kot etnični fenomen producira in re-producira večplastno. Kakor ga ne moremo iskati pred »modernim« pojavom evropskega nacionalizma, tako ga prav iz tega razloga ne moremo umeščati v nekakšno »novo manjšino« na Balkanu. Zlasti ne zato, ker se odvijajo vsaj trije vzporedni procesi:

(1) številčno se zmanjšuje klasična oziroma tradicionalna slovenska manjšina, percipirana skozi trajektorije naseljevanja iz druge polovice 19. stoletja. To je sicer pričakovano, saj je to »usoda« vseh na etnično-teritorialnem principu¹¹⁴ utemeljenih skupin;

(2) hkrati gre za nesnovni razkol ali »cepitveno leziko« med tistimi člani slovenske skupnosti, ki jim ni do tradicionalnih izrazov manifestiranega slovenstva,

bilo seveda popolnoma v neskladju z etnično strukturo Hrvaške. Kakor je osrednja beograjska oblast zagovarjala predvsem prosrbsko kolonizacijo Vojvodine, zlasti Banata in Bačke (Bara in Lajić 2009), tako je selektivno iz »pasivnih« krajev Hrvaške za preselitev »nagovarjala« srbsko prebivalstvo iz večinsko hrvaških občin – in obratno, hrvaško prebivalstvo zlasti iz severne Dalmacije, kjer so »ogrožali« srbsko večino (npr. Benkovic, Obrovac, Drniš). Pri tem je bila previdna, saj si ni privoščila pretiranega naseljevanja Hrvatov v Bačko ali Srem, kjer so bili Hrvati (vključno s Šokci in Bunjevci) močno zastopani in ki ju je šele tik po koncu druge svetovne vojne priključila v okvir avtonomne pokrajine Vojvodine, to pa v sklop Srbije.

¹¹³ S pojmom »pogojno« mislimo na tedanjo splošno nenaklonjenost komunistične oblasti raznim cerkvam, zaradi česar so se mnogi prebivalci na popisih in v javnem življenju opredeljevali za ateiste, kljub temu pa popis iz leta 1953 v Vojvodini beleži le dva odstotka ateistov oziroma ljudi, ki ne pripadajo nobeni veroizpovedi. Glede na masovnost povojne kolonizacije Vojvodine je upravičeno domnevati, da je priseljeno pretežno ruralno prebivalstvo obdržalo določene oblike verskega izražanja.

¹¹⁴ Etnično-teritorialni princip razmejevanja med skupinami in utemeljevanja etničnih pripadnosti je ena od specifičnih posledic razvoja evropskega nacionalizma.

in tistimi, katerim do tega je in kar tudi sami dejavno poustvarjajo skozi folklorno delovanje ter druge družabne prireditve. Rezultat tega »razkola« je klasičen problem večine društev – kako k delovanju pritegniti večje število mladih, saj je prav društveno delovanje predvsem »domena« starejših pripadnikov skupnosti; in

(3) gre za demografski priliv »novih« pripadnikov lokalnemu slovenstvu, ki trčijo ob že obstoječi nasip nasprotujočih si pomenov, vezanih na prehodnost oziroma neprehodnost etničnih razlik.¹¹⁵ Najbolj preprosto povedano to pomeni, da se lahko nek novi pripadnik ne »najde« v obstoječi slovenski skupnosti iz razlogov »kulturne drugačnosti«, medgeneracijske razlike ali česa tretjega. To pomeni, da trči ob tak »nasip« drugačnega pomena, ki enostransko ali obojestransko onemogoča njegovo »praktično« vključitev v skupnost. S tem se vzpostavi neprehodna etnična razlika med njim na eni in skupnostjo na drugi strani. To pa seveda ne pomeni, da se tak prebivalec na ostalih manifestacijah slovenstva (vključno s popisi) ne bi opredeljeval za slovenstvo.

Če sta prvi in drugi vidik današnjega slovenstva na območju nekdanje Jugoslavije zunaj Slovenije še do neke mere predstavljava tudi skozi materializirane prvine specifične etnične pripadnosti (npr. materialna kulturna dediščina, narodne noše, priprava specifične hrane itd.) in osebnih ter skupinskih identificiranj, pa je tretji izrazito abstrakten, a nikakor ni ločljiv od prvih dveh. Ni namreč odvisno le od motivacije posameznega »novinca« ali skupinice posameznikov novincev, koliko se bo vključeval-a v obstoječe procese ohranjanja spomina na davno obdobje »domnevne« naselitve v času geografsko prostranih večnacionalnih držav, temveč je to odvisno od načina konstruiranja »nasipov pomena« (po Šumi 2000: 179–181). Razumevajoč slovenstvo v zgoraj očitnem smislu, je ob popularnih teoretskih paradigmah »večplastnosti« ali »multiplosti« »identitet« ter »hibridizacij« dosti bolj smiselno analiziranje večplastnih oblik organiziranja perspektiv, skozi katere vsakokratni udeleženci slikajo medsebojna etnična razmerja.

V pričujoči analizi smo pokazali, da se o slovenstvu na območju nekdanje Jugoslavije zunaj Slovenije še vedno pretežno govori skozi prizmo bolj ali manj oddaljene zgodovine priseljevanja v nova, geografsko ločena okolja. Ta navzven delujejo kot etnično razločena med »prišleki« in »domačini«. Ravno tako dihotojno slikanje pa je jedro problema. Skozi prej predstavljeno segmentirano¹¹⁶ sliko

¹¹⁵ O konkurenčnih nasipih pomenov primerjaj izjemen in inovativen doprinos I. Šumi (npr. 2000).

¹¹⁶ Pri taki segmentaciji ne gre za nikakršno »multiplost identitet« navzven, pač pa za svojsko razslojenost znotraj slovenstva. Prav taka notranja razslojenost predstavlja teoretično etnično razliko, ki je lahko prehodna ali pa neprehodna.

današnjega slovenstva lahko dosežemo alternativno razumevanje »etničnega slovenstva« na območju nekdanje SFRJ. Doslej se je skozi prizmo zveličavnosti ekonomskih dejavnikov migracij utrjevalo eksplicitno neobjektivno »poročanje« o »naravi« tako selitev kot tudi etničnosti. Prav »ekonomskost« neke naselitve (ne glede na izobrazbeni ali socio-ekonomski profil naseljenca) je porok sistematičnega razločevanja in institucionalizirane diskriminacije. Taka diskriminacija še naprej vztraja, saj v razmerjih čedalje bolj globalno poenotenega principa akumulacije kapitala ni mesta za povsem svobodno izražanje individualnosti. Možne so le tiste oblike, ki so v službi cirkulacije kapitala in ki so s tem podvržene potrošniški logiki. Zato so tudi procesi etničnosti v danih družbenih razmerah v službi kapitalističnega tipa produkcije. To paradoksalno pomeni, da zaradi kapitalsko pogojene vsesplošne družbene dinamičnosti (ki je stalnica v večini »gospodarsko razvitejših« držav) prav odnosi zaščite in ohranjanja predmoderne *etnične taksonomije* podlegajo nedinamični in nekritični zaščiti domnevnih ali docela nestvarnih pridobitev takih predmodernih etnično-narodnostnih razmerij. Opraviti imamo torej s paradoksom: ker živimo v čedalje hitreje spreminjajočem se in tekmovalnem svetu, je toliko bolj omogočena nadaljnja nekritična zaščita nekega zgodovinsko ujetega preseka prebivalstva, ki mu pravimo bodisi etnična skupina bodisi narodna skupnost.

Če torej sklenemo: ne gre za to, ali posameznik znotraj sebe nosi potencial pripadanja različnim socialnim portfeljem (v etničnem smislu bi k temu lahko šteli npr. večplastno identiteto), temveč gre za to, da se večplastnost in kompleksnost znotrajskupinskih odnosov kaže v pluralizaciji oblik organiziranja posameznikov v številne, pestre in izjemno heterogene socialno-etnične skupnosti. Šele tak pristop omogoča preusmeritev k bistvu etničnosti, ki je proces stalnega simultanelega notranjega in zunanjega intelektualnega, socialnega in ekonomskega razslojevanja. Zato lahko upravičeno pričakujemo nadaljnjo revitalizacijo slovenstva v prostoru nekdanje Jugoslavije, pa čeprav večplastno strukturiranega, kar potrjujejo tudi številnost članstva in načini vključenosti ter organiziranosti v okviru društev.

LITERATURA

- Bara, Mario, in Lajić, Ivan (2009). Prisilne, iznuđene i organizirane migracije u etno-demografskom oblikovanju Hrvatske: Primjer Slavonije. *Migracijske i etničke teme* 25/4, 337–362.

- Bofulin, Martina (2011). *Migracije iz Ljudske republike Kitajske v Slovenijo: Doktorska disertacija*. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Gačič, Nikola (1984). *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji: 1945.–1948*. Novi Sad: Matica srpska.
- Josipovič, Damir (2006). *Učinki priseljavanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Josipovič, Damir, in Kržišnik - Bukić, Vera (2010). *Slovensko-hrvaški obmejni prostor: Etnične vzporednice med popisi prebivalstva po letu 1991*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Kržišnik - Bukić, Vera (2007). *Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831–2007*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Novikova, Irina (2008). Images of »Russia« in the Baltics – Russian-speaking diasporas and nations in re-building. *Beyond the Empire: Images of Russia in the Eurasian Cultural Context*. The Slavic Research Center, Hokkaido University.
- Petrović, Ruža (1987). *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Šumi, Irena (2000). *Kultura, etničnost, mejnost: Konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Žitnik Serafin, Janja (2013). Organiziranost, delovanje in prihodnji izzivi slovenskih družtev v drugih delih nekdanje Jugoslavije. *Dve domovini / Two Homelands* 37, 41–52.

VIRI

- Anketa med slovenskimi društvi z območja nekdanje Jugoslavije. ISIM ZRC SAZU, 2013.
- Državen Zavod za Statistika, Republika Makedonija (DZS RM): Popis na naselenieto 1991, 1994, 2002, 2011. Skopje.
- Državni statistički ured DFJ, Demografska statistika: Stanovništvo predratne Jugoslavije po veroispovesti i materinskem jeziku po popisu 31. marta 1931., serija II, sv. 3. Beograd, 1945.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (DZS RH): Popis stanovništva 1991, Dokumentacija 881. Zagreb, 1992.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske: Stanovništvo Republike Hrvatske po naseljima 1857–1991. Zagreb, 2003.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske: Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2001. god. Zagreb, 2002.
- Enti i Statistikës i Kosovës (SAK): Rezultatet paraprake - Qershor 2011. Prishtinë, 2011.
- Federalni Zavod za Statistiku Bosne i Hercegovine (FZS BIH). Popis stanovništva po naseljenim mjestima 1991. Sarajevo, 1994.
- Kraljevina Jugoslavija: Opšta Državna Statistika (KJ ODS). Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god. Sarajevo, 1932.
- Kraljevina Jugoslavija: Opšta Državna Statistika. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II: Prisutno stanovništvo po veroispovesti. Beograd, 1938.
- MONSTAT, Zavod za statistiku Crne Gore. Popis stanovništva 2002, 2011, Podgorica, 2011.

Piljušič, Miroslav Miha (2012). Intervju na srečanju predstavnikov slovenskih društev v Subotici 2012.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije (RZS RS): Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002. Beograd.

Statistični urad Republike Slovenije (SURS): Popisi prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj 1981, 1991, 2002. Ljubljana.

SLOVENSKI JEZIK MED SLOVENC V PROSTORU NEKDANJE JUGOSLAVIJE

Metka Lokar

UVOD¹¹⁷

Društvo Slovencev Republike Srbske »Triglav« Banja Luka, ki je eno od desetih slovenskih društev, delujočih v Bosni in Hercegovini, je med svoje dejavnosti v letu 2012 uvrstilo tudi sodelovanje svojih mlajših članov na dveh prireditvah ob 26. septembru – evropskem dnevu jezikov. Prva je potekala v banjaluški Narodni knjižnici, druga v tamkajšnjem Domu mladine, na obeh pa so se predstavili »mladi, ki govorijo različne jezike« (Hanuš 2012: 19). Slovenski prispevek v večnacionalnem okolju,¹¹⁸ ki je ob tej priložnosti poudarilo predvsem svojo jezikovno pisanost, je bil dvojen; po eni strani je s poezijo Franceta Prešerna predstavil slovenski literarni kánon, po drugi pa se je inovativno poigral s slovenščino in z idejo, da ima vsaka njena beseda svojo barvo. Ob tem so mladi predstavniki slovenske skupnosti, učenci dopolnilnega pouka slovenskega jezika, med drugim razmišljali, katera barva bi najbolj pristajala besedi Slovenija in s katero bi obarvali slovenski jezik, ter to povezali v misel, da je ta, slovenski jezik namreč, »zelen kot Slovenija in rdeč kot ljubezen« (prav tam). S tem so ubesedili čustveno navezanost na domovino prednikov, z nastopom oziroma obema nastopoma pa dokazali, da slovenščine ne dojemajo le kot del tradicije, ampak se zavedajo, da je sodoben in »živ« jezik, s katerim se lahko sproščeno in suvereno, hkrati pa tudi aktivno predstavljajo ne le v svojem ožjem, npr. društvenem, temveč tudi širšem življenjskem okolju.

¹¹⁷ Večji del besedila tega poglavja je bil predhodno objavljen v 38. številki revije *Dve domovini / Two Homelands* (2013).

¹¹⁸ Slovenci so ena od 17 nacionalnih manjšin, kolikor jih ob treh konstitutivnih narodih živi v Republiki Srbski oziroma na območju celotne Bosne in Hercegovine (ob njih še Albanci, Črnogorci, Čehi, Italijani, Judje, Madžari, Makedonci, Nemci, Poljaki, Romi, Romuni, Rusi, Rusini, Slovaki, Turki in Ukrajinci).

Zgodba je primer dobre prakse učenja in rabe slovenščine zunaj meja Slovenije, natančneje, v prostoru nekdanje Jugoslavije. Ta je zaradi zgodovinskih okoliščin poseben glede na druga slovenska izseljenska okolja, saj je Slovencem vedno pomenil širšo domovino, po kateri so se, kot smo videli v prejšnjih poglavjih te knjige, sicer pogosto selili, a so te selitve bolj ali manj veljale za notranje. S tem je bil povezan njihov položaj v novih okoljih, torej v neslovenskih delih nekdanje Jugoslavije, v katerih so bili vsaj pripadniki prve generacije resda prišleki, a nikoli tujci, in bi zato pričakovali, da bo to vplivalo tudi na nezmanjšano rabo slovenščine; ampak ker se tej niti prej, v obdobju prve Jugoslavije, niti pozneje, v času Titovega bratstva in enotnosti, ni pripisovalo velikega pomena, se je začela izgubljati. Zaradi jezikovnega prilagajanja večini je slovenščino polagoma začela opuščati že druga generacija Slovencev, razseljenih po nekdanji Jugoslaviji,¹¹⁹ za tretjo oziroma ponekod že četrto generacijo pa je kazalo, da se je ne bo niti začela učiti – delno zato, ker je ni več prepoznala kot del sebe in je zato ni posebej zanimala, delno pa tudi zato, ker so bile možnosti za organizirano učenje slovenščine v prostoru nekdanje Jugoslavije zunaj meja Slovenije vse do devetdesetih let preteklega stoletja bolj izjema kot pravilo.

V novejšem času se je opazno povečana želja po povezovanju med Slovenci v omenjenem prostoru pojavila šele po razpadu skupne domovine in razglasitvi neodvisnosti Slovenije. Drugo za drugim so se v državah naslednicah SFRJ kot zadnje skupne (jugoslovanske) državne tvorbe začela ustanavljati slovenska društva, tista redka, ki so obstajala, pa so začela oživljati svoje dejavnosti, kar je pomenilo oživljanje slovenskega jezika in organizirano skrb za njegovo ohranjanje ne le pri starejših generacijah, temveč tudi med mladimi. Ti v zadnjih letih kažejo vse večje zanimanje zanj, kar je v primerih, ko je to pretežno povezano le z iskanjem ali ohranjanjem korenin, še vedno čustveno zaznamovano, vse pogosteje pa je izraz želje po odhodu v Slovenijo, na študij ali pozneje na delo. V ospredje vse bolj stopa ekonomska vrednost jezika, ki postaja, posebej če imamo v mislih Slovence oziroma potomce Slovencev v prostoru nekdanje Jugoslavije, pomembno gibalno njegovega ohranjanja.¹²⁰

¹¹⁹ Toporišič (1991: 63) ugotavlja, da je k temu, podobno kot kje drugje, precej pripomogla razpršena poselitev, posebej za omenjeni prostor pa je bilo značilno, da so se Slovenci, ki so se tam naselili za stalno, hitro asimilirali v drugojezično (večinsko) skupnost.

¹²⁰ Slovenski jezik se sicer na najrazličnejših tečajih v svojih državah vse pogosteje učijo tudi Neslovinci s tega območja, ki iščejo delo v Sloveniji, v večjem številu zadnja leta npr. zdravniki. Po podatkih Centra za slovenščino kot drugi/tuji jezik, kjer izvajajo izpite iz znanja slovenskega jezika na osnovni, srednji ali visoki ravni, med kandidati prevladujejo prav »govorci (južno)slovenskih jezikov: na osnovni ravni bosanskega

V tem poglavju predstavljam, kakšen je bil odnos do slovenščine v prostoru nekdanje Jugoslavije v preteklosti in kakšen je danes, predvsem pa, kako je ta odnos vplival oziroma kako vpliva na njen položaj oziroma na upadajočo ali naraščajočo željo in potrebo govorcev po njeni rabi in ohranjanju. Dosedanja spoznanja drugih avtorjev (Menart 2001; Pogorelec 1983; Stabej 2010; Šabec 1994, 2002; Toporišič 1991; Wachtel 2003, idr.) dopolnujem z rezultati empirične raziskave, opravljene v okviru obeh projektov, katerih rezultat je ta knjiga. V raziskavo so bila vključena slovenska društva, ki delujejo v večini držav naslednic SFRJ¹²¹ in imajo po naših ugotovitvah ključno vlogo pri ohranjanju slovenskega jezika med svojimi člani. Ker so pomemben, včasih celo edini vir podrobnejših informacij o Slovencih v njihovem prostoru, smo jih prosili za sodelovanje in jim v prvi polovici leta 2012 razposlali obsežen vprašalnik, s pomočjo katerega smo zbrali splošne podatke o njih, njihovem članstvu in aktivnostih, ohranjanju stikov z domovino, spraševali pa smo jih tudi, na kakšne načine vzpostavljajo socialne mreže v državi priselitve in v sosednjih državah.¹²² V delu vprašalnika smo jim zastavili vprašanja o učenju in rabi slovenščine, pri čemer nas je posebej zanimalo, kako posamezna društva opredeljujejo svoje člane glede na znanje in govorjenje ter rabo slovenskega jezika v različnih govornih položajih, kateri jezik prevladuje v društvu, ali posamezno društvo organizira učenje slovenščine, v kakšni obliki, kako poteka pouk, kako pogosto, komu je namenjen, kdo poučuje in podobno. S predstavniki društev smo se srečali na štirih delovnih posvetih,¹²³ kjer smo govorili o njihovem sedanjem delovanju ter načrtih za prihodnost na različnih področjih, med drugim tudi jezikovnem. Sliko o stanju slovenščine med Slovenci v prostoru nekdanje Jugoslavije in njihovem odnosu do nje, ki je predstavljen v nadaljevanju tega poglavja, smo si ustvarili tudi s pomočjo obvestil in poročil o dogodkih ter s pomočjo zapisov o dopolnilnem pouku slovenskega jezika v društvenih biltenih in na spletnih straneh ter ne nazadnje tudi ob priložnostnih formalnih in neformalnih pogovorih z njimi.¹²⁴

(30 odstotkov) in srbskega (19 odstotkov), na srednji hrvaškega (33 odstotkov) in makedonskega (20 odstotkov), na visoki srbskega (53 odstotkov) in makedonskega jezika (27 odstotkov)« (Ferbežar 2013: 42).

¹²¹ Razen na Kosovu, kjer se maloštevilni tam živeči Slovenci do zdaj še niso povezali med seboj.

¹²² Več o metodologiji ankete in njenih rezultatih v naslednjem poglavju.

¹²³ Tudi ti so na kratko predstavljeni v zadnjem poglavju te knjige.

¹²⁴ Poleg tega smo z osmimi učiteljicami in učitelji dopolnilnega pouka slovenskega jezika in kulture v obravnavanem prostoru opravili tudi polstrukturirane intervjuje, ki predstavljajo bogat vir dopolnilnih podatkov za prihodnjo obravnavo.

POLOŽAJ SLOVENSKEGA JEZIKA V PROSTORU NEKDANJE JUGOSLAVIJE

Položaj slovenščine v prostoru nekdanje Jugoslavije zunaj meja Slovenije je poseben, saj slovenščina tam še pred dobrima dvema desetletjema ni bila tuji jezik. Ob dejstvu, da je slovenščina jezik z majhnim številom govorcev, ki si v večjih jezikovnih skupnostih – ne glede na to, kdaj in kje – niso mogli in ne morejo privoščiti enojezičnosti (prim. Toporišič 1991: 137–141), lahko njeno skorajšnje izginotje na obravnavanem ozemlju prej pripišemo odprtosti in bližini jezikov v stiku kot pa mejam, ki v preteklosti prostora nekdanje Jugoslavije niso delile tako ostro, kot ga delijo po letu 1991.

K opuščanju rabe slovenščine so v preteklosti najprej in najbolj pripomogle različne ideje o južnoslovanski in pozneje jugoslovanski (narodni) enotnosti; tem lahko sledimo od razmaha ilirizma v prvi polovici 19., predvsem pa večino 20. stoletja. Jugoslovanski prostor je bil ves ta čas zaznamovan z vizijo skupnosti, ki bi preseгла kulturne, jezikovne, verske, zgodovinske in druge razlike, privrženci Jugoslavije pa so omenjeno vizijo skušali uresničiti na različne načine. Wachtel (2003: 11) ob tem kot eno pomembnejših poudarja kulturno politiko,¹²⁵ ki si je takoj po drugi svetovni vojni še posebej intenzivno prizadevala ustvariti nadnacionalno jugoslovansko kulturo. Jezikovna politika kot njen bistveni del je še intenzivneje kot kdajkoli prej »delovala v smeri kreacije skupnega nacionalnega jezika, in ko se je to izkazalo za nemogoče, vsaj poenotenega srbohrvaškega jezika« (prav tam). Tovrstna prizadevanja so posledično vplivala tudi na rabo slovenskega jezika tako v takratni ožji kot širši domovini, torej tako v Sloveniji kot drugje po Jugoslaviji:

Slovenščina v svoji vlogi javne komunikacije ni segala čez meje slovenskega jezikovnega področja, srbohrvaščina pa je v Jugoslaviji tako pred drugo svetovno vojno kot po njej – sicer v različnih oblikah in obsegu – v marsičem dejansko funkcionirala kot javni jezik na področju celotne države, tudi v Sloveniji (Stabej 2010: 201).

Med pomembnejšimi razlogi za opuščanje materinščine so bili prav gotovo mešani

¹²⁵ Npr. uvajanje jugoslovanskega literarnega in likovnega umetniškega kanona, ki naj bi izražal zaželene poteze narodne enotnosti, in ustvarjanje novih literarnih in likovnih umetniških del, ki naj bi utelešala nek drugače definiran jugoslovanski vidik. Slednjega naj bi pomagala oblikovati izobraževalna politika, posebno na področju poučevanja književnosti in zgodovine v šolah (prim. Wachtel 2003: 11).

zakoni, pogost razlog pa tudi izguba stikov z drugimi Slovenci (prim. Šabec 1994: 193). Kot ugotavlja Toporišič (1991: 138), je bilo sicer v Jugoslaviji zelo malo tistih, ki bi bili sposobni govoriti slovensko; pri tem ima v mislih prebivalce neslovenskega izvora na neslovenskem ozemlju, kot primer pa navaja, da celo profesorju slovenske književnosti na univerzi ni bilo treba znati jezika, v katerem je ta književnost napisana. Slovenščina (enako je bilo z makedonščino in albanščino) je bila v času socialistične Jugoslavije izključena iz rabe na konferencah in srečanjih, na katerih je npr. večina udeležencev govorila srbohrvaško, redko se je rabila v zveznem parlamentu v Beogradu, čeprav so bile na voljo možnosti za sprotno prevajanje v druge jugoslovanske jezike, redka je bila v okviru jugoslovanske diplomacije, neenakopraven položaj pa je imela tudi v JLA; srbohrvaščina je vse bolj postajala jugoslovanska *lingua franca*, ki so ji slovenski govorniki morali slediti ali pa niso bili razumljeni.¹²⁶

Za še boljše razumevanje situacije, v kateri se je v drugi Jugoslaviji znašla slovenščina skupaj s svojimi naravnimi govorniki, ko so ti bodisi prostovoljno bodisi po dekretu migrirali na jug, je treba poudariti, da se je ideja jugoslovanske narodne enotnosti v tem času v veliki meri oblikovala in krepila tudi s pomočjo medijev; še posebej vplivna je bila televizija. Leta 1958 je bil oblikovan skupni jugoslovanski televizijski program, in sicer kot plod sodelovanja Studia Ljubljana, Studia Zagreb in Studia Beograd.¹²⁷ Slednji je pripravljaval informativni program za celotno mrežo, med drugim tudi osrednji TV-dnevnik, in imel tako »privilegiran položaj, ki se ga je dalo delno opravičevati z najustreznejšimi pogoji/razmerami za pripravo oddaje, z bližino zveznih ustanov in z najboljšimi povezavami z republikami in tujino, še bolj pa z željo zvezne politike, da bi nadzirala vsebino

¹²⁶ Toporišič (1991: 138–139) ob tem razmišlja o vprašanju, ki presega vprašanje vpliva jezikovne politike na jezikovno kulturo in uporabo slovenščine in je marsikdaj aktualno še danes, namreč, zakaj se »Slovenec /.../ z jezikom svojega sogovornika muči celo v Sloveniji, čeprav bi se moglo pričakovati, da bi v tem primeru druga stran morala poskušati govoriti slovensko, že iz vljudnostnih razlogov«. Po njegovem mnenju (prav tam) se to v Sloveniji in povsod drugje dogaja »večinoma zato, ker Slovenec svojo (jezikovno in narodno) majhnost skuša rekompenzirati tako, da kaže svojo razumsko 'superiornost' nad drugimi; za te torej implicitno domneva, da so nesposobni naučiti se drugega /ali vsaj ne njegovega/ jezika. Slovenec je ponosen na to, da se je naučil tujega jezika (stopnja tega obvladanja se mu ne zdi zelo pomembna) in želi pokazati, da ni zmeraj manj kot drugi.« Ni torej vprašljiva moč nekega drugega jezika (v primerjavi s slovenskim), ampak predvsem pripravljenost, zavedati se pomena lastnega.

¹²⁷ Omenjenim trem centrom so se pozneje v okviru Jugoslovanske radiotelevizije pridružile tudi Televizija Skopje in Televizija Sarajevo (1961) ter Televizija Titograd (1965) (Prpič 2008: S100).

oddaje« (Prpič 2008: S95). Skupni program naj bi imel vsejugoslovanski značaj, a tako kot so bile novice iz Slovenije v TV-dnevniku minimalno zastopane in predvajane z občutno zamudo ali pa jih sploh ni bilo, je bil tudi delež slovenskih oddaj v skupni programski shemi majhen. Leta 1962 je bilo tako npr. v Sloveniji mogoče spremljati približno 43 odstotkov programa v slovenščini, slovenskega programa drugje v jugoslovanskem prostoru pa le od 12 do 13 odstotkov (Prpič 2008: S100). Stremljenje k centralizaciji je doseglo svoj vrh, a tudi začetek konca, leta 1983, ko se je oblikovala zahteva po poenotenju vzgojno-izobraževalnih programov; v t. i. skupnih jedrih, po katerih bi bili oblikovani učni načrti in napisani učbeniki za vse predmete, predvsem pa zgodovino in zemljepis, naj bi bilo posameznemu jugoslovanskemu narodu namenjenega toliko prostora, kolikor ga je ta narod v odstotkih predstavljal med drugimi narodi. Zamisel je naletela na velik odpor predvsem v Sloveniji, kjer se je obenem sprožil niz pobud civilne družbe za spremembo politične ureditve v državi, za demokratizacijo in decentralizacijo.

Jugoslovanskemu nacionalnemu unitarizmu so se že precej pred tem, med prvo in drugo svetovno vojno, »vidno upirali zlasti številni kulturni delavci, jezikoslovci, kulturni zgodovinarji, družboslovci, pa tudi vsa napredna politična in kulturna javnost« (Pogorelec 1983: 17). Ko se je pozneje, v zgodnjih šestdesetih letih 20. stoletja, v prostoru celotne Jugoslavije »položaj slovenščine v javni rabi začel po malem, a zelo vztrajno še slabšati« (Menart 2001: 36), je bilo na pobudo Društva slovenskih književnikov objavljeno Pismo o jeziku¹²⁸ z apelom, da je za slovenščino treba skrbeti na vse načine. To naj bi bila sicer bolj »priložnostna politična floskula« (prav tam: 39), a ne glede na to je bilo pismo prva napoved velike »akcije za kulturo slovenskega jezika v javnosti« (Pogorelec 1983: 17) oziroma znamenitega posveta z naslovom Slovenščina v javnosti, ki je bil leta 1979 v Portorožu. Na posvetu se je razpravljalo »o slovenskem jeziku v javnosti kot o družbenem in političnem vprašanju Slovencev, pomembnem za njihov obstoj in prihodnost« (prav tam). Medtem smo leta 1968 Slovenci končno dobili tudi osrednjo dnevnoinformativno oddajo v svojem nacionalnem jeziku. A če je bilo to dobro za utrditev položaja slovenščine v Sloveniji in če so akcije, ki so opozarjale na položaj slovenskega jezika, že prinesle prve rezultate v okviru njegove formalnopravne uveljavitve,¹²⁹ se je slovenščina med Slovenci drugje po Jugoslaviji

¹²⁸ Pismo je 22. maja 1965 objavil Izvršni odbor Glavnega odbora Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije.

¹²⁹ Slovenščina je formalnopravno postala uradni jezik z ustavo Socialistične republike Slovenije iz leta 1974. S tem so bile dane možnosti za odločnejše uveljavljanje jezikovnih pravic, s specifičnim pomenom, ki ga ima slovenščina kot bistveni element nacionalne

še naprej počasi, a vztrajno stapljala z okoljem in se izgubljala iz spomina njenih govorcev.¹³⁰ Ti so, čeprav kot posamezniki povsod lepo sprejeti,¹³¹ v kontekstu skupne jugoslovanske politične, upravne, gospodarske in kulturne nadvlade v širši domovini ostali »brez lastnega obraza in glasu« (Menart 2001: 276), s tem povezano pa tudi v očeh mednarodne javnosti – rahlo ironično – le »neugotovljiva sestavina v jugoslovanski državni mineštri, o kateri se je z nadudlano domišljavostjo poudarjalo, da imamo eno partijo, dvoje pisav, tri vere, štiri jezike, pet narodov in šest republik in da ljudje vendar krasno živijo v popolnem bratstvu in enotnosti« (Menart 2001: 275–276).

RABA SLOVENSKEGA JEZIKA V PROSTORU NEKDANJE JUGOSLAVIJE

Ne glede na to, v kateri del jugoslovanskega prostora so se Slovenci izseljevali, odhod tja običajno ni veljal za klasično izseljevanje in Slovincem nikoli ni prinašal občutka izgubljenosti v tujini (prim. Pelikan 2008: 7). Zavest o pripadnosti jugoslovanski skupnosti je večini dajala občutek varnosti in domačnosti; »občutek usodne vloge jezika za slovensko identiteto« (Stabej 2010: 179) se je med njimi izgubljal, kot se je njihova identiteta izgubljala v vseprisotnem jugoslovanstvu. Kjer se je naselilo večje število Slovencev, so sicer ustanavljali celo slovenske šole, tako npr. slovenski kolonisti v Vojvodini, ki so leta 1946 v Gudurici, pozneje pa še v Vršču, Veliki Gredi in Banatskem Plandištu ustanovili štiriletne osnovne šole.

identitete, pa tudi oblikovan argument v procesu slovenskega osamosvajanja (prim. Kalin Golob 2001: 219).

¹³⁰ Zaradi bližine Slovenije nekoliko manj intenzivno, a še vedno dovolj opazno med Slovenci, živečimi ob hrvaško-slovenski meji.

¹³¹ Slovenci so v novo okolje prinašali svoje navade in običaje, in kjer so poseljevali nerazvita območja, tudi napredek. Čeprav je bilo domačinom marsikaj pri njih nenavadno, so znali ceniti novosti, ki so jih kar nekaj tudi posvojili. Slovenske sosede so ocenili kot mirne, poštene in delavne in jih kot take z veseljem sprejeli medse, se je pa o njih oblikoval tudi kakšen negativen stereotip. Književnik, novinar in kritik Miljenko Jergović (2009: 209), rojen v Sarajevu mami Slovenki, je o tem napisal: »Živeli smo v globokem prepričanju, da so Slovenci popolni antitalenti za nogomet. To je bila resda le ena od njihovih naravnih pomanjkljivosti. Povrhu so bili nadvse neduhoviti, maltretirali so nas z groznimi filmi in s še hujšimi televizijskimi dramami, ampak bog ne daj, da te je ekskurzija popeljala na Bled in so predte postavili ajdove žgance ali ajdovo kašo, kajti potem si prišel do sklepa, da ni nič čudnega, da so Slovenci takšni, če pa se hranijo s temi pomijami.«

A ukinili so jih že sredi petdesetih let,¹³² glavni vzrok ob pomanjkanju slovenskih učiteljev pa je bil, da so slovenski otroci že govorili srbsko in niso več čutili potrebe po slovenski šoli (prim. Cevc 2001: 316). Skrb za ohranjanje slovenščine so prevzemala tudi slovenska kulturna ali prosvetna društva, a teh prav tako ni bilo veliko, temu primerna pa je bila skrb za slovenščino. V zvezi s tem je iz časa prve Jugoslavije zabeležena kulturna dejavnost sarajevskega Slovenskega kluba:¹³³

Aktivnost Slovenskega kluba je potekala v obliki več sekcij: dramsko-recitatorska, pevski zbor, likovna in druge. Posebej je bil znan pevski zbor, ki je imel redne vaje in nastope, na katerih so izvajali slovenske pesmi. Klub je imel tudi bogato knjižnico s slovensko literaturo, ki je prispevala k ohranjanju slovenskega jezika. Zelo pogosto so pripravili razne shode in svečanosti, na katerih so negovali ljudske šege in slovensko tradicijo nasploh. Na ta način so člani slovenskega kluba v Sarajevu, v oddaljeni Bosni, ohranjali košček svoje domovine – Slovenije (Dolinšek - Divčić 2001: 301).

Ob širokem in skrbno načrtovanem naboru aktivnosti, ki so praktično enake aktivnostim slovenskega društva, ki npr. deluje v Sarajevu skoraj devet desetletij pozneje, preseneti, ko beremo o mlačnem odnosu odbornikov Slovenskega kluba do ohranitve slovenskega jezika pri mladih. Ti so leta 1924 ob prvi konkretniji pobudi po organiziranem poučevanju materinščine zapisali, da je obvezni pouk izključen, da pa se lahko vpeljejo zasebne ure slovenščine, ki jih bodo vodile sestre usmiljenke. Do uresničitve pobude verjetno ni prišlo (prim. Koblar 2008: 350–351). Učenje slovenščine med mladimi je, tako v Sarajevu kot večinoma tudi drugje v prostoru nekdanje Jugoslavije zunaj meja Slovenije, postalo pomembno in se je začelo načrtno izvajati šele po letu 1991.

Ideologija bratstva in enotnosti, ki naj bi bila v času socialistične Jugoslavije temelj enakopravne politične skupnosti in je v omenjeni jugoslovanski skupni zavesti dobila skrajne razsežnosti, je v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja zaradi vzpona skrajnega nacionalizma v dveh največjih jugoslovanskih

¹³² Kar je bilo boljše kot npr. na Hrvaškem, kjer je prav tako izpričano ustanavljanje slovenskih šol, a je to ostalo bolj ali manj pri poskusih; uspelo jim je v Labinu, kjer je šola – pravzaprav le oddelek, v tamkajšnji osnovni šoli – delovala eno leto (1947/48), in na Reki, kjer je bila slovenska šola po dolgih prizadevanjih ustanovljena leta 1950 in je delovala dve leti (prim. Riman 2010: 146, 287–293).

¹³³ Klub je bil ustanovljen leta 1910, velja pa za prvo uradno registrirano slovensko društvo v Bosni in Hercegovini (več o tem v poglavju o zgodovini slovenskih društev).

republikah, Srbiji in Hrvaški, pripeljala do razpada skupne države. Slovenci, živeči v nekdanjih bratskih republikah od Hrvaške do Makedonije, so naenkrat postali državljani tujih držav, odrezani od Slovenije.¹³⁴ Proces zgovorno opisuje zgodba beograjskih Slovencev, ki so se, ker so živeli v »srcu Jugoslavije«, a s tem v novih razmerah tudi v centru merjenja političnih moči, znašli v še težjem položaju kot njihovi rojaki drugje po Srbiji in v drugih nekdanjih jugoslovanskih republikah zunaj Slovenije:¹³⁵

V stari in novi Jugoslaviji so bili do njenega razpada v novem okolju le eni od številnih priseljencev v prestolnico. Res je sicer, da so prihajali iz drugačnega kulturnega okolja, da njihovega jezika večinsko okolje ni razumelo, da niso imeli šole v maternem jeziku in da so bili zato v marsičem v podobnem položaju kakor izseljenci (obiskovali so verske obrede v slovenščini, peli so v zborih, ustanavljali so društva, obiskovali so gostilne, kamor so zahajali Slovenci ipd.), vendar so bili v svoji državi. Z osamosvojitvijo Slovenije leta 1991 so postali tujci, tako kakor Slovenci v drugih bivših jugoslovanskih republikah /.../ Porušena je bila dotedanja usklajenost med njihovo državno in nacionalno pripadnostjo in identiteto, prejšnja sprejetost in dober položaj v večinski družbi sta se obrnila v svoje nasprotje (Ravnik 2010: 183).

Ne le beograjski Slovenci, temveč tudi drugi Slovenci v neslovenskih delih nekdanje Jugoslavije in njihovi potomci so z osamosvojitvijo Slovenije »zbistrili svojo etnično identiteto, slovenstva niso več mešali z jugoslovanstvom« (Žigon 2001: 6). Njihova nacionalna zavest je bila bolj kot kdajkoli prej postavljena pred preizkušnjo in njena ohranitev je dobila novo veljavo in pomen, predvsem pa se je med njimi začela porajati potreba po medsebojnem povezovanju. V prostoru nekdanje Jugoslavije so že v prvi polovici devetdesetih let preteklega stoletja, ponekod še v vojnih razmerah, drugo za drugim začela nastajati slovenska društva.

¹³⁴ Slovenci v prostoru nekdanje Jugoslavije zunaj meja Slovenije so po letu 1991 opredeljeni kot izseljenci; izjema so tisti, ki živijo na robovih slovenskega etničnega ozemlja ob hrvaško-slovenski meji – predvsem v severni Istri, reškem zaledju, Gorskem kotarju in Medžimurju, pa tudi v Obkolpju in Obsotelju – in so kot pripadniki avtohtone slovenske narodne skupnosti obravnavani kot zamejci (prim. *Slovenci v zamejstvu* ter o problematiki take delitve v naslednjem poglavju).

¹³⁵ Beograd, stičišče političnih, gospodarskih in kulturnih poti nekdanje Jugoslavije, je po letu 1991 doživel najhujše napade in sankcije mednarodne skupnosti – z njim vred pa tudi njegovi prebivalci.

Njihovo ustanavljanje se je z nekoliko manjšo intenzivnostjo nadaljevalo v drugi polovici devetdesetih let, največji zagon pa je dobilo v prvem desetletju novega stoletja.¹³⁶ Dogajalo se je sicer, da se je kdo spomnil svojih slovenskih korenin in se v slovensko društvo včlanil samo zato, da bi s tem lahko uveljavil svojo pravico do pridobitve slovenskega državljanstva, a ustanavljanje društev in pridobivanje članstva je vendarle pomenilo zavzeto vračanje k slovenski identiteti in tudi vračanje k slovenskemu jeziku, za katerega se je tako spet izkazalo, da je eden pomembnejših dejavnikov v kolektivnem občutenju slovenstva: da je materinščina, torej slovenski jezik, odločilnega pomena za ohranjanje in utrjevanje zavesti o pripadnosti svojemu narodu, slovenski knjižni jezik pa enoten za vse Slovence in jih kot tak združuje in povezuje, ne glede na to, od kod so in kakšno je njihovo domače narečje (prim. Arbiter 2010: bns).

Skrb za slovenski jezik in z njim slovensko kulturo je po letu 1991 postala prednostna naloga slovenskih društev, ki delujejo v novo nastalih državah nekdanje Jugoslavije. Zapisana je v njihovih statutih in programih in se, kot je razvidno iz društvenih poročil, redno izvaja, in sicer v tesnem sodelovanju s pristojnimi ustanovami v Sloveniji.¹³⁷ Med dejavnosti, ki spodbujajo in podpirajo ohranjanje jezika, društva uvrščajo npr. kulturne sekcije, od dramskih do literarnih, bralne in recitatorske krožke, izdajajo glasila, celo knjige, imajo svoje knjižnice, zelo aktivni so pevski zbori, ob tem pa ima večji poudarek kot kdajkoli v preteklosti učenje jezika. K dopolnilnemu pouku slovenskega jezika (oziroma slovenskega jezika in kulture) v Bosni in Hercegovini, na Hrvaškem, v Makedoniji in Srbiji – v Črni gori pouka (še) niso organizirali – hodijo tako mladi, ki jim je slovenščina relativno nov jezik,¹³⁸ kot starejši člani, ki so slovenščino iz takega ali drugega

¹³⁶ V državah, ki so nastale po razpadu Jugoslavije, danes deluje 44 slovenskih društev: 10 v Bosni in Hercegovini, 16 na Hrvaškem (med njimi tudi za zdaj najmlajše društvo v prostoru nekdanje Jugoslavije, leta 2011 v Umagu ustanovljeno društvo Ajda), 14 v Srbiji (eno – društvo v Negotinu – je v trenutku, ko to pišem, še v ustanavljanju), tri v Makedoniji in eno v Črni gori; samo tri med njimi so obstajala že prej: v Zagrebu (od leta 1930, najprej pod imenom Narodna knjižnica in čitalnica), na Reki (od leta 1947) in s prekinitvami v Sarajevu (od leta 1934). Društev je več, kot jih je bilo kdajkoli v tem prostoru, k čemur prispeva tako naklonjenost večinskega okolja takšnemu povezovanju kot pomoč Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu, preko katerega Slovenija društvom namenja materialno in moralno podporo (prim. Poljak Istenič 2010: 202).

¹³⁷ Z Uradom Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu, Ministrstvom za izobraževanje, znanost in šport in Ministrstvom za kulturo, Zavodom RS za šolstvo idr.

¹³⁸ Pogosto se predstavniki tretje ali četrte generacije potomcev Slovencev z jezikom staršev in starih staršev prvič srečajo pri dopolnilnem pouku slovenščine, le nekateri ga ob redkih priložnostih slišijo tudi doma.

razloga nehali uporabljati in so jo pozabili; morda jim je zaradi nerabe postala tuja, se pa še zavedajo svojih slovenskih korenin. Marsikdo želi svoje znanje samo osvežiti ali nadgraditi.

Znanje slovenščine med Slovenci v prostoru nekdanje Jugoslavije je zelo različno – kot ocenjujejo predstavniki društev,¹³⁹ vse od »slabega«, »kar dobrega«, »srednjega« ali »solidnega«, do »dobrega« in predvsem na obmejnih območjih na Hrvaškem celo »zelo dobrega«. Iz nekaterih društev poročajo, da večina članov slovenskega jezika ne obvlada dobro, ker se ga nikoli niso zares dobro naučili ali pa svojega znanja niso izpopolnjevali; ponekod mlajši člani slovensko slabo razumejo in še slabše govorijo, starejši pa »dobro, ko vzpostavijo komunikacijo«, nekateri znajo slovensko, vendar uporabljajo govor domačega kraja, itn. V kar nekaj društvih pravijo, da veliko članov razume slovensko, malo pa jih slovensko tudi govori.

Raba slovenščine je raznolika tudi glede na govorne položaje, v katerih se znajdejo njeni govorci. V slovenskem jeziku pogosto govorijo samo ob formalnih ali neformalnih srečanjih v društvih, redko se zgodi, da se člani med seboj slovensko pogovarjajo tudi takrat, ko niso v prostorih društva, in le včasih slovensko govorijo doma; ko se govori, se slovenski jezik meša z elementi lokalnega, večinskega jezika. To potrjuje opis jezikovne situacije v enem od slovenskih društev, ki delujejo v Srbiji:

Prepletata se slovenščina in srbščina, odvisno od okoliščin in sogovorcev. Glede na število članov, malo je tistih, ki odlično govorijo slovenski jezik (to so starejše generacije, ki so prišle iz Slovenije, srednje generacije oziroma prva generacija rojenih zunaj meja Slovenije ter Slovenci, ki so iz Slovenije prišli v zadnjih letih). Osnovni razlog temu so mešani zakoni /.../, v katerih se soprožnika pogovarjata v jeziku družbenega okolja (srbščini), a otroci se šolajo tudi na tem jeziku. Ostali, ki slovenščino govorijo povprečno dobro, se trudijo, da jo aktivno uporabljajo. Obstajajo tudi tisti, ki se jezika šele učijo in ga ne uporabljajo aktivno. Veliko je število slučajev, da slednji popolnoma razumejo slovenski jezik, ampak ga ne uporabljajo aktivno ter iščejo, da se jim obračamo izključno v slovenščini, da bi vadili.

Na splošno je z rabo slovenščine enako tudi drugje v prostoru nekdanje Jugoslavije

¹³⁹ Za oceno in opis stanja smo jih prosili v vprašalniku, razposlanem v okviru raziskave.

zunaj meja Slovenije, ne glede na to, ali je večinski jezik srbski ali kateri od drugih večinskih jezikov okolja, v katerem danes še živijo Slovenci in njihovi potomci.

SKLEP

Jezik je več kot le sredstvo sporazumevanja. Je bistvenega pomena za (učinkovito) delovanje družbe in za prenašanje kulturnih vzorcev iz generacije v generacijo, v življenju posameznika pa ima vsaj še identitetno razsežnost. Njegova raba zunaj meja »matične države« je izredno občutljivo in velikokrat s čustvi nabito vprašanje (prim. Šabec 2002: 7). Ni torej naključje, da sta glavna skrb slovenskih društev, ki delujejo v nekdanjem skupnem jugoslovanskem prostoru zunaj meja Slovenije, organizacija pouka slovenskega jezika ter ohranjanje in razvijanje slovenske kulture. S tem povezujejo vrsto drugih dejavnosti in vanje čim bolj vključujejo mlade. Zanje iščejo načine, kako jim čim bolj približati Slovenijo; organizirajo ekskurzije, obiske otroških in mladinskih poletnih šol in taborov v Sloveniji, kjer je to mogoče, pa navezujejo stike in sodelujejo z lektorati slovenskega jezika na domačih univerzah.¹⁴⁰ Na vprašanje, ali je za vse to dovolj motivacije, predstavnik enega od društev odgovarja: »Menim, da so otroci zelo zainteresirani, starši so v podporo in radi sodelujejo, dejavnosti, ki se izvajajo ob pouku, popestrijo delovanje celega društva.« Dejstvo je, da je treba, kot vsako dejavnost, tudi učenje in rabo jezika načrtno spodbujati, razvijati in nenehno nadgrajevati; dopolnilni pouk slovenskega jezika, ki je marsikdaj gibalo društva, nedvomno lahko naredi veliko, a ob tem, kot še pravijo v istem društvu, se je treba zavedati še nečesa: »Pomembno je v pouk vključiti starše in spodbuditi celotno društvo, da v lastnem domu govorijo slovensko. Prvi učitelji so vedno starši in stari starši in prva spodbuda vedno prihaja od doma.«

Zanimanje za slovenščino se je v prostoru nekdanje Jugoslavije povečalo, ko je Slovenija leta 1991 razglasila neodvisnost in leta 2004 postala članica Evropske

¹⁴⁰ Lektorati – vsi pod okriljem Centra za slovenščino kot drugi/tuji jezik Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani – za sedaj delujejo na Hrvaškem (Zagreb, Zadar), v Makedoniji (Skopje) in Srbiji (Beograd, Novi Sad), pojavljajo pa se tudi želje in pobude za ustanovitev vsaj enega lektorata v Bosni in Hercegovini (Sarajevu in/ali Banja Luki) in lektorata v Črni gori. Njihovo vlogo pri ohranjanju slovenščine med Slovenci v prostoru nekdanje Jugoslavije bi bilo treba podrobneje raziskati, kajti očitno je, da ni zanemarljiva – če ne drugega, sodelovanje spodbuja in k ukvarjanju s slovenščino na najvišji ravni pritegne generacijo potomcev Slovencev, ki bodo v prihodnje lahko prevzeli aktivno vlogo v slovenskih društvih.

unije. Slovenščina je s tem postala eden izmed njenih uradnih jezikov, kar ji je prineslo širšo prepoznavnost in novo vrednost. Če predvsem starejše generacije Slovencev, živečih zunaj Slovenije, ohranjanje slovenščine še vedno bolj ali manj dojemajo kot neko čustveno vrednoto, mladi glede na socialno, gospodarsko in finančno krizo, ki je na območju nekdanje Jugoslavije še večja kot v Sloveniji, v učenju slovenščine vidijo predvsem možnost za uspešno šolanje na slovenskih visokošolskih ustanovah, katerih diplome so v nasprotju z diplomami visokošolskih ustanov na območju nekdanje Jugoslavije priznane v Evropski uniji, in morda tudi za zaposlitev v Sloveniji ali kateri drugi članici Unije. Glede nacionalne pripadnosti so sicer del širše skupnosti, v kateri živijo, z njo se identificirajo, a vse pogosteje iščejo in odkrivajo tudi svoje slovenske korenine, predvsem pa jih počasi sprejemajo kot del sebe, kar pomeni, da bodo zavedanje o njih nekoč lahko prenesli na naslednje rodove.

VIRI IN LITERATURA

- Arbiter, Slavko (2010). *Slovenci na Reki združeni v KPD »Bazovica«*. Reka: Slovenski dom – Kulturno prosvetno društvo »Bazovica«.
- Cevc, France (2001). Slovinci v AP Vojvodini (ZR Jugoslavija). *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše-Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 313–318.
- Dolinšek - Divčić, Marija (2001). Slovinci v Bosni in Hercegovini. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše-Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 301–311.
- Ferbežar, Ina (2013). Izpitni center. *Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik: Letno poročilo 2012*, 42–49, [http://www.centerslo.net/files/file/Zalo%C5%BEni%C5%A1tvo/LP%202012_za%20web\(1\).pdf](http://www.centerslo.net/files/file/Zalo%C5%BEni%C5%A1tvo/LP%202012_za%20web(1).pdf) (24. 6. 2013).
- Hanuš, Barbara (2012). Barva besed – evropski dan jezikov v Banja Luki. *Bilten Društva Slovencev Triglav Banja Luka* 12, 19, <http://www.udruzenjetriglav.com/images/BILTENI/bilten%202012.pdf> (14. 12. 2012).
- Jergović, Miljenko (2009): *Zgodovinska čitanka II*. Ljubljana: Sanje.
- Kalin Golob, Monika (2001). Jezikovnokulturni vidiki vključevanja Slovenije v Evropsko unijo. *Teorija in praksa* 28/2, 213–230, <http://dk.fdv.uni-lj.si/db/pdfs/tip20012KA-LINGOLOB.pdf> (27. 5. 2013).
- Koblar, Stanislav (2008). 110 let združevanja. *Četrta stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini: 1878–2000* (ur. Stanislav Koblar). Ljubljana: Mladinska knjiga, 334–455.
- Menart, Janez (2001). *Slovenec v Srboslaviji: Kulturno politični spisi*. Ljubljana: Knjižna zadruga.
- Pelikan, Zorko (2008). Knjigi na pot. *Četrta stran trikotnika: Znameniti Slovenci in*

- slovenska društva v Bosni in Hercegovini 1878–2000* (ur. Stanislav Koblar). Ljubljana: Mladinska knjiga, 7–8.
- Pogorelec, Breda (1983). Uvodno poročilo. *Slovenščina v javnosti: Gradivo in sporočila / Posvetovanje o jeziku, Portorož, 14. in 15. maja 1979* (ur. Breda Pogorelec idr.). Ljubljana: Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, Slavistično društvo Slovenije.
- Poljak Istenič, Saša (2010). Pomen društev za izseljence: Društvo Slovencev Sava Beograd. *Srbi v Sloveniji, Slovenci v Srbiji* (ur. Ingrid Slavec Gradišnik, Dragana Radojčić). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 195–215.
- Prpič, Marko (2008). Kako smo dobili slovenski TV dnevnik: 40 let dnevnika TV Slovenija. *Javnost – The Public* 15, S95–S112, <http://javnost-thepublic.org/article/pdf/2008/5/7/> (7. 6. 2013).
- Ravnik, Mojca (2010). Nekaj pogledov v preteklost in sedanost beograjskih Slovencev. *Srbi v Sloveniji, Slovenci v Srbiji* (ur. Ingrid Slavec Gradišnik, Dragana Radojčić). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 167–193.
- Riman, Barbara (2010). *Slovenci v Gorskem Kotarju; Kvarnerju in Istri od leta 1918 do leta 1991: Doktorska disertacija*. Univerza v Ljubljani: Filozofska fakulteta.
- Slovenci v zamejstvu*, http://www.uszs.gov.si/si/delovna_podrocja/slovenci_v_zamejstvu/ (14. 12. 2012).
- Stabej, Marko (2010). *V družbi z jezikom*. Ljubljana: Trojina, zavod za uporabno slovenistiko.
- Šabec, Nada (1994). Slovenščina v priseljenškem okolju. *Slovenski izseljenski koledar: Koledar za Slovence po svetu* 41, 190–193.
- Šabec, Nada (2002). Usoda slovenskega jezika med Slovenci po svetu. *Ustvarjalnost Slovencev po svetu: Zbornik predavanj / 38. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (ur. Boža Krakar Vogel). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 7–20.
- Toporišič, Jože (1991). *Družbenost slovenskega jezika: Sociolingvistična razpravljanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Wachtel, Andrew Baruch (2003). *Ustvarjanje naroda, razbijanje naroda: Književnost in kulturna politika v Jugoslaviji*. Ljubljana: Center za slovensko književnost.
- Žigon, Zvone (2001). Stiki s Slovenci po svetu – kdo je kdo v Sloveniji. *Drevesa: Bilten slovenskih rodoslovcev* 8/3, 6–7.

AKTUALNO DELOVANJE SLOVENSКИH KULTURNIH DRUŠTEV NA OBRAVNAVANEM OBMOČJU

Janja Žitnik Serafin

UVOD

Na območju drugih republik nekdanje Jugoslavije ta hip deluje 44 slovenskih društev, njihova prostorska porazdelitev pa predstavlja precej zanesljiv zemljevid dolgoletne prisotnosti tamkajšnjih Slovencev. Delovanje teh društev je zelo podobno delovanju na desetine hrvaških, srbskih, bošnjaških, makedonskih, črnogorskih in kosovskoalbanskih kulturnih društev v Sloveniji. Tako kot slednja se tudi slovenska društva v matičnih državah teh narodov ponašajo z razvejano kulturno dejavnostjo, katere delček imajo tu in tam priložnost predstaviti tudi v Sloveniji, veliko več priložnosti pa imajo za promocijo slovenske kulture in jezika v svojih lokalnih večkulturnih okoljih.

Vsekakor pa je v matični Sloveniji širše poznavanje teh društev – njihove vloge, uspehov in ovir, s katerimi se srečujejo – skromno. Zato smo v raziskovalni projekt, katerega delne rezultate predstavljamo v tej knjigi, vključili tudi celovito raziskavo njihove današnje organiziranosti in delovanja. Med 15. marcem 2012 in 10. decembrom 2013 je Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU izvedel med slovenskimi društvi v drugih delih nekdanje Jugoslavije med drugim štiri posvete in anketo na osnovi vprašalnika z 58 vprašanji, ki je prinesla tudi številne opisne odgovore (Anketa ISIM 2012). Anketni vprašalnik je razdeljen na štiri tematske sklope: 1) splošno o društvu, 2) članstvo, 3) dejavnosti društva, 4) učenje in raba slovenščine.¹⁴¹ Vprašalnik smo poslali na naslov vseh 44 tamkajšnjih slovenskih društev. Do 12. novembra 2012 so prispeli vsi odgovori razen treh. Iz Bosne in Hercegovine so prispeli odgovori vseh slovenskih društev razen enega, in sicer iz Tuzle, Kaknja, Prijedora, Breze, Doboja, Zenice, Viteza, Banjaluke in

¹⁴¹ Vprašalnik smo sestavili sodelavci pri že omenjenem projektu, anketo pa je v celoti izvedla mag. Metka Lokar.

Sarajeva. Iz Črne gore je prispel odgovor od edinega tamkajšnjega slovenskega društva, namreč iz Podgorice. Tudi iz Makedonije so prispeli odgovori od vseh treh društev (enega iz Bitole in dveh iz Skopja), iz Hrvaške pa je Inštitut prejel petnajst odgovorov od šestnajstih, in sicer iz Zagreba, Reke, Lovrana, Pulja, Labina, Buzeta, Poreča, Šibenika, Splita, Zadra, Dubrovnika, Osijeka, Varaždina, Umaga in Tršća. V Srbiji je na vprašalnik odgovorilo trinajst društev od štirinajstih, odgovori so prispeli iz Novega Sada, Vršća, Zrenjanina, Rume, Beograda, Subotice, Niša, Bora, Kragujevca, Zaječarja, Kruševca, Leskovca in Loznice. Vprašalniki so večinoma temeljito izpolnjeni, vsebujejo izredno bogate in raznovrstne podatke o delovanju društev, anketiranci pa so odgovore dopolnili z izčrpnimi opisi, mnenji in komentarji, ki v veliki meri olajšujejo kvalitativno analizo anketnih rezultatov.

Približno v istem času, ko je projektna skupina izvajala med društvi anketo, so v soorganizaciji in pod vodstvom Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije potekali seminar in štirje strokovno-strateški posveti (okrogle mize) s predstavniki teh društev. Pri organizaciji seminarja in posvetov je sodelovalo Društvo za razvijanje prostovoljnega dela Novo mesto, pri dveh sta se organizatorjem pridružili v vlogi gostiteljev lokalni društvi Slovencev, pri zadnjem pa so kot soorganizatorji sodelovali še Hrvaška matica izseljencev iz Zagreba, Inštitut za narodnostna vprašanja iz Ljubljane in Inštitut za migracije in narodnosti iz Zagreba. Seminarja in prvega posveta, ki sta bila v Novem mestu 15. in 16. junija 2012, so se udeležili predstavniki slovenskih društev iz različnih republik nekdanje Jugoslavije. Drugi posvet, ki je vključeval predstavnike slovenskih društev v Bosni in Hercegovini, je bil 22. junija 2012 v Banjaluki. Tretji je bil namenjen predstavnikom slovenskih društev v Srbiji, potekal pa je 12. oktobra 2012 v Subotici. Na zadnjem posvetu z naslovom *Hrvaška društva v Sloveniji in slovenska društva na Hrvaškem: Vključevanje mladih in vizija za prihodnost*, ki je bil v Zagrebu 10. decembra 2013, so si izmenjali dobre prakse pri vključevanju mladih predstavniki slovenskih društev na Hrvaškem in hrvaških društev v Sloveniji.

Poleg udeležbe na posvetih so slovenska društva na srečanju v Banjaluki (in naslednji dan v Slatini) ter Subotici pripravila tudi bogat kulturni program. Raziskovalci, člani projektne skupine, so obiskali tudi več drugih slovenskih društev v obravnavanem prostoru (med drugim vsa tri društva v Makedoniji), pri čemer so na kulturnih prireditvah nekaterih društev tudi sami aktivno sodelovali (npr. v Sarajevu in Novem Sadu). Ob vseh petih zgoraj omenjenih priložnostih v soorganizaciji Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU je večdnevno druženje njegovih raziskovalcev s predstavniki, člani in

podmladkom slovenskih društev vključevalo celo vrsto neformalnih pogovorov in diskusij, opazovanje z udeležbo in intervjuje.

V tem poglavju bom poskušala na osnovi rezultatov pravkar orisane terenske raziskave predstaviti širšo podobo sodobnega delovanja slovenskih društev v drugih delih nekdanje Jugoslavije: njihovo organizacijo, pogoje in način delovanja, vprašanje članstva, oris njihovih kulturnih dejavnosti in njihove izzive za prihodnost, ki jo vidijo predvsem v vključevanju mladih.

DELOVANJE SLOVENSКИH DRUŠTEV V JUGOSLOVANSKEM PROSTORU

Anketni odgovori so pokazali, da so starostna, izobrazbena in poklicna struktura članstva v raziskavo zajetih društev (z izjemo posameznih društev) medsebojno primerljive tako znotraj posamezne države kot med državami. Drugače pa je z njihovo spolno strukturo, ki – tako kot starostna, izobrazbena in poklicna – bistveno vpliva na njihove dejavnosti. Spolna struktura v slovenskih društvih na Hrvaškem namreč občutno odstopa od tiste v slovenskih društvih v drugih delih nekdanje Jugoslavije, ki je na splošno dokaj uravnotežena, čeprav v Srbiji in Bosni in Hercegovini v posameznih društvih močno prevladujejo moški. V Bosni in Hercegovini v eni tretjini društev prevladujejo ženske, v drugi tretjini moški, v tretji tretjini pa je enih in drugih približno enako ali pa na vprašanje niso odgovorili. V Srbiji kar pet društev ni odgovorilo na to vprašanje, med ostalimi pa prevladujejo društva, v katerih je več moških kot žensk. Na Hrvaškem pa, nasprotno, v društvih Slovencev (razen v dveh) močno prevladujejo ženske, v mnogih tamkajšnjih društvih je žensk od 60–70 odstotkov in več, v splitskem društvu je med 57 člani kar 50 žensk in samo sedem moških. Prav zato slovenska društva na Hrvaškem nimajo posebnih sekcij žena, saj prav ženske tvorijo glavnino najrazličnejših sekcij. Iz Makedonije, kjer je med tamkajšnjimi Slovenci le deset odstotkov moških (Dimkovska 2005: 11), pa od dveh društev nismo dobili odgovora na vprašanje o spolni strukturi članov, medtem ko je ta v tretjem društvu – presenetljivo – povsem uravnotežena.

V prostoru nekdanje Jugoslavije se je od leta 2000 število slovenskih društev skoraj potrojilo in v tem trenutku spet narašča. Število članov v posameznem društvu se giblje med 30 in 1560, v približno eni tretjini društev pa tudi samo članstvo še vedno narašča. Organi društev večinoma vključujejo skupščino, predsedstvo in/ali izvršni oziroma upravni odbor ter nadzorni odbor, nekatera imajo tudi

častno razsodišče. Društva organizirajo raznovrstne kulturne dejavnosti večinoma v okviru sekcij, odborov, pododborov, krožkov in komisij. Slaba polovica društev izdaja društveno glasilo, v katerem večinoma lahko objavljajo tudi člani tistih društev, ki še nimajo svoje periodike. Izdajajo tudi občasne publikacije – knjige, kataloge razstav, zgoščenke, pesniške zbirke članov in prevode. Največji skupni interes vseh društev pa se kaže na področju pouka slovenskega jezika in kulture, ki ga financira slovensko Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport, saj ga organizirajo skoraj vsa društva.

Na okroglih mizah v Novem mestu, Banjaluki, Subotici in Zagrebu so predstavniki slovenskih društev pripovedovali o svojem večinoma dobrem odnosu z diplomatskimi predstavništvi, Uradom vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu in lokalno skupnostjo ter o dobrem medsebojnem sodelovanju med društvi. Poudarili so, da sodelovanja s slovenskimi podjetji v njihovih državah praktično ni. Izpostavili so nekaj primerov dobrih praks pri vključevanju mladih in s tem povezanim porastom članstva v zadnjem času, predstavili pa so tudi precej primerov znatnega upada članstva. Nekateri predstavniki so opisali svoje težave z društvenimi prostori, opozorili so na neustrezne kriterije pri razdeljevanju sofinancerskih sredstev bodisi Urada za Slovence po svetu bodisi države bivanja ali pa različnih oblik pomoči s strani lokalne skupnosti. Predstavljene so bile različne izkušnje z učiteljicami slovenščine, od njihovega zglednega sodelovanja z društvi do moteče komunikacijske blokade v enem primeru. Glavni poudarek vseh posvetov in neformalnih pogovorov pa je bil na prihodnjih izzivih društev, zlasti na izmenjavi inovativnih idej za učinkovitejše vključevanje otrok in mladine v aktivno delovanje društev.

Hrvaška

Aktualnih slovenskih društev na Hrvaškem je šestnajst, ustanovljena so bila med letoma 1929 in 2011. Dve sta bili ustanovljeni do leta 1947, dve v devetdesetih letih, vsa druga pa so nastala po letu 2001. V posameznem društvu je od 57 do 933 članov (toliko jih je v najstarejšem društvu, v katerem so leta 1950 zabeležili vrhunec članstva – 2232 oseb, od tedaj je članstvo zaradi asimilacije upadlo na manj kot polovico). V dveh društvih je število članov bolj ali manj konstantno, v dveh je bil vrhunec v devetdesetih letih, v ostalih pa je bilo največ članov v novejšem času – v kar petih društvih članstvo še vedno narašča. V vseh društvih razen v dveh prevladujejo starejši člani. Izobrazbena struktura članstva je mešana,

največ članov ima srednjo in visoko izobrazbo, ponekod pa o tem nimajo evidenc. Organi društev večinoma vključujejo skupščino, predsedstvo in/ali izvršni oziroma upravni odbor ter nadzorni odbor, nekatera imajo tudi častno razsodišče. V vseh društvih razen v enem člani plačujejo članarino, financirajo se še s pomočjo sponzorjev, Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu, Republike Hrvaške (preko Zveze slovenskih društev na Hrvaškem) in lokalne skupnosti.

Prostore imajo večinoma v najemu (od manjše sobe do velikega stanovanja), nekateri si prostor delijo (npr. z lokalnim Svetom za slovensko nacionalno manjšino). Mnogi uporabljajo le začasne prostore in iščejo rešitev skupaj z lokalnimi oblastmi, drugi plačujejo zelo visoko najemnino ali pa se znajdejo tako, da se sestajajo v prostorih kakega drugega društva, v restavraciji ipd. Izjemi sta stavba Slovenskega doma KPD Bazovica na Reki, ki je v lasti tega društva, in večjega stanovanja, ki je v lasti Slovenskega kulturnega društva Istra v Pulju. Skoraj povsod, kjer imajo na voljo svoje prostore (v lasti ali najemu), nudijo članom poleg knjig in časopisov še družabne igre (šah, tombolo), zgoščenke s slovensko glasbo in računalnik z dostopom do interneta. Dve tretjini društev ima knjižnico, ena tretjina pa ne – ta imajo samo po nekaj slovenskih knjig. Filmi in zvočno gradivo so redkost. Devet društev sistematično ureja svoj arhiv, šest pa ne. Pouk slovenskega jezika in kulture poteka v vseh društvih razen v dveh, in sicer od 2–6 ur tedensko. Učencev je v posamezni skupini od 14–30, na II. gimnaziji Varaždin pa je organiziran tudi dopolnilni pouk slovenščine za 70 dijakov.

Društvene dejavnosti so raznovrstne. Poleg širših kulturnih sekcij deluje vsaj enajst pevskih skupin in zborov, v večini društev organizirajo tudi redne ustvarjalne delavnice (npr. za klekljanje in druga ročna dela) ter slikarske, fotografske in filmske sekcije. Posamezna društva imajo folklorno in plesno skupino, literarno ali literarno-recitatorsko sekcijo ter igralsko skupino ali dramsko sekcijo, drugi imajo tudi duhovno, informativno, kmetijsko, kulinarčno sekcijo, delavnico za zdravo življenje in sekcijo izgnancev 1941–45. Poleg številnih planinskih in športnih sekcij delujeta tudi dve mladinski sekciji. Šest društev izdaja društveno glasilo, večinoma štirikrat letno, v teh glasilih objavljajo tudi člani tistih društev, ki še nimajo svoje periodike. Izdajajo tudi občasne publikacije – knjige, kataloge razstav, informativne biltene, zgoščenke s pesmimi v lokalnem obmejnem narečju ipd. Vsaj nekajkrat letno prirejajo literarne večere in predstavitve novih knjig, vabijo gostujoče folklorne in gledališke skupine, prirejajo vsakovrstne razstave, umetniške delavnice, predavanja in športne prireditve ter nastope svojih izvajalskih skupin, organizirajo tudi slikarsko kolonijo. Razen v dveh društvih, ki se še zlasti pozorno posvečata mladim, so njihove dejavnosti bolj namenjene odraslim

in starejšim članom. Aktivnih članov je nekako od ene petine do ene tretjine, pasivnejših (tistih, ki prireditve samo obiskujejo) pa je od 25–80 odstotkov. Med njihove družabne prireditve sodijo praznovanja rojstnih dnevo članov, pusto-vanje, praznovanje 8. marca, martinovanje in praznovanje novega leta, svečane proslave pa priredijo na Prešernov dan, dan slovenske državnosti, dan samostoj-nosti, dan reformacije in dan Rudolfa Maistra.

Njihovo medsebojno sodelovanje je zgledno, tesno sodelujejo tudi z društvi iz Slovenije, zamejstva in od drugod. Tudi z diplomatsko-konzularnimi pred-stavnitvi dobro sodelujejo, želijo si le, da bi bil konzularni dan v popoldanskih urah, ko bi ga lahko obiskalo več ljudi. Med številnimi slovenskimi podjetji na Hrvaškem pa je Mercator v Osijeku skoraj edino slovensko podjetje, ki podpira delovanje kakega slovenskega društva na Hrvaškem, in sicer z brezplačno upo-rabo prostorov za koncerte, razstave in druge prireditve.

Bosna in Hercegovina

V Bosni in Hercegovini je deset slovenskih društev. Večinoma so bila ustanovljena v zgodnjih devetdesetih letih (1992–94), dve segata v leto 1997, zadnje pa deluje od leta 2003. Iz njihovih anketnih odgovorov je razvidno, da so društva tudi tam zelo podobno organizirana kot drugod po nekdanji Jugoslaviji. Skoraj vsa imajo skupščino, izvršilni ali upravni in nadzorni odbor, nekatera še častno razsodišče. Članov imajo od 80 do 1264, večinoma so jih imeli največ v devetdesetih letih, v dveh društvih število članov še vedno narašča. Med različnimi vzroki za porast omenjajo interes mladih za slovenščino in za študij v Sloveniji (109).¹⁴² V večini društev prevladujejo starejši člani, v enem je najbolj zastopana srednja genera-cija, v enem pa je sorazmerno veliko mladih.

Delovanje slovenskih društev v Bosni in Hercegovini obsega izredno široko paleta interesov in aktivnosti, kar se kaže tudi v najrazličnejših sekcijah, od li-kovnih skupin, glasbenih sekcij in pevskih zborov – teh je največ, prek folklor-nih in igralskih skupin ter literarnih sekcij do zelo uspešnega strelskega društva, ribiške sekcije, sekcije žena itn. Skoraj vsem je skupen pouk slovenskega jezika in kulture, želijo pa si, da bi tudi na univerzah v Bosni in Hercegovini ustanovili lektorat za slovenski jezik (110). Nekatera društva imajo sekcijo ljubiteljev narave, prirejajo šahovske in teniške turnirje, skoraj vsa tudi proslave ob praznikih in dru-žabna srečanja. Poleg običajnih družabnih srečanj, ki jih prirejajo tudi drugod, tu

¹⁴² V oklepaju je navedena šifra društva oziroma izpolnjenega vprašalnika.

pripravljajo tudi jurjevanje in kostanjev piknik, nekateri organizirajo tudi izlete, likovne in fotografske razstave, pa razstave ročnih del in razne informativne razstave. Prirejajo tudi najrazličnejše predstave, gledališke in druge, pa folklorne, glasbene in pevske nastope, literarna srečanja, razna predavanja, delavnice in podobno. Med dobrimi praksami je vsekakor treba omeniti redne radijske oddaje, kakršno imajo npr. v Prijedoru (Slovenija v nas), vsakoletno ekskurzijo članov po izbranih destinacijah v Sloveniji (društva v Kaknju, Banjaluki in drugod) ipd. Tudi sodelovanje med različnimi slovenskimi društvi v Bosni in Hercegovini je, sodeč po anketi, dobro razvito. Redno pa je tudi njihovo sodelovanje z lokalno skupnostjo ter z društvi v Sloveniji, na Hrvaškem in drugod. Nekateri imajo svoje društvene knjižnice, večinoma tudi arhivirajo društveno dokumentacijo. Štiri društva izdajajo bilten, eno pa ga je izdajalo pred leti. Občasno izdajajo tudi druge publikacije, kataloge razstav in različne knjige, pesniške zbirke članov, prevode ipd. Med člani društev so različni umetniki, ki so steber dejavnosti na nekaterih področjih. Društva sodelujejo tudi z nečlani, predvsem z umetniki, s kulturnimi delavci in predavatelji.

S sodelovanjem z diplomatskimi predstavništvi so društva v glavnem zadovoljna, prav tako z Uradom Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu in večinoma tudi s podporo lokalne skupnosti. Slovenska podjetja v Bosni pa jim ne nudijo nobene podpore. Vsa društva se ubadajo s finančnimi in kadrovskimi težavami, omenjajo pa tudi druge težave, predvsem prostorske. V večini društev upada članstvo zaradi smrti in odhajanja v tujino na študij ali delo, v dveh društvih pa, kot rečeno, članstvo v zadnjih letih celo narašča. Nekateri predstavniki društev so s svojim članstvom in z dejavnostmi zadovoljni in niti ne načrtujejo sprememb. Večina društev pa je zainteresirana za intenzivnejše vključevanje mladih in dopolnjevanje prihodnjega programa z novimi aktivnostmi, ki bi bile privlačne predvsem za mlade.

Srbija

Slovenskih društev v Srbiji je štirinajst, ustanovljena so bila med letoma 1997 in 2010, torej so vsa še relativno nova, eno pa je pravkar v ustanavljanju. Razen enega so vsa nastala po letu 2000, tri celo po letu 2008, kar pomeni, da interes za društveno delovanje še vedno narašča. Organizacija društev je dokaj enotna, vsa imajo skupščino in upravni ali izvršilni ter nadzorni odbor, eno pa ima predsedstvo. Pri večini društev je bil vrhunec članstva med letoma 2008 in 2011, pri enem

število članov od leta 2007 upada, pri petih pa število članov še kar narašča, saj v letošnjem letu beležijo najštevilnejše članstvo doslej. Število članov se giblje od 31 v najmlajšem društvu do 1560 v prestolnici.

Društva imajo izredno razvejano dejavnost, delovanje pa je – razen v štirih društvih – organizirano znotraj sekcij, odborov in pododborov, krožkov in v enem društvu znotraj komisij za različna področja delovanja. Literarno, bralno ali recitatorsko sekcijo/krožek imajo v treh društvih, glasbene ali pevske sekcije/podobore v štirih (vključno z enim otroškim glasbenim vrtcem), poleg tega v posameznih društvih delujejo še igralski ansambel in folklorna sekcija ter pododbor za likovno dejavnost. Tudi splošni odbori za kulturo, ki prav tako vključujejo različne umetniške in izvajalske skupine, so štirje. Močno se angažirajo na področju zdravstva, socialnega skrbstva in pomoči starim in bolnim članom – s tem se posebej ukvarjajo štiri društva, obstajajo pa tudi informacijska in logistična sekcija ter odbori za gospodarstvo in turizem, pa za sodelovanje s Slovenijo in odbor za znanost. Tudi najmlajše društvo načrtuje v prihodnje ustanovitev nekaterih sekcij.

Daleč največji interes pa se v izpolnjenih vprašalnikih kaže na dveh poljih, in sicer na področju športa, planinskih pohodov in rekreacije – na tem področju deluje posebna skupina kar v polovici vseh društev – in seveda v okviru učenja slovenskega jezika in kulture. V društvih se večinoma uporabljata oba jezika, slovenščina in srbščina. Dopolnilni pouk ali tečaj slovenščine za različne starostne skupine organizirajo vsa društva razen najmlajšega, ki je bilo ustanovljeno pred kratkim in še ne izpolnjuje pogojev za organizacijo tovrstnega pouka, v enem od društev pa je potekal pouk do preteklega šolskega leta, ko je interes (morda začasno?) upadel. V vseh ostalih slovenskih društvih v Srbiji je, kot kaže, interes za pouk slovenščine velik, pouk poteka od ene do šest ur tedensko, število vseh učencev in tečajnikov v posameznem društvu pa je marsikje tudi okoli 40.

Prostore ima večina društev v najemu, večinoma si jih ne delijo, razen enega društva, ki si tri prostore deli z drugimi, in še enega, ki si pisarno deli s kar šestnajstimi nevladnimi organizacijami. Za večje prireditve društva najamejo večjo dvorano ali jo dobijo brezplačno v uporabo od občine. V društvenih prostorih so članom največkrat na voljo računalnik, knjige in slovenski časopisi, zgoščenke s slovensko glasbo, ponekod tudi družabne igre, celo miza za namizni tenis, kavni bar in kako glasbilo. Arhivsko gradivo sistematično zbira velika večina društev, nekatera zbirajo poleg zapisnikov in dokumentacije o delovanju društva tudi zgoščenke z zvočnimi in video posnetki svojih prireditev ter celo zgodovinsko gradivo o Slovencih na območju, kjer deluje društvo. Samo v štirih društvih svojega arhiva ne urejajo sistematično, čeprav tudi tam hranijo zapisnike in drugo

gradivo o svojih dejavnostih. Podobno je z društvenimi knjižnicami: večina društev ima knjižnice, knjige so donacije članov in someščanov, Zavoda RS za šolstvo, Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu, celovške Mohorjeve družbe, Knjižnice Oton Župančič v Ljubljani, mestne knjižnice Žalec in Nova Gorica, različnih osnovnih šol v Sloveniji itd. Knjižničarko ima le peščica društev, pa še tu gre kajpak za prostovoljno delo.

Delovanje vseh društev razen enega sofinancira Urad Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu, za tri društva je to edini vir prihodkov. Druga društva se dodatno financirajo iz članarin, donacij članov in prijateljev društva ter predvsem iz sredstev pristojnega pokrajinskega sekretariata, mestne uprave, Nacionalnega sveta za narodne manjšine in le izjemoma iz donacij slovenskih podjetij ipd., tudi npr. NLB v Srbiji. Vsa društva razen treh imajo članarino. Pouk slovenskega jezika in kulture financira – tako kot v slovenskih društvih v drugih republikah nekdanje Jugoslavije – slovensko ministrstvo, ki je pristojno za šolstvo.

Vsa društva sodelujejo z drugimi slovenskimi društvi v Srbiji in večinoma tudi v Bosni in Hercegovini, nekatera z drugimi manjšinskimi društvi na ožjem območju delovanja, posamezna društva pa sodelujejo s slovenskimi društvi v Makedoniji, Italiji in na Madžarskem. Skoraj vsa društva redno sodelujejo z različnimi partnerji v Sloveniji, največ z Društvom za razvijanje prostovoljnega dela Novo mesto ter z različnimi kulturno-umetniškimi skupinami iz Slovenije, s katerimi organizirajo vzajemna gostovanja (npr. pevskih zborov). Prav tako odlično je tudi sodelovanje društev z diplomatko-konzularnimi predstavništvi: vsi anketiranci so to sodelovanje izrecno pohvalili, samo dva sta odgovorila, da bi bilo lahko še boljše, eden pa je predlagal imenovanje kulturnega atašeja, ki bi imel dovolj časa za društva. Tovrstno sodelovanje je redno in vsestransko, od sodelovanja na področju kulture in športa do konzularnih dni in vzajemnih obiskov na prireditvah in proslavah v organizaciji prvih in drugih. Zato pa na drugi strani sodelovanja s slovenskimi podjetji v Srbiji praktično ni. V odgovorih so omenjeni le štirje slovenski podjetniki, ki so podprli delovanje društev. Eden od anketirancev poudarja podatek, da je v Srbiji 1400 slovenskih podjetij, od katerih pa Slovenci v Srbiji nimajo nobenih koristi, saj z njimi sploh nimajo stikov.

V mnogih društvih prevladujejo starejši člani, ki jim morajo biti društvene dejavnosti prilagojene, nekatera društva pa namenjajo večino svojih dejavnosti mladim. Aktivni delež članov, ki sodelujejo pri organizaciji in izvedbi društvenih dejavnosti, je sorazmerno majhen, medtem ko je bralcev društvenih publikacij in obiskovalcev prireditev neprimerno več. Večina društev se ponaša z izredno mnogovrstno in živahno dejavnostjo, količina vloženega prostovoljnega dela je

impresivna. Največ težav se kaže v še zelo novih ali zelo majhnih društvih, ki jim še ni uspelo premostiti nekaterih začetnih težav, predvsem za motiviranje članov za aktivnejše sodelovanje.

Od trinajstih slovenskih društev v Srbiji, ki so izpolnila anketni vprašalnik, jih skoraj polovica izdaja po eno do štiri številke društvenega glasila letno, večinoma v tiskani obliki, nekatera pa so dostopna tudi na spletu. Poleg glasil vsaj pet društev občasno izdaja tudi knjige z različno tematiko. Literarne prispevke objavljajo tako v glasilih kot v knjižni obliki, in sicer izvirne prispevke članov, ponatise slovenskih avtorjev in prevode. Dve tretjini društev prireja tudi literarne večere, predstavitve knjig in ponekod tudi literarne delavnice, nekateri enkrat mesečno, drugi enkrat do dvakrat letno. Med člani društev so pisatelji – teh zlasti v manjših društvih ni veliko, pa slikarji, kiparji, umetniški fotografi, gledališki igralci in režiserji, glasbeniki, operni pevci, skladatelji in drugi umetniki, ki v društvih sodelujejo z razstavami, umetniškimi prireditvami in delavnicami. Tekmovanje v recitiranju slovenskih pesmi z naslovom *Naša slovenska beseda* je vsakoletna prireditev, na kateri sodeluje večina slovenskih društev v Srbiji.

Poleg tega društva organizirajo folklorne prireditve in gledališke predstave svojih in gostujočih skupin, lutkovne predstave, različne razstave, predavanja in diskusije, koncerte, srečanja pevskih zborov in druge glasbene prireditve – društveni zbori nastopajo po vsej Srbiji, v Sloveniji in tujini. Zelo dobro so obiskane njihove družabne prireditve, kot so izleti, veselice, kvizi in različna tekmovanja ter večina družabnih prireditev ob martinovanju, pustovanju, 8. marcu, veliki noči, miklavževanju in božiču. Društva organizirajo tudi številne športne prireditve – od planinarjenja in balinanja do smučanja, kolesarjenja, plavanja in šaha, pa humanitarne prireditve, ekološke dneve in seveda proslave. Skoraj vsa društva proslavljajo Prešernov dan, nekatera pa tudi dan slovenske državnosti, dan samostojnosti in dan društva ali združenja.

Črna gora in Makedonija¹⁴³

V Črni gori deluje eno slovensko društvo. Ustanovljeno je bilo leta 2010 in ima 66 članov, večinoma so srednjih let ali starejši, prevladujejo člani z nižjo in srednjo izobrazbo. Po navedbi predstavnika društva je v Črni gori v volilnem imeniku 360 Slovencev, in društvo si prizadeva, da bi jih privabilo k članstvu vsaj polovico.

¹⁴³ Zaradi manjšega števila društev v teh dveh državah obravnavam njihovo dejavnost v skupnem razdelku.

Slovenska društva v Makedoniji (eno v Bitoli in dve v Skopju) pa so bila ustanovljena med letoma 1994 in 2010, število njihovih članov se giblje od 76 do 115, vseh skupaj jih je prek 300. Glede na podatek, da se je v zadnjem makedonskem popisu (2002) izreklo za slovensko narodnost 365 oseb, je delež njihove vključenosti v društva izjemno velik. V enem društvu število članov narašča, prevladujejo mladi. V drugih dveh je bil višek članstva v letih 2005 in 2010, prevladujejo starejši od 50 let. V vseh je zelo velik delež izobražencev, delež aktivnih članov pa je – za razliko od večine slovenskih društev v drugih delih nekdanje Jugoslavije – občutno večji od deleža pasivnih članov. Društva se večinoma financirajo iz članarin, donacij in pomoči Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu.

Vsa slovenska društva v obeh državah imajo skupščino in upravni odbor, dve društvi imata še nadzorni odbor, eno pa tudi častno razsodišče. Društvo v Črni gori še nima sekcij, v Makedoniji pa v društvih delujejo pevski zbori, gledališko-recitatorska in folklorna skupina, umetniške sekcije, športna in planinska sekcija ter nogometno moštvo. Vsa tri imajo tudi knjižnico, ki poleg knjig ponuja tudi nekaj filmov in zvočnega gradiva. Knjige so darilo posameznikov iz Makedonije in Slovenije ter slovenskih založb in šol. Vsa društva urejajo tudi svoje arhive. Prostorske težave različno rešujejo, tri društva imajo prostor v najemu, eno pa ima svojo pisarno in dogovor o souporabi dvorane. V društvenih prostorih so članom večinoma na voljo računalnik, knjige, časopisi in prospekti, slovenska glasba in družabne igre.

Povezujejo se z društvi v Sloveniji (predvsem z Društvom za razvijanje prostovoljnega dela Novo mesto) in v drugih delih nekdanje Jugoslavije. Slovenska društva v Makedoniji se redno povezujejo med seboj, pa tudi z makedonskimi društvi iz Slovenije in z multikulturno skupnostjo v Makedoniji (s Poljaki, Hrvati, z Madžari, Rusi, Egipčani ...). Njihovo sodelovanje z diplomatsko-konzularnimi predstavništvi je tako v Črni gori kot v Makedoniji odlično, od skupnih prireditev in akcij (tudi okoljskih, humanitarnih ...) do vsestranske vzajemne pomoči. V Makedoniji je cela vrsta slovenskih podjetij: Krka, Lek, Tuš, Zavarovalnica Sava idr. Mnoga so že večkrat sponzorirala delovanje tamkajšnjih slovenskih društev, med njimi omenjajo NLB, Zavarovalnico Triglav, Fructal, Laško, Gorenje in Telekom, dodajajo pa, da bi bilo lahko te pomoči več. Nihče pa jim ne pomaga pri zaposlovanju, in poudarjajo, da se še niti en makedonski Slovenec ni mogel zaposliti v slovenskih podjetjih. »Počutimo se diskriminirane.« (401)

Glasilo izdaja samo eno društvo v Makedoniji, in sicer letni bilten. Pred leti so učenci dopolnilnega pouka slovenščine izdajali tudi šolsko glasilo *Mavrica*. Vsa društva organizirajo literarne večere, eno tudi literarne delavnice. Obe društvi v

Skopju plodno sodelujeta z Bistrico Mirkulovsko, pisateljico in prvo profesorico slovenščine na tamkajšnji filološki fakulteti. Prirejajo tudi umetniške razstave (fotografske, Slovenija na razglednicah ...) in delavnice (izdelovanje pustnih mask, nakita, risanje na steklo). Pevski zbori in folklorne ter gledališko-recitatorske skupine nastopajo doma, v Sloveniji in tujini ter vabijo v svoja društva gostujoče skupine od drugod.¹⁴⁴ Med športi sta na prvem mestu namizni tenis in nogomet – slovensko moštvo iz Makedonije je leta 2011 nastopilo na svetovnem nogometnem prvenstvu Slovencev po svetu v organizaciji društva Slovenija v svetu. Družabne prireditve med drugim vključujejo piknik, slovenski večer in pustovanje, svečane proslave pa društva organizirajo ob slovenskem kulturnem prazniku ter drugih slovenskih državnih praznikih.

Pouk slovenskega jezika poteka v vseh treh slovenskih društvih v Makedoniji, v enem imajo štiri skupine (skupaj 39 otrok in 13 odraslih), ki imajo skupno sedem ur pouka na teden, poleg tega pa organizirajo še po štiri ure pouka tedensko za tečajnike, ki niso slovenskega rodu. V Bitoli imajo za 25 učencev šest ur pouka tedensko. Tudi v Črni gori bi Slovenci radi organizirali pouk slovenskega jezika in kulture, a še ne izpolnjujejo potrebnih pogojev. Imajo pa velike cilje in načrte in upajo na podporo iz Slovenije.

VKLJUČEVANJE MLADIH

V zvezi z ukrepi za povečanje števila članov so uvodoma predstavljeni posveti v soorganizaciji Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU in anketa pokazali na številne primere dobrih praks, s katerimi je društvom uspelo pritegniti mlade, saj je prav to največji izziv za prihodnje delovanje društev. Med temi je treba omeniti Slovenski center Skopje, ki je bil ustanovljen šele leta 2010, ima že 110 članov, predvsem mladih, članstvo pa narašča.¹⁴⁵ Kako jim to uspeva? Njihove dejavnosti so namenjene predvsem mladim. Organizirali so humanitarno delavnico, na kateri so učenci dopolnilnega pouka slovenskega jezika in kulture ročno izdelali igrače, ki so jih nato podarili otrokom v makedonskih bolnišnicah. V soorganizaciji z veleposlaništvom Slovenije in mladinskim gledališčem so pripravili

¹⁴⁴ O umetniških vrhuncih Slovenskega združenja France Prešeren Skopje piše med drugim Lidija Dimkovska (2005). Tudi drugo društvo v Skopju dosega s svojim pevskim zborom zavidljive uspehe.

¹⁴⁵ Ustanovitev novega društva pa lahko hkrati pomeni okrnitev članstva, tudi podmladka, v že obstoječih društvih.

slovesen nastop otrok iz društva na proslavi 20-letnice slovenske samostojnosti. Tudi drugi nastopi njihove otroške recitatorske skupine v Makedoniji in Sloveniji so bili odmevni, pripravili pa so jih v okviru dopolnilnega pouka slovenščine.

Podobni so tudi tovrstni uspehi mnogih slovenskih društev iz Bosne in Hercegovine, Srbije in Hrvaške ter drugih slovenskih društev iz Makedonije. Slovenska sekcija Slovenskega kulturnega društva Gorski kotar (Tršće) na Hrvaškem sodeluje z mladimi iz Slovenije, Italije in Celovca. Sodelujejo tudi z osnovno šolo v bližnjem Čabru in v okviru izmenjave učencev z osnovno šolo v Loški dolini, izmenjavo srednješolcev pa uresničujejo na Kočevskem. Dvajset mladih članov je med delovnim tednom na študiju v Sloveniji, ob koncu tedna pa delijo svoje izkušnje z drugimi mladimi člani društva. Ob koncu januarja, pred februarškimi informativnimi dnevi v Sloveniji, organizirajo informativni dan za svoje vrstnike v društvu. Iz slovenskih visokošolskih ustanov prinesejo brošure ipd. in vrstnikom predstavijo študijske smeri v Sloveniji.

Različne oblike večdnevni izmenjav učencev iz društev z učenci iz Slovenije, kakršne organizira danes že precej društev, so tudi sicer zelo priljubljene. Eno od društev v Bosni in Hercegovini, denimo, v katerem je sicer samo 14 odstotkov članov rojenih po letu 1991, namenja kar 55 odstotkov svojih dejavnosti otrokom in mladim. Med drugim organizirajo otroški tabor, ekskurzije učencev dopolnilnega pouka slovenščine v Slovenijo in druge dejavnosti. Takole opisujejo svoje izkušnje (110):

V zadnjem času se število dogodkov, ki jih organizira društvo, povečuje. V tekočem letu je 40 rednih dogodkov in 10–15 izrednih (neplanskih). Upamo, da bomo v prihodnosti razširili dejavnosti z npr. športno in literarno sekcijo ter raznimi delavnicami – odzivnost članov je dobra. Praktične ovire: odvisnost od denarne pomoči iz Slovenije, za prostore plačujemo drago najemnino, pa še niso funkcionalni. Izzivi: priti do denarja na razpisih in povečati aktivnosti drugo leto.
/.../ Želeli bi si, da bi se kmalu politično in ekonomsko stanje v BiH popravilo in da bi bili Slovenci kot manjšina v BiH deležni večje finančne podpore s strani državnih institucij v BiH. Na splošno je sodelovanje z društvi in institucijami iz Slovenije dobro.

Prav zato je bil del razprav, ki jih je Inštitut organiziral s predstavniki društev, namenjen tudi vprašanju njihovega financiranja. Izkazalo se je, da večina društev nima izkušenj s prijavljanjem projektov na mednarodne razpise. Zato je bil na

zadnjem posvetu v Subotici sprejet konkreten predlog o organiziranju delavnice za pisanje prijav na domače in mednarodne projektne razpise. Vodila naj bi jo predstavnica enega od najaktivnejših slovenskih društev v Bosni in Hercegovini, ki že več let uspešno sodeluje v slovenskih in mednarodnih projektih, zlasti tistih, ki so namenjeni mladim. Sodelovanje otrok in mladine pri ustvarjanju in ohranjanju kulturne dediščine je namreč bistvenega pomena za prihodnji obstoj društev in za krepitev njihove lastne kulturne identitete, kar poudarja tudi Unesco (2012):

Mladi, ki predstavljajo več kot polovico svetovnega prebivalstva, so tisti akterji v svojih skupnostih, ki nadaljujejo s poustvarjanjem in oživljanjem svoje nematerialne kulturne dediščine. Prav za njih in prihodnje generacije je treba ohraniti kulturno dediščino. /.../ Njihova aktivna udeležba pri ohranjanju žive dediščine jim ne le zagotavlja medij za izražanje njihove individualne in skupinske identitete, ampak jim tudi odpira nove možnosti za ustvarjalni in gospodarski razvoj (Unesco 2012).

Primer dobre prakse vključevanja mladih, predstavljen na našem posvetu 10. decembra v Zagrebu, je tudi Slovenski dom – kulturno prosvetno društvo Bazovica na Reki, ki mladim ponuja tisto, kar jih zanima, to pa se jim bogato obrestuje. Četudi je med aktivnimi mladimi člani polovica Hrvatov in čeprav morda ne znajo vsi slovensko, je to zagotovo prava pot do ohranjanja in promocije slovenske kulture in vrednot zunaj matične Slovenije tudi v prihodnje. Na istem posvetu je zbudil pozornost predlog, da bi mladim namesto zanje manj zanimivih recitacij Prešernovih pesmi in podobnega ponudili slovensko rock in rap glasbo ter druge vsebine, s katerimi bi jih lahko privabili v večjem številu. Zelo zanimiv pa je bil tudi predlog predstavnice enega od hrvaških društev v Sloveniji. Glede na to, da je v njihovi skupnosti večje število visokošolskih študentov, za katere je značilna »višja raven kulturne zahtevnosti«, kot se je izrazila, je namreč menila, da bi jim bilo smiselno v okviru društev ponuditi gostovanje vrhunskih predavateljev in umetnikov iz matičnih dežel. Takšno izhodišče je brez dvoma smiselno tudi pri prizadevanjih za pomlajevanje in prihodnji razvoj slovenskih kulturnih društev v drugih delih jugoslovanskega prostora, saj bi tamkajšnja slovenska skupnost lahko na ta način zainteresirala bodoče mlade izobražence iz svojih vrst za aktivnejše sodelovanje v društvih, najprej pri spremljanju, nato pa tudi pri organizaciji in izvedbi različnih društvenih dejavnosti.

SKLEP

Slovenska društva v drugih delih nekdanje Jugoslavije so podobno organizirana, njihova prostorska razpršenost je dokaj enakomerna ter usklajena z dolgoletno prisotnostjo in koncentracijo Slovencev na obravnavanem območju. Paleta njihovih dejavnosti so medsebojno primerljive, isto velja tudi za starostno, izobrazbeno in poklicno (ne pa tudi spolno) strukturo članov. Medsebojna povezanost med društvi v prostoru nekdanje Jugoslavije je impresivna, prav tako tudi njihovo sodelovanje s Slovenijo. Med njihovimi številnimi in raznovrstnimi skupnimi interesi najbolj izstopa zanimanje za pouk slovenskega jezika in kulture, ki poteka v okviru velike večine društev.

Med ovirami skoraj vsa društva poudarjajo slabo podporo s strani slovenskih podjetij v drugih delih nekdanje Jugoslavije, »ker v upravi niso Slovenci« (110, 108). Predstavniki društev z obžalovanjem ugotavljajo, da slovensko gospodarstvo v jugoslovanskem prostoru na splošno ne kaže interesa za povezovanje z njihovimi društvi. Med najznačilnejšimi skupnimi izzivi slovenskih društev v prostoru nekdanje Jugoslavije sta tudi problem društvenih prostorov in upad števila članov. Kot vzrok za upad med drugim navajajo (102): »a) staranje članstva, b) člani nimajo dovolj časa za bolj intenzivno delovanje (zaradi boja za obstoj in delo), c) mlajši odhajajo v Slovenijo in druge države.«

S povsem specifično težavo pa se soočajo slovenska društva na Hrvaškem zaradi delitve na društva Slovencev v zamejstvu in društva Slovencev po svetu. Ker je za določena poselitvena območja Slovencev na Hrvaškem bolj značilna njihova tradicionalna prisotnost kot za druga, jih namreč slovenska vlada (v praksi poleg Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu tudi obe stalni posvetovalni telesi Vlade RS na tem področju) deloma obravnava kot zamejce in deloma kot izseljence.¹⁴⁶ Ob tem se ponovno zastavlja načelno vprašanje, ali je tovrstna delitev (ne samo na Hrvaškem) sploh upravičena. Na podobno neustrezno delitev Romov v Sloveniji je opozoril že prvi evropski komisar za človekove pravice Álvaro Gil-Robles v letih 2003–2006 (Svet Evrope 2003, 2005, 2006), ki je takšno delitev označil kot nesprejemljivo, saj uvaja različno obravnavo prvih

¹⁴⁶ Zakon o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja (*Uradni list RS* 43/2006) v 20. členu zagotavlja v Svetu za Slovence v zamejstvu dva predstavnika »avtohtone slovenske narodne skupnosti na Hrvaškem, katere pripadniki prebivajo v sedmih županijah Republike Hrvaške, ki mejijo na Republiko Slovenijo, in na območju mesta Zagreb.« Na drugi strani pa v 22. členu daje možnost članstva hrvaškemu predstavniku tudi v Svetu za Slovence po svetu.

in drugih (ne le z vidika praktičnih rešitev, ampak tudi z vidika posameznih pravic) ter tako povzroča diskriminacijo. Enako je njegovo stališče o različnih manjšinskih pravicah v ustavi imenovanih nacionalnih manjšin in t. i. »novih« manjšin v Sloveniji, na kar je večkrat opozoril tudi nekdanji slovenski ombudsman Matjaž Hanžek (*Letno poročilo varuha človekovih pravic za leto 2005*). O zgovornem primeru takšnega absurda piše predstavnica enega od slovenskih društev v Dalmaciji v svojem pismu mag. Metki Lokar 19. aprila 2012:

Društvo dela na popolnoma dobrovoljni osnovi. Slovenci na Hrvaškem so razdeljeni na Slovence v zamejstvu in po svetu. Mi spadamo k Slovincem po svetu – to pomeni, da nam pošiljajo iz Ljubljane revije v angleščini. V društvu se zbiramo ravno zaradi tega, da čuvamo (slovenski) jezik in tradicijo.

Slovenska društva v sosednji Hrvaški sodelujejo med seboj kot enaka z enakimi in ne sprejemajo delitve na Slovence v zamejstvu in Slovence po svetu, saj je nesmiselno ugotavljati delež priseljenih v posameznem društvu v odnosu do tistih, ki so na določenem območju prisotni že več generacij – to pa so zdaj pravzaprav že vsi. Slovenski rojaki žrtvujejo svoj prosti čas, energijo in denar za ohranjanje slovenstva po svetu, si prizadevajo za medkulturne izmenjave in široko promocijo slovenske kulture v deželah, kjer živijo. Dvotirna slovenska politika v odnosu do Slovencev na Hrvaškem pa lahko v določeni meri zavira njihovo delo in poslanstvo. Zato bi bilo najbrž smiselno še enkrat razmisliti, ali je omenjena delitev neke skupnosti na »avtohtono« in »priseljeno« v takšnih primerih – ali pa morda tudi nasploh – res upravičena. Še zlasti če upoštevamo definicijo slovenskega Ministrstva za zunanje zadeve (2006), ki pravi: »Večinoma govorimo o *avtohtonosti oz. zgodovinski poseljenosti* neke skupnosti v primeru, ko je le-ta prisotna na nekem območju *najmanj dve generaciji ...*« Z uskladitvijo svoje politike s to definicijo in stališči prvega evropskega komisarja za človekove pravice bi Urad brez dvoma lahko odpravil tudi to nerodnost v svojem sicer zglednem sodelovanju s slovenskimi društvi v prostoru nekdanje Jugoslavije.

Pokazali pa sta se še dve težavi. Prva je delež sredstev, ki jih Urad Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu namenja Slovincem po svetu v primerjavi s sredstvi, namenjenimi zamejcem. To razmerje (oziroma nesorazmerje) se je v preteklih letih spet povečalo na 1:10, čeprav je slovenskih društev po svetu več. Na to smo opozorili predstavnike državnih teles, ki sofinancirajo delovanje društev in dopolnilni pouk slovenščine, med predstavitvijo delnih rezultatov projekta

14. marca 2013 v Ljubljani. Pri tem smo poudarili, da se višina sredstev, namenjenih slovenskim zamejcem, nikakor ne sme zmanjšati. Urad je imel posluš za ugotovitve raziskovalcev v zvezi s potrebami Slovencev po svetu, saj je razmerje v njegovem razpisu novembra 2013 1:8 v korist slovenskih zamejcev. V prostoru nekdanje Jugoslavije se je namreč od leta 2000 število slovenskih društev skoraj potrojilo, njihovo število pa še vedno narašča. Tudi število članov v približno eni tretjini sedanjih društev še vedno narašča, in to ob podatku, da je po zadnjih statističnih podatkih v drugih delih nekdanje Jugoslavije skupno 16.800 Slovencev, medtem ko je v tamkajšnja slovenska društva vključenih kar 13.800 članov (gl. prvo poglavje v tem delu knjige, preglednica 1). Sredstva, namenjena kulturnim dejavnostim vseh omenjenih društev, pa nikakor niso v sorazmerju z njihovo organizacijsko pripravljenostjo in interesom.

Druga težava je povezana s poukom slovenskega jezika in kulture, ki ga sofinancira slovensko ministrstvo, pristojno za šolstvo. V Slovenskem domu – Kulturno prosvetnem društvu Bazovica na Reki je mag. M. Donadić v petnajstih letih (do leta 2008) poučevala slovenščino okoli 500 učencev. Ti pogosto niso imeli slovenskih staršev, iz teh skupin tečajnikov pa je društvo pridobivalo tudi nove člane. Učiteljica je imela ustrezno izobrazbo in velik uspeh pri poučevanju slovenščine v okoliških krajih, nato pa jo je slovensko šolsko ministrstvo zamenjalo z novo učiteljico, ne da bi raziskali teren in preverili potrebo po zamenjavi. Barbara Riman (2010: 343) piše: »Težko je bila sprejemljiva tudi novost, da je pouk od takrat [od septembra 2008] naprej namenjen le potomcem slovenskega rodu.« V Lovranu je bil pouk slovenščine prav zaradi tega ukinjen. Na Reki so težavo rešili tako, da imajo zdaj poleg dopolnilnega pouka slovenskega jezika in kulture (z novo učiteljico) še poseben tečaj slovenščine, slovenščina pa se poučuje tudi na eni od reških osnovnih šol.

Danes so v manjših krajih tudi društva, ki jim manjka samo po en učenec slovenskega rodu, da bi lahko izpolnili zahtevano normo in kandidirali za učitelja slovenščine iz matične Slovenije. Na drugi strani pa je tam kar nekaj njihovih vrstnikov, ki niso slovenskega rodu, a bi radi spoznali slovenski jezik in kulturo – vendar jih v skladu z reorganizacijo zaradi druge narodnosti ne morejo vključiti k pouku. V mnogih krajih si pomagajo z vključevanjem pouka slovenščine v osnovne in srednje šole. V Varaždinu so denimo organizirali pouk slovenskega jezika in kulture na kar dvanajstih osnovnih šolah, in to za vse učence, ne samo tiste, ki so slovenskega rodu. V Pulju so dosegli, da se bo slovenščina poučevala na dveh srednjih šolah, podobna prizadevanja pa potekajo tudi drugod.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Na posvetu v Zagrebu 10. decembra je predstavnica enega od slovenskih društev na

Če slovenska država sofinancira celo vrsto slovenskih lektoratov po svetu, na katere se lahko vpiše kdorkoli, ker je to pač v interesu mednarodne promocije slovenskega jezika in kulture, bi bil zagotovo v istem interesu ukrep, ki bi v vseh družtvih odpravil narodnostni vidik pri omejevanju prijav k pouku slovenskega jezika in kulture oziroma pri upoštevanju zahtevanega minimalnega števila prijavljenih učencev za pridobitev učitelja, ki ga sofinancira Slovenija. S tem bi bil verjetno narejen še en korak k uspešnejši promociji slovenskega jezika in kulture zunaj Republike Slovenije. Hkrati pa bi lahko tak ukrep prispeval k še večjemu zanimanju večkulturnih lokalnih skupnosti, v katerih delujejo slovenska društva, za kulturne dejavnosti slednjih, ki običajno potekajo v slovenskem jeziku. Na ta način Slovenija ne bi zavirala lokalne kulturne vpetosti in posledično tudi odmevnosti slovenskih društvenih dejavnosti, ampak bi oboje aktivno podpirala v težnji, da se slovenski jezik in kultura zunaj Slovenije ne zapirata v neprehodne enklave, temveč postajata enakovreden sestavni del splošne kulturne zavesti širšega okolja.

VIRI IN LITERATURA

- Anketa ISIM (2012). Poklicne migracije Slovencev v prostor nekdanje Jugoslavije: Od naseljencev do transmigrantov: Anketa za društva. Projektna dokumentacija ISIM.¹⁴⁸
- Dimkovska, Lidija (2005). Kulturna podoba Slovencev v Makedoniji. *Slovenija.svet* 2/12, 10–11.
- Društva izseljencev kot neizkoriščen potencial Slovenije v BiH (zvočni posnetek okrogle mize), Banjaluka, 22. 6. 2012. Projektna dokumentacija ISIM.
- Društva izseljencev kot neizkoriščen potencial Slovenije v Srbiji (zvočni posnetek okrogle mize), Subotica, 12.–14. 10. 2012. Projektna dokumentacija ISIM.
- Letno poročilo varuha človekovih pravic za leto 2005*, <http://www.varuh-rs.si/index.php?id=1080#c1860> (23. 9. 2013).
- Mednarodni seminar Sprosti voljo! (zvočni posnetek seminarja in okrogle mize), Novo mesto, 15.–16. 6. 2012. Projektna dokumentacija ISIM.
- Riman, Barbara (2010). *Slovinci v Gorskem Kotarju, Kvarnerju in Istri od leta 1918 do leta 1991: Doktorska disertacija*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- Svet Evrope (2003). Urad komisarja za človekove pravice. *Poročilo g. Alvara Gil-Robles-a*,

Hrvaškem izpostavila, da ni ustreznega učbenika za slovenščino kot drugi jezik. Pouk slovenščine kot drugega jezika ne more biti enak pouku slovenščine kot tujega jezika. Njihovi učenci slovenščino namreč razumejo in se v tem pogledu bistveno razlikujejo od učencev, ki jim je jezik pretežno ali povsem neznan.

¹⁴⁸ ISIM – Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU

- komisarja za človekove pravice, o njegovem obisku v Sloveniji, 11.–14. maj 2003* (CommDh(2003)11).
- Svet Evrope (2005). Svetovalni odbor o okvirni konvenciji za varstvo narodnih manjšin. *Drugo mnenje o Sloveniji, sprejeto 26. maja 2005* (ACFC/OP/II(2005)005).
- Svet Evrope (2006). Urad komisarja za človekove pravice. *Poročilo o spremljanju napredka Slovenije (2003–2005): Ocena napredka v izvajanju priporočil komisarja Sveta Evrope za človekove pravice* (CommDH(2006)8).
- Unesco (2012). Partnering with youth for the safeguarding of intangible cultural heritage. UNESCO, Culture, Intangible Heritage, Resources, News, 9. 11. 2012, <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00537> (24. 10. 2013).
- Zakon o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja. *Uradni list RS* 43/2006.

IZVLEČEK

PRISELJEVANJE IN DRUŠTVENO DELOVANJE SLOVENCEV V DRUGIH DELIH JUGOSLOVANSKEGA PROSTORA

Zgodovinski oris in sedanjost

Knjiga v prvem delu z naslovom »Zgodovinski oris« uvodoma povzema politično zgodovino obravnavanega prostora (in širše – Balkana), nato pa se osredini na priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih nekdanje Jugoslavije. Najprej prikaže njihovo prisotnost skozi popisne podatke v obdobju 1880–2012. Sledita predstavitvi glavnih slovenskih izseljenskih, sezonskih in povratnih tokov v obravnavanem prostoru do druge svetovne vojne in po njej. Prvi del knjige se zaključuje z zgodovinskim pregledom ustanavljanja in delovanja slovenskih kulturnih društev in združenj v drugih delih jugoslovanskega prostora, in sicer od najzgodnejših oblik v 19. stoletju do njihovega razcveta po razpadu socialistične Jugoslavije. Drugi del knjige, »Med preteklostjo in sedanjostjo«, prikazuje evakuacijo Slovencev iz vojnega Sarajeva novembra 1992 skozi njihovo intimno doživljanje vojne travme in za marsikoga usodne odločitve, oditi ali ostati. Zadnji del knjige, ki govori o aktualnem stanju, vsebuje tri poglavja. Prvo analizira vzroke za neskladje med popisnimi podatki o številu Slovencev v obravnavanem prostoru in številom članstva v tamkajšnjih slovenskih kulturnih društvih, ki marsikje presega njihovo »popisno« število. Sledi obravnava družbeno-kulturne (ekonomske, čustvene, simbolne, identitetne ...) vloge slovenskega jezika v drugih delih nekdanje Jugoslavije, ki se je v različnih obdobjih dokaj spreminjala, z osamosvojitvijo Slovenije in njenim članstvom v Evropski uniji pa je slovenščina v obravnavanem prostoru le še pridobila na pomenu. Knjigo zaključuje poglavje o sedanjem delovanju slovenskih kulturnih društev in združenj v tem prostoru ter o dolgoročnem pomenu vitalne vpetosti njihovega delovanja ne le v sodobno kulturo »matične« Slovenije, ampak tudi v večkulturno lokalno okolje, v katerem delujejo.

ABSTRACT

SLOVENIAN IMMIGRATION AND SOCIETY ACTIVITIES ACROSS THE FORMER YUGOSLAVIA

Historical Outline and the Present

In the opening part entitled »Historical Outline«, the book first summarizes the political history of the former Yugoslavia (and more broadly the Balkans), and then focuses on the immigration of Slovenians to other parts of the former Yugoslavia and their organization of ethnic societies there. An analysis of their census numbers in given areas between 1880 and 2012 is followed by the discussion of their main emigration, seasonal work and return-migration flows before and after the Second World War. The first part of the book ends with a historical overview of the foundation and operation of Slovenian cultural societies and associations in other parts of the so-called »Yugoslav area« from their earliest organized forms in the 19th century to their heyday after the disintegration of socialist Yugoslavia. The second part of the book entitled »Between the Past and the Present« discusses the evacuation of Slovenians from the war-time Sarajevo in November 1992 through their intimate experience of the war trauma and their often fatal choice between two alternative options: to leave or to stay. The focus of the last part of the book is on the current situation and it falls into three consecutive chapters. The first analyses the disproportion between the census numbers of the Slovenians in the discussed areas and the numerical data about the membership in the Slovenian cultural societies in these same areas, explaining why their membership numbers often exceed their census numbers. This is followed by an examination of the socio-cultural connotations (economic, emotional, symbolic, identification, etc.) of the Slovenian language in other parts of the former Yugoslavia, where the status of this language was changing throughout the recent history until it became more significant with the independence of Slovenia and its membership in the EU. The book ends with a chapter on the current activities of the Slovenian cultural societies and associations in the discussed areas, and on the importance of vital integration of these activities not only within the contemporary cultural production of Slovenia proper but also in the multicultural local environment in which these societies operate.

Fotografije na naslovnici: 1. pevska skupina Delavskega kulturnega društva Cankar, Sarajevo, 1934, z razstave Stanislava Koblarja »Od zabrisa do prenovne identitete: Slovenci v BiH (1530–2010)« iz leta 2010 (vir: <http://historia.blog.siol.net/>); 2. stavba Slovenskega doma – kulturno prosvetnega društva Bazovica na Reki; 3. pevski zbor Camerata Slovenica Slovenskega kulturnega društva Cankar v Sarajevu, 2013 (foto: Samo Čolak, vir: <http://www.mojaslovenija.net/slovenska-drutva-in-organizacije/slovenska-drutva-in-organizacije-2/667-srecanje-slovenskih-pevskih-zborov-v-bih-sarajevo-2013>); 4. mešani pevski zbor Kulturno prosvetnega društva Slovenski dom v Zagrebu (vir: http://slovinci.hr/si_ZVEZA/kulturno-prosvetno-drustvo-slovenski-dom-zagreb/sekcije-drustva); 5. otroška folklorna skupina Društva Slovencev Republike Srbije »Triglav« Banjaluka (vir: arhiv društva); 6. Prešernov dan v Slovenskem združenju France Prešeren Skopje (vir: <http://www.francepreseren.org.mk/>); 7. prednovoletno srečanje decembra 2013 v Društvu Slovencev Republike Srbije »Triglav« Banjaluka (vir: arhiv društva); 8. srečanje slovenskih društev v Srbiji, Zrenjanin, 2013 (vir: http://www.planikazr.com/str_sl.php?sadrzaj=galerija_51)

Tematika priseljevanja Slovencev v prostor nekdanje Jugoslavije in delovanja kulturnih društev, ki so jih ustanavljali tamkajšnji Slovenci v različnih obdobjih novejše zgodovine, je šele po razpadu skupne države postala zanimivejša za obširnejšo obravnavo raziskovalcev s področja mednarodnih migracij. Dotlej je bila ta tematika v primerjavi z raziskavami slovenskega izseljenstva v drugih delih sveta dolgo časa zapostavljena. Knjiga *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora* je razdeljena v tri kronološko zasnovane dele: Zgodovinski oris, Med preteklostjo in sedanjostjo ter Pregled aktualnega stanja; vsi trije deli v kar največji meri upoštevajo tudi dosedanje raziskovalne rezultate drugih avtorjev. Podatki in raziskovalna spoznanja preteklih raziskav pa so v tej knjigi korigirani, nadgrajeni in dopolnjeni z rezultati obsežne raziskave arhivskih in statističnih virov ter kompleksne terenske raziskave (slednja med drugim vključuje anketo, polstrukturirane intervjuje, strokovne ter informativno-strateške posvete, neformalne pogovore in opazovanje z udeležbo), ki so jo avtorji pričujoče knjige opravili v okviru dveh sočasno potekajočih raziskovalnih projektov.

Janja Žitnik Serafin